

memòria antifranquista

del baix llobregat

LA REPRESSION FRANKISTA A ASTÚRIES, CANTÀBRIA, REGIÓN DE MÚRCIA I LA RIOJA

Portaveu de l'Associació per a la Memòria
Històrica i Democràtica del Baix Llobregat

Anys 18 Núm. 23
Edició extraordinària
2023

Autor: José Carmona

Directora:
Agustina Merino Tena

Coordinadors:
Amaya Caunedo Domínguez
Irene Díaz Martínez
Antonio Martínez Ovejero
Jesús Vicente Aguirre

Consell de redacció:
Agustina Merino Tena
Rosario Calero Grillo
Carmen Romero López

Consell assessor:
Francisco Espinosa Maestre

Autor de la portada:
José Carmona Pineda

Traductor al català:
Miquel Àngel Estèvez i Torrent

Maquetació:
Maria Vilarnau

Edita:
Associació per a la Memòria
Històrica i Democràtica del
Baix Llobregat

Redacció i administració:
Centre Cultural Joan N.
García-Nieto
C/ Mossèn Andreu, 13-19
08940 Cornellà de Llobregat.
Mòbil: 647 167 957
Mòbil: 671 542 187
tmerinot1@gmail.com
memoriahistoricaibll@gmail.com
www.memoria-antifranquista.com

Impressió:
Retocs
D. L. B-10373-2006-09-21
ISSN (ed impresa) 2339-9473
ISSN (internet) 2339-9481

**Memòria Antifranquista
del Baix Llobregat no es
responsabilitza de les
opinions expressades als
articles signats.**

Nota: Aquest número ha estat possible gràcies al suport i la col·laboració dels Ajuntaments de Cornellà de Llobregat, Sant Joan Despí, el Prat de Llobregat, Esplugues de Llobregat, Sant Feliu de Llobregat i CC.OO.

PRESENTACIÓ 3
Agustina Merino Tena

ASTÚRIES

TREBALLS FORÇATS, CAMPS DE CONCENTRACIÓ, DESTACAMENTS PENALS
I COLÒNIES PENITENCIÀRIES A ASTÚRIES 5
Amaya Caunedo Domínguez

"AQUELL PERLLONGAT I ESTAMORDIT SILENCI" DONES I REPRESSIÓ FRANQUISTA A ASTÚRIES ... 10
Mónica García Fernández

ALGUNES CONSIDERACIONS SOBRE MEMÒRIA DEMOCRÀTICA A ASTÚRIES 15
Carmen García García

LA REPRESSIÓ POLÍTICA A L'ASTÚRIES DE POSTGUERRA 17
Carmen García García

LA CLAROR D'ASTÚRIES. REPRESSIÓ I MOVIMENT OBRER 22
Rubén Vega García

UN FINAL MASSA LLARGA. VIGILA I CASTIGAR A L'ASTÚRIES DEL TARDOFRANQUISME 27
Eduardo Abad García

ANTÍGONES ASTURIANES. CONSTÀNCIA I TENACITAT EN TEMPS COVULSOS 31
Irene Díaz Martínez

CANTÀBRIA

ASTÚRIES I CANTÀBRIA. TRAJECTÒRIES DESIGUALS, IDÈNTIC BANY DE SANG 37
Ramón García Piñeiro

LES FOSSES COMUNES DE A GUERRA CIVIL I DE LA POSTGUERRA A CANTÀBRIA 42
Ángel Armendáriz Gutiérrez

INDRETS DE MEMÒRIA A CANTÀBRIA DE LA MÀ D'AGE 46
Mari Sol González Lanza

DESMEMORIATS. EN EL LLARG CAMÍ DE LA RECUPERACIÓ DE LA MEMÒRIA COL·LECTIVA 49
Tino Andrés.

REGIÓ DE MÚRCIA

LA REPRESSIÓ FRNAQUISTA A LA COMUNITAT AUTÒNOMA DE LA REGIÓ DE MÚRCIA 54
Antonio Martínez Ovejero

LA REPRESSIÓ FRANQUISTA CONTRA LES REPUBLICANES
I LES DONES A LA REGIÓ DE MÚRCIA. 1939-1948 61
Antonio Martínez Ovejero

LA REPRESSIÓ FRANQUISTA EXERCIDA CONTRA
L'EMIGRACIÓ MURCIANA A CATALUNYA. 1939-1945 67
Antonio Martínez Ovejero

LA RIOJA

PRESENTACIÓ 72
Antonio Moral

LA RIOJA EL 1936: DOS MIL ASSASSINATS 75
Jesús Vicente Aguirre.

TERROR, CASTIGS, ADOCTRINAMENT, ESPAIS DE RECLUSIÓ
A L'ANTIGA PROVÍNCIA DE LOGRONYO DURANT LA GUERRA CIVIL 80
Tomás Llanos Justa

APROXIMACIÓ A LA REPRESSIÓ ECONÒMICA A LA RIOJA 85
Eva M^a.Nestares Hervías

EL MAGISTERI DE LA RIOJA, ENTRE LA SUSPENSIO I EL MUR 89
Jesús Vicente Aguirre

LA REPRESSIÓ CONTRA LES DONES A LA RIOJA 93
Aleix Romero Peña

EXHUMACIONS A LA RIOJA 97
Jesús Vicente Aguirre y Carlos Muntión

BIBLIOGRAFIA CITADA I GENERAL 101

MURCIANS REPRESALIATS I DESAPAREGUTS A ESPLUGUES DE LLOBREGAT.
LA HISTÒRIA D'UNA FAMÍLIA ESPLUGUENCA COM A EXEMPLE DEL QUE VA SIGNIFICAR
L'AIXECAMENT MILITAR I LA DICTADURA FRANQUISTA 103
Agustina Merino Tena.

Agustina Merino Tena

Professora d'Història i Directora de la revista

Aquest any 2023 dediquem el nostre monogràfic a la Repressió Franquista a quatre comunitats: Astúries, Cantàbria, Regió de Múrcia i La Rioja, ja que són comunitats uniprovincials i per això hem decidit d'agrupar-les. El treball de coordinació es va iniciar el 2022 i culmina amb èxit aquest any amb el monogràfic que presentem.

En primer lloc, volem agrair el treball a les persones que l'han fet possible. A Francisco Espinosa Maestre per formar part del nostre Consell Assessor, així com a les persones que han coordinat cadascuna de les quatre comunitats: Amaya Caunedo Dominguez i Irene Díaz Martínez per Astúries i Cantàbria; Antonio Martínez Ovejero per la Regió de Múrcia i Jesús Vicente Aguirre per La Rioja. Igualment volem donar les gràcies a les 17 persones, historiadores i investigadores que hi han col·laborat aportant un article per a aquest monogràfic. Sense la col·laboració desinteressada de cadascuna d'elles no hauria estat possible aquest treball.

Des del començament d'aquest projecte el nostre objectiu és fer conèixer l'univers repressiu del franquisme en general i, en particular, la repressió patida per les dones, que ha estat invisibilitzat i silenciada durant llargs anys. En un context d'ofensiva reaccionària és molt important fer visibles les dones que ens precediren, i aprendre'n.

La Història i la Memòria són indispensables per neutralitzar l'oblit i evitar la repetició, el "mai més" és

un imperatiu ètic a les societats democràtiques. La ciutadania té actualment el dret inalienable al coneixement de la veritat històrica, sobre el procés de violència i terror imposat pel règim franquista, així com sobre els valors i els actes de resistència democràtica que dugueren a terme els qui van caure víctimes de la seva repressió.

La Base de dades de víctimes de la Guerra Civil i de la repressió franquista documenta 357 dones que van ser "passejades" a Astúries i que van deixar la regió encatificada de fosses comunes, segons indica Mònica García Fernández; eren militants del Socors Roig Internacional, socialistes, sindicalistes, obreres, etc. Algunes dones i els seus infants van suportar treballs forçats en el camp de concentració de Figueras, en el municipi (concejo) de Castropol, pel fet de ser enllaços o familiars de guerrillers i és que les dones van tenir un paper essencial de suport a la resistència armada. D'altres van estar recloses en diverses presons de la geografia espanyola; com a mínim 55 d'elles van perdre la vida a la presó de Surtarrán.

Els assassinats de moltes d'elles van anar precedits moltes vegades de vexacions, rapat, ingesta d'oli de ricí i violacions, segons explica en el seu article Ramón García Piñeiro. A partir de la recollida de testimonis orals sobre la repressió política a Astúries "Voces del Pasado", Irene Díaz Martínez ens explica la història de tres Antígones asturianes. Cal fer un esment especial de la repressió que van patir els homes i les dones que van passar pels camps de concentració i els Batallons de Treballadors d'Astúries, com el Camp de Concentració d'Arnao a Castropol, destinat a pre-

só de familiars i col·laboradors de la guerrilla, majoritàriament dones i menors, segons Amaya Caunedo.x

Un cop ocupada Astúries, la repressió va ser cruenta en una regió tinguda per hostil i majoritàriament roja. El nombre de persones jutjades i executades arriba a 3.372 de les quals 21 eren dones i la repressió irregular "passeigs", segons Carmen García García, supera la xifra anterior i arriba a 4.198 persones assassinades; si sumem les dues quantitats arribem a la xifra de 7.570 víctimes. Queden encara 1.226 morts violentes no aclarides, sota l'epígraf de "causa no determinada". La xifra de morts a presó és de 315 persones i la investigació no està tancada. El mapa de les fosses comunes d'Astúries pot ser consultat a Internet i inclou 343 indrets d'enterraments; les fosses més grans de la repressió franquista es troben als cementiris d'Oviedo, Gijón i Avilés.

Segons Rubén Vega, malgrat aquesta repressió tan brutal dels conflictes laborals entre 1957 i 1967 sortiran líders sindicals i polítics significatius de la Transició, com Gerardo Iglesias, brutalment torturat per la policia franquista, com algunes dones que van ser rapades i torturades a la vaga de les mines de 1963 i els casos de les quals continuen a l'espera de la justícia en el nostre país. La reacció a aquestes lluites obreres a Astúries, segons explica Eduardo Abad, donarà lloc a l'origen de l'augment de la violència feixista a Astúries durant l'època de la Transició.

A Cantàbria, segons Ángel Armendáriz Gutiérrez, la repressió franquista va provocar l'eliminació física de 2.535 persones, de les quals 1.267 van ser executades després dels Consells de Guerra i 739 assassina-

des i desaparegudes; la resta fins a la xifra esmentada va morir a presó o va ser abatuda com a guerrillera. Ramón García Piñeiro indica que entre les 2.535 víctimes de la repressió càntabra hi ha 75 guerrillers. El nombre de fugitius càntabres no va ser tan massiu com l'asturià, però el 1941 encara n'hi havia en rebel·lia 200 i el 1950, 7; un d'ells, el llegendari Juanín, va ser abatut el 1957. Tot i que la implicació de les dones en la resistència armada no fou tan intensa a Cantàbria, les processades per ser enllaços entre 1944 i 1946 representen més del 16 % del total i la violència cap a elles va ser molt important, a més del ritual de vexacions, rapat i la ingesta d'oli de ricí.

Cal esmentar les polítiques de memòria impulsades per l'Associació AGE (Arxiu, Guerra i Exili) a Cantàbria i, més concretament, d'un dels seus artífexs, Jesús de Cos, ex-guerriller, delegat d'AGE, que va impulsar el Monument als Deportats a Mauthausen als guerrillers caiguts i a les 106 dones assassinades o mortes a presó en el Parc de la Ría de Camargo, que va convertir aquest indret en un lloc de memòria dels més importants de Cantàbria, a més de col·locar nombroses plaques en diversos cementiris als guerrillers càntabres caiguts i als seus enllaços. També és important el treball de l'Associació Desmemoriats i els seus treballs més significatius: "Reinosa 187. Geografía de la crisis", "Relatos de la Memoria Herida" i l'escultura "¿Por qué?", en homenatge als tres joves del Cas Almería torturats i assassinats el 1981.

A la Regió de Múrcia, segons Antonio Martínez Ovejero, les víctimes mortals arriben a 1.063, de les quals 853 van ser afusellades per tribunals militars murcians, 137 executades a Catalunya i 73 en d'altres indrets; les víctimes mortes a presó se situen al voltant de 1.000 i si hi afegim a aquestes xifres anteriors, els morts a l'exili als camps de concentració a França continental i nord-africana, els números de les quals desconeixem, més els morts a Mauthausen-Gusen que estan documentats i que arriben a 240, el nombre de víctimes murcianes

se situaria cap a les 2.500 persones.

El nombre de dones processades va ser de 1.045, de les quals 30 van ser condemnades a mort i 16 afusellades. Pel cap baix 150 d'aquestes dones condemnades van fer la condemna fora de la província de Múrcia, a presons d'especial duresa reservades a les desafectes més perilloses com Saturrarán, Amorebieta, Màlaga i també en les presons catalanes. El compliment de les condemnes lluny de les seves famílies i fora de la seva província va suposar per a elles un càstig addicional a causa de la impossibilitat de rebre ajuda familiar.

Cal tenir present també les víctimes indirectes: mares, germanes, vídues i infants orfes dels executats i condemnats; unes 1.600 vídues i uns 3.700 infants van quedar del tot desempaïrats. Les mestres sotmeses a Consells de Guerra van ser més de 50 i el resultat va ser la presó, l'expulsió del cos de Magisteri i el desterrament.

Es deia que a La Rioja no va passar mai res, però sí que va passar i molt, com podem llegir en els articles dedicats a aquesta Comunitat. Els militars rebels declaren l'Estat de Guerra el dia 19 de juliol de 1936 i el 22 del mateix mes controlen tota la província; el 10 de setembre ja hi ha 400 persones assassinades. Segons les dades de Jesús Vicente Aguirre 2.007 persones van ser assassinades en camps i cunetes, algunes afusellades després d'un Consell de Guerra i unes poques més mortes a presons o hospitals. La majoria treballava al camp, la indústria i en professions liberals i les seves afiliacions polítiques eren: CNT, UGT, PSOE, PCE i moltes d'IR.

La repressió femenina, ens diu Aleix Romero Peña, es va produir bàsicament a les capçaleres dels partits judicials de la província. Les causes van ser diverses: les militàncies polítiques (CNT, PSOE, IR, i PCE), ser mare, esposa, filla o germana d'una altra persona assassinada, i algunes altres. Moltes d'aquestes dones a més de la mort i la presó van patir el rapat, les humiliacions de la ingesta d'oli de ricí i algunes violacions. El magisteri de La Rioja també fou molt represaliat: més de 200 persones van ser suspeses de

sou i ocupació pel fet de pertànyer a la FETE, CNT o partits d'esquerra i 33 van ser assassinades de les quals 4 eren dones mestres, els noms de les quals poden ser consultats a l'article de Jesús Vicente Aguirre.

Per acabar-ho d'arrodonir la repressió econòmica també va ser molt important: 1.278 expedientats, dels quals 32 eren dones. El perfil dels expedientats homes era: majoritàriament treballadors del camp i políticament d'esquerra i el perfil de les dones: vídues i mestresses de casa, tot i que en la majoria dels casos la repressió econòmica recaurà sobre les vídues, filles o mares dels expedientats i és que l'objectiu era, després de la desaparició física, l'ofec econòmic de la família mitjançant les multes i embargaments, segons l'estudi d'Eva Maria Nestares Hervias.

Tomás Llanos ens parla dels espais de reclusió que van haver d'habilitar-se tant a la capital com a la província, a causa del fet que la presó provincial va quedar de seguida desbordada, així com també de dos camps de concentració: l'antiga plaça de toros de la Manzanera a Logronyo i un altre a Haro.

Les exhumacions de les fosses de La Rioja van començar a fer-se per part de les famílies de manera no científica a partir de 1978 i es van exhumar 340 víctimes. Al segle XXI van continuar de manera ja científica les exhumacions i se'n van fer 159 més. Per últim, les dues grans fosses que a La Rioja no es van exhumar amb 800 persones assassinades són: les del cementiri de Logronyo, perquè ja no existeix i la de La Barranca, amb 400 persones assassinades, avui dia Memorial i Bé d'Interès Cultural.

Continuarem treballant en futures edicions per contribuir al coneixement de la veritat, també esforçant-nos per acabar amb la impunitat i fer justícia a les víctimes i exigint la implementació de polítiques públiques de Memòria per tal d'evitar la repetició. També perquè la llei de MH del 2022 es desplegui i s'acompleixi en tot el nostre país. La memòria és una cosa de futur i l'única lluita que es perd és la que s'abandona.

TREBALLS FORÇATS A ASTÚRIES. CAMPS DE CONCENTRACIÓ. DESTACAMENTS PENALS I COLÒNIES PENITENCIÀRIES A ASTÚRIES¹

Amaya Caunedo Domínguez
 Historiadora
 Professora de Secundària

*Si me quieres escribir y tienes mucho interés,
 campo de Concentración La Vidriera de Avilés*
 (Testimoni oral de Manuel Vega Forcelledo, AFOHSA)

INTRODUCCIÓ

La Guerra Civil a Astúries acaba oficialment el 21 d'octubre de 1937, quan les tropes de requetès carlistes navarresos entren a Gijón. Però la repressió franquista hi va començar molt abans; els primers assassinats els duen a terme les tropes rebels procedents de Galícia tan bon punt passen el pont de Porto el 30 de juliol i continuen la tasca repressora en el seu avançament per la banda nord-occidental de la regió. Tampoc no hem d'oblidar els assassinats perpetrats pels sediciosos a l'assetjada i rebel ciutat d'Oviedo.

Tanmateix, en aquest article vull estudiar la repressió que van patir els centenars d'homes i dones que es van veure obligats a passar per camps de concentració i batallons de treballadors a Astúries.

COM PODEM INVESTIGAR ELS CAMPS DE CONCENTRACIÓ I TREBALLS FORÇATS?

El problema més important a què hem de fer front és la dispersió i fragmentació de les fonts. Per tal de poder reconstruir aquests aspectes de la repressió franquista cal consultar diversos arxius militars escampats per la geografia peninsular. És freqüent que als arxius corresponents no aparegui la documentació que hauria d'estar present i en d'altres és habitual la desaparició de centenars de caixes amb informació, com la que descriu Javier López Jiménez (que va ser director de l'Arxiu Militar de Guadalajara) en un article publicat al número 57 de la revista *Ayer*. Les fonts orals són imprescindibles, no només perquè ens permeten reconstruir aspectes que no apareixen

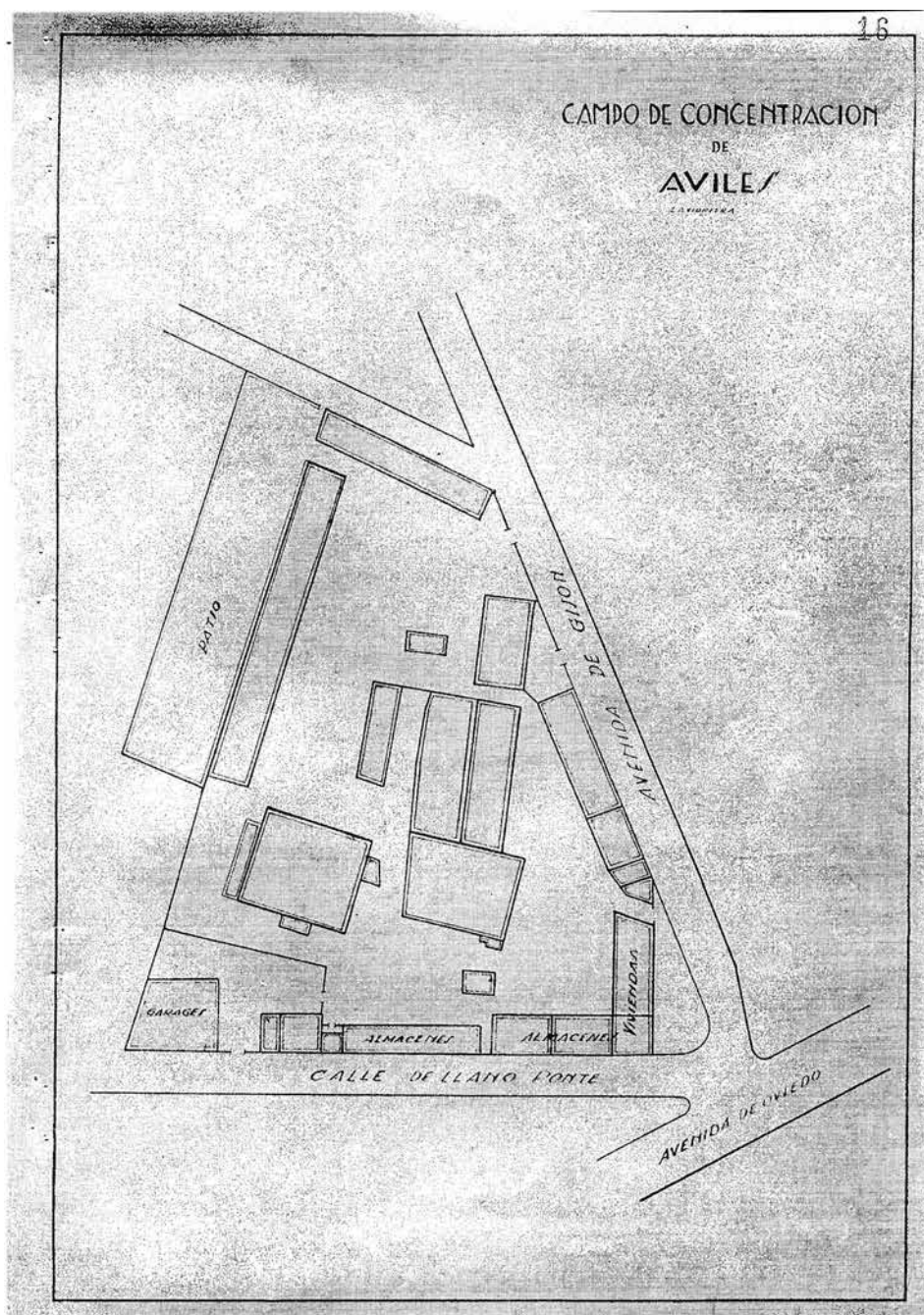
en els documents escrits sinó perquè aconseguixen omplir les llacunes esmentades. La premsa de l'època i les pròpies publicacions dels presos ens donen també pistes i les obres d'investigació de Javier Rodrigo, Fernando Mendiola o Juan-Carlos García-Funes són imprescindibles per no perdre'ns en aquest mar d'incerteses.

“TREBALL ESCLAU”

Sense entrar en l'ampli i dilatat debat científic i social sobre el qualificatiu que el treball forçat d'aquestes persones preses ha de tenir, he d'indicar que, tot i que podien ser venudes i comprades com ho van ser les persones esclavitzades al llarg de la Història de la Humanitat, això no feia menys fatigosa la seva situació.

Els treballs forçats van ser regulats

¹ Aquest treball d'investigació es basa en la consulta a múltiples arxius estatals, regionals i locals, així com en la realització d'entrevistes i la consulta d'altres dipositades a l'AFOHSA, que no es podria haver dut a terme sense comptar amb el finançament de FAMYR (Federación Asturiana Memoria y República) i el Foro por la Memoria de Segovia, amb ajuda del Ministeri de la Presidència.

AGMAV, C. 2324, L. 46 BIS, Cp. 11 / 15

Arxiu General Militar d'Àvila. Caixa 2324. Caixa 2324, L. 46 BIS, Cp. 11 / 15

ja des del 28 de març de 1937 per la normativa franquista. El butlletí d'informació catòlica internacional de l'Espanya rebel *De Rebus Hispaniae*, el 1939, definia el sistema de la manera següent: "El mínim que es pot exigir als rojos és que refacin allò que els rojos han arruïnat: ponts, carreteres, esglésies, fàbriques. I en justícia, sense retribució. Però Espanya és generosa, perquè és cristiana. I perquè el treball regenera, quan no és imposició brutal ni efecte del fuet, organitza batallons de treballadors entre els presoners."

Aquests sistema d'explotació for-

çosa de la mà d'obra penada es va dur a terme mitjançant dos sistemes diferents: 1) A través dels Camps de Concentració i els Batallons de Treballadors, i 2) mitjançant les presons i el sistema de redempció de penes pel Treball.

En el primer cas, els presos depenien de la Secretaria de Guerra, Ministeri de Defensa i finalment Ministeri de l'Exèrcit (per ordre cronològic i en el segon depenien del Ministeri de Justícia.

Com explicarem després amb més detall, en el primer sistema hi havia majoritàriament (amb alguna excepció que més endavant analit-

zarem) combatents o nous reclutes desafectes al règim franquista, mentre que en el segon hi havia els presos i les preses.

Malgrat els seus orígens diferents i la condició jurídica dels penats, són nombroses les ocasions en què els uns i els altres coincideixen en els mateixos treballs.

CAMPS DE CONCENTRACIÓ I BATALLONS DE TREBALL

La utilització de camps de concentració com a instruments de repressió i control de la població era ben coneguda pels exèrcits de tot el món. En el cas espanyol, algunes de les primeres proves que tenim del seu ús cal cercar-les a les guerres colonials del segle XIX contra Cuba i les polítiques de "reconcentració poblacional", que va dur a terme el general Valeriano Weyler, conegut com "el carnisser".

En el cas que ens ocupa, l'exèrcit sediciós comença a instal·lar camps de concentració i classificació de presoners a mesura que va conquerint Astúries. L'estiu de 1936 ja hi havia camps de concentració o dipòsits de presoners a Ribadeo, Castropol (Arnao), Canero, Ortiguera. El mes de juny de 1937 ja tenien un total de 192 presoners segons informació de la Inspecció de Camps de Concentració.

L'any 1937, als camps ja esmentats caldrà afegir els de Luarca, Andés, i per l'orient: Celorio, Llanes, Infiesto, Pola de Siero, Gijón (amb presoners pendents de classificació a La Harinera, El Cerillero i a l'octubre de 1937 a la plaça de toros de la ciutat, a Oviedo, a la Caldellada [antic Hospital Psiquiàtric], Candas i finalment el d'Avilés, que seria el que romandria més temps obert com a camp de concentració i classificació a Astúries, només superat pel d'Arnao a Castropol.

El 1938 el nombre de presoners dependents de l'ICCP a Espanya ultrapassava ja els 160.000. En total, durant la contesa bèl·lica, hi va haver més de 300.000 presoners en camps de concentració als quals calia su-

mar-hi 200.000 més que van passar per aquests camps de concentració en acabar la guerra; la xifra total, doncs, ultrapassa les 500.000 persones, segons estimacions de García-Funes en el seu llibre “A recoger bombas”.

A banda, cal esmentar el Camp de Concentració d’Arnao a Castropol, que va restar obert fins l’any 1943; quan va acabar la contesa bèl·lica es va destinar a presó de familiars i col·laboradors de la guerrilla, majoritàriament dones i també de menors. En empresonar-los a l’extrem nord-occidental d’Astúries aconseguien castigar els guerrillers, les seves famílies i col·laboradors i mantenir-los molt lluny de qualsevol possible relació o intent de rescat per part dels seus familiars escàpols.

A Astúries, el camp de concentració que va romandre més temps obert amb presoners de guerra, va ser el de Vidrera d’Avilés; en aquest cas hem pogut localitzar dos extractes de revista amb relacions nominals de tots els presoners, per a una data tan tardana com octubre de 1939, moment en el qual encara hi havia 509 presoners a l’interior del camp.

En aquests camps es classificaven els presoners segons el seu grau d’afecció o desafecció amb el règim, però qui millor que la pròpia “Ordre general per a la classificació de presoners i presentats”, del 7 de març de 1937, emesa pel mateix exèrcit rebel i conservada avui a l’Arxiu General Militar d’Àvila, per a explicar-nos en què consistia aquesta classificació i què van fer amb ells en funció d’aquesta ordre

A) Presoners o presentats (...) *afectes al Moviment Nacional o (...) no hostils al moviment, i si van formar part de les files enemigues, ho van fer forçats (...).*

B) Presoners (...) *es van incorporar voluntàriament a les files de l’enemic i (...) no afectats d’altres responsabilitats de tipus social, polític o comú.*

C) Caps i Oficials *de l’exèrcit enemic (...) que s’haguessin destacat per actes d’hostilitat devers les*

nostres tropes; dirigents i destacats als partits i activitats polítiques o socials, enemics de la Pàtria i del Moviment Nacional.

D) Individus capturats o presentats *que apareguin més o menys clarament presumptes responsables de delictes comuns o contra el dret de gentes.*

(...) **a) Proposta de llibertat, (...) presoners i presentats que es trobin classificats dins de l’apartat A)**

b) Continuació en detenció dels classificats a l’apartat B), en qualitat de presoners (...)

c) Formació de causa o de diligències (...) respecte dels classificats als apartats C) i D) se n’acordarà el seu ingrés a la presó.

Fins l’any 1940 els Batallons de Treballadors es componien, majoritàriament de presoners de l’apartat B. Normalment se’ls enviava lluny de la seva província, per tal d’intentar, d’aquesta manera, no només trencar els llaços d’ajuda i socors, sinó, sobretot, intentar acabar per complet amb qualsevol mena d’organització política contrària al règim.

A partir de l’acabament de la guerra els nascuts entre 1915 i 1920 que no haguessin fet el servei militar amb Franco (o bé perquè l’havien fet amb la República o bé perquè eren massa joves per haver-lo fet i que haguessin estat classificats com “desafectes” a les seves respectives Caixes de Reclutes se’ls destinava, també, a un Batalló Disciplinari de Soldats Treballadors i als joves (nascuts en les mateixes dates) que sortissin de la presó a partir de 1941 en llibertat provisional, se’ls enquadrava en els Batallons Disciplinaris de Soldats Treballadors Penats.

Els Batallons de Treballadors van ser utilitzats en primera instància per a tasques lligades a la qüestió bèl·lica, eliminant mines a zones de combat, reparant vehicles militars, en fàbriques militars, fortificant, etc. També en tasques de projecció civil lligades a les necessitats de la guerra, com ara construcció d’aeroports, reparació de carreteres i ponts, construcció de presons, d’in-

fraestructures elèctriques i ferroviàries. I un cop acabada la guerra se’ls va fer servir a la mineria, en treballs agrícoles i forestals, o en la reconstrucció de ciutats. La majoria dels presoners asturians va ser destinada a batallons que operaven en els fronts d’Aragó i posteriorment de Llevant.

Astúries va ser la seu de la Plana Major de dos Batallons, el n. 90 i el n. 91, el n. 40 i el n. 41 i el n. 111. Dels seus extractes de revista podem afirmar que alguns dels seus presoners van treballar per a l’empresa Duro Felguera (molts a les seves mines), que altres ho van fer a Lugo de Llanera (on van ser importants els treballs que van fer a l’aeròdrom de La Morga), a la Fàbrica Nacional d’Armes de Trubia. Però també ho van fer per al Servei Nacional de Regions Devastades, tot reconstruint Oviedo (alguns ho van fer fins i tot abans d’estar formalment integrats en un batalló de treballadors, procedents directament de camps de concentració i classificació de presoners), Gijón, Nava, Tarna i Cangas de Onís. Així com altres nombroses obres fetes en multitud de pobles asturians, reconstruint esglésies, capelles, infraestructures ferroviàries (o ampliant-les), i, per descomptat, carreteres i ponts.

La seva missió no era solament castigar els presoners i alhora aprofitar la seva mà d’obra gratuïta per fer tasques imprescindibles per al nou règim, sinó també la d’alligornar la població que contemplava els defensors de la República relegats a treballs forçats, sotmesos a la disciplina militar nacional-catòlica dels vencedors de la contesa, que incloïa, l’assistència obligatòria a missa, que servia, tal i com recull el mateix diari de treball del Batalló n. 90 “(...) per tal que tornin els pobles i el personal que els habita a recobrar el seu hàbit perdut en matèria religiosa (...).”

REDIMINT PENES AMB EL TREBALL

A les presons hi havia presos i preses governatives, aquelles persones

considerades culpables d'haver defensat la legalitat republicana del règim resultant del cop d'Estat, aquelles que van passar per un consell de guerra i, en general, totes les represaliades pels diversos entramats generats pel règim i refrendats per la jurisdicció especial de postguerra. Això va fer que les presons estiguessin molt per sobre de la seva capacitat; el nou Estat era l'encarregat de mantenir aquests presos, encara que fos infraalimentant-los i sense cobrir-ne les necessitats mínimes. En aquestes circumstàncies l'ús dels presos com a mà d'obra per part d'empreses privades no va ser només una mesura de càstig i de "redempció" ideològica, sinó un ingrés i un alleujament econòmic per a les arques estatals.

El sistema consistent a reduir part de la condemna mitjançant el treball (en teoria per cada dos dies de treball se'n reduïa un de condemna), va ser aplicat per Franco amb les paraules següents: *"retornar a la societat (...), a la circulació social, elements damnats, pervertits, enverinats políticament i moral, perquè el seu reingrés a la comunitat lliure i normal dels espanyols, sense més ni més representaria un perill de corrupció, de contagi per a tot-hom, ahora que el gran cas històric de la victòria assolida a costa de tant de sacrifici"*. La cita la recull el jesuïta Agustín Pérez Pulgar, veritable artífex del sistema a la pròpia revista editada pels presos *Redención*, l'any 1939. En paraules de qui fou director general de presons fins a l'any 1942, el coronel Máximo Cuervo Radigales: el Sistema funcionava amb *"la disciplina d'una caserna, la seriositat d'un banc i la caritat d'un convent"*.

El BOE, l'any 1942, estableix que els presos que treballin per a empreses privades hauran de rebre el mateix salari que un obrer lliure, però a diferència d'aquest últim aquest salari íntegre seria abonat al "Patronat Central de Nostra Senyora de la Mercè per a la Redempció de Penes pel Treball" (en endavant "Patronat"). Ignorem la quantitat

exacta que va arribar als penats o a les seves famílies pels seus treballs. El que sí sabem és que el negoci va ser especialment lucratiu per a l'Estat, tal i com recullen les memòries de la Direcció General d'Institucions Penitenciàries de 1939 i 1940, en les quals s'afirma que *"l'Estat es beneficia amb una quantitat total de 10,65 pessetes per cada pres-treballador"*.

Però el sistema compleix també una enorme tasca propagandística, des de l'edició del propi setmanari *Redención*, per a la realització del qual recluta els presos més ben preparats acadèmicament i intel·lectualment, tot mostrant la "rehabilitació" que el règim hi ha aconseguit, fins a la reducció de condemna per aprendre a llegir i escriure (la reduïen dos mesos) o per rebre formació religiosa, amb la qual rebaixaven la seva condemna de 2 a 6 mesos.

Per a controlar i allotjar els presos que treballaven lluny de les presons es van construir les "Colònies Penitenciàries Militaritzades" dependents de l'esmentat "Patronat", però amb caràcter i organització militars, dependents per tant també de la Presidència del Govern.

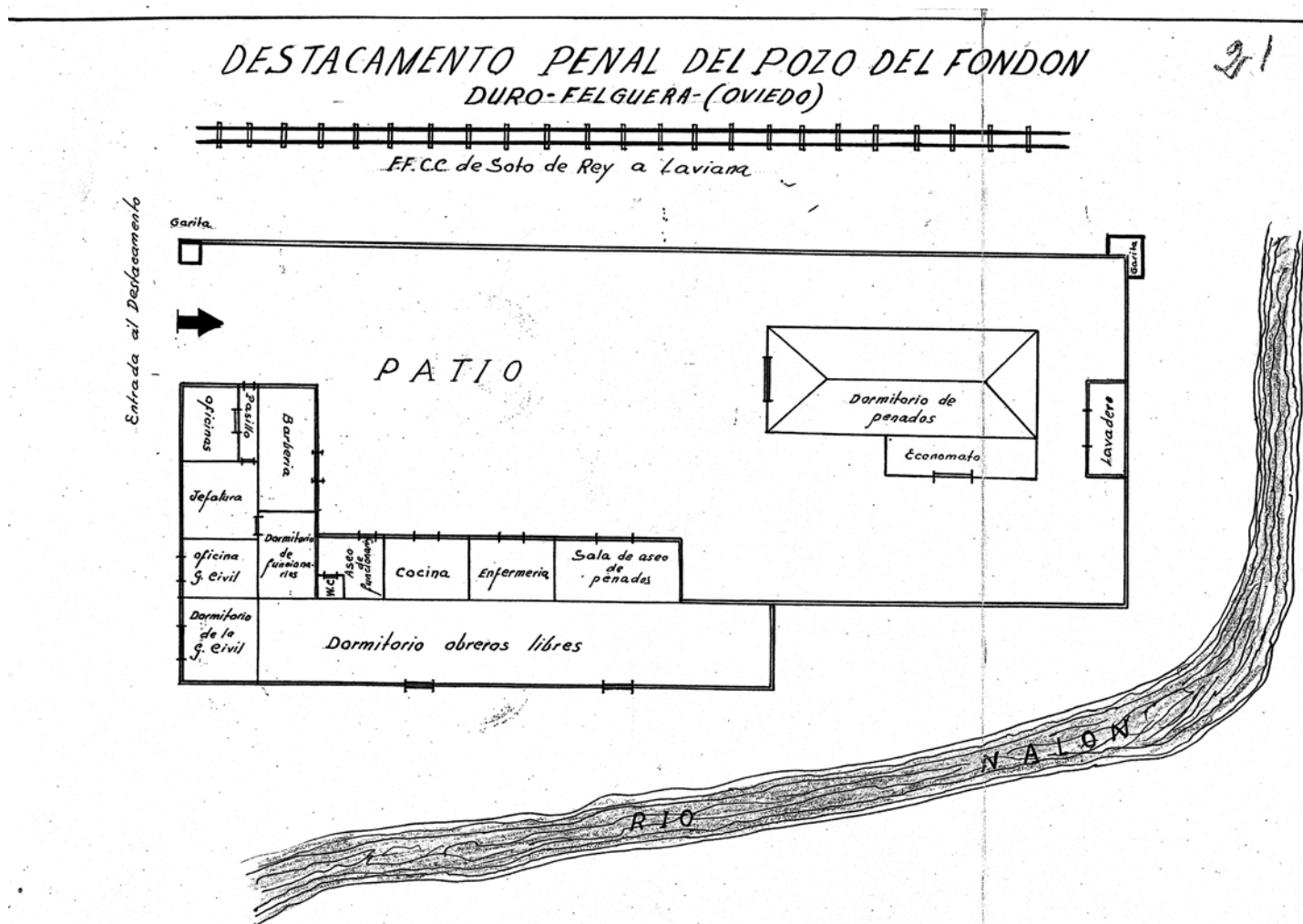
A Astúries hi va haver destacaments penals en colònies penitenciàries militaritzades, els més coneguts van ser els destinats a allotjar "treballadors penats miners". Però hi va haver "destacaments" amb penats que es van dedicar a treballar en el sector metal·lúrgic, per exemple el del Cerillero (Gijón), amb reclusos que treballaven per a La Trefilera de Gijón, procedents de la presó del Coto, o els destinats a la construcció d'infraestructures ferroviàries que, continuant amb els antecedents del colonialisme espanyol (que l'any 1837 va fer servir esclaus africans per a la construcció de la via fèrria entre L'Havana i Bejucal), va utilitzar treballadors "no lliures" en la construcció del desdoblament de la línia fèrria entre Tudela Veguín i Lugo de Llanera, mitjançant la perforació d'un túnel a La Grandota que feia servir 282 penats l'any 1949.

Per descomptat, també es van fer servir en les tasques del *Servei Nacional de Regions Devastades i Reparacions*. El "Caudillo" adoptava aquelles poblacions en què la guerra hagués destruït la gairebé totalitat de béns d'ús públic, per a reconstruir-les utilitzant per a fer-ho treballadors penats; en el cas d'Astúries, les localitats "adoptades" van ser: Tarna, Pendones, Las Regueras, Oviedo, Nava, Campo de Caso i Cangas de Onís. Algunes de les obres dutes a terme encara es poden observar avui dia com, per exemple, a Oviedo, la plaça d'Espanya, el Sanatori antituberculós (avui Centre Asturià d'Oviedo), l'ajuntament, o la Caserna de la Policia Armada (avui Policia Nacional), entre molts d'altres. Gijón no va entrar a la llista, però els penats van reconstruir diversos edificis i esglésies, entre d'altres l'antiga Caserna de Simancas (actual col·legi de la Immaculada), així com l'església de San Pedro; la contrata per a la realització d'aquesta última obra, amb mà d'obra penada, va recaure en els "Hermanos Simancas".

Val la pena esmentar l'explicació dels destacaments penals dels "treballadors-penats-miners" a Astúries, les més ben documentades són les de la Conca del Nalón, les dependents de les empreses Duro-Felguera i Carbones Asturianos, amb destacaments penals la primera a Pozo Fondón, el Pozo Mosquitera i el Pozo San Mamés, mentre que la segona tenia destacament penal a Ciaño.

Tanmateix, tot i les imatges i propaganda sobre la higiene i neteja de les instal·lacions que es podia veure a les memòries anuals del "Patronat", la realitat del comunicat de baixes mèdiques d'aquests destacaments és que les malalties pulmonars infeccioses estaven molt més esteses que entre la resta de la població.

Cal destacar també l'elevat rendiment que les pròpies empreses atribueixen a aquests treballadors, indicant, per exemple, des de Carbones Asturianos que durant l'any 1941 els penats van treballar "un 60 per cent

Expedient de la Direcció Gneral de Presons, Secció de Règim per a l'Evasió dels reclusos (...) "Plànol del destacament Penal del Pozo Fondón", 22 d'octubre de 1951. Caixa 41/12.050. Arxiu General de l'Administració. Alcalá de Henares.

sobre els mínims reglamentaris".

Cal no oblidar que de la mateixa manera que passava amb els Batallons de Treballadors, el "Patronat" acostumava a enviar els obrers a indrets allunyats per a treballar. En aquest cas, molts miners asturians van ser enviats a les colònies penitenciàries de les mines del nord de Lleó.

Qualsevol mena de repressió porta aparellat algun nivell de resistència o contestació i, malgrat les duríssimes condicions de vida i treball d'aquests presos, la seva no serà una excepció. En el cas dels penats

són nombrosos els casos de fugues i intents de fuga. Moltes vegades els escàpols dels destacaments miners acaben incorporats a la guerrilla. Però cal no oblidar l'enorm tasca de solidaritat i influència política en la resta dels seus companys de feina; és precisament en aquests destacaments on va emergir la llavor de les organitzacions polítiques i sindicals, hereves del Front Popular que faran front en un primer moment als excessos del règim.

A tall de conclusió:

El treball penat durant la post-

guerra, va ser responsable, en bona mesura, que el nou règim anàrquic i repressiu no col·lapsés. Però també van ser aquests treballadors els responsables que a Astúries nasqués un dels més potents moviments de contestació al règim, com les vagues del 62, i que als nostres carrers no es perdés ni es trenqués aquesta llarga cadena de lluites per la llibertat i la igualtat que el franquisme va intentar d'erradicar i que aquests presos van saber transmetre a les següents generacions.

“AQUELL PERLLONGAT I ESTAMORDIT SILENCI”, DONES I REPRESSIÓ FRANQUISTA A ASTÚRIES

Mónica García Fernández

Investigadora Postdoctoral Margarita Salas
Universitat de Leeds/ Universitat d'Oviedo

Aquell perllongat i estamordit silenci. Aquell terrible silenci. [...] Un silenci llunyà, fort, obscur com les nits sense dormir, o com la fam, o com tant callar [...] Però jo tampoc no hi seré algun dia. Ni els interessaré. I no tindrè el meu record. I fins i tot s'estranyaran que hagi existit. Que les fotografies hagin pogut ser veritat. Una persona com jo, tan desapercebuda. Tan inútil. Tan morta. No quedarà ni aquest sentiment, ni aquest buit. (*Canciones para después de una guerra*, Basilio Martín Patino, 1976).

El silenci, conjuntament amb la por i la fam, apareix com a paraula clau de la repressió franquista; apareix sovint en els testimonis dels supervivents, així com en els de les famílies i descendents de les represaliades. El silenci, aquesta sensació de buit, de patiment pel que va poder ser i no va ser, i d'impotència enfront de l'oblit que tan bé va capturar el cineasta Basilio Martín Patino a *Canciones para después de una guerra* (1976), va passar a formar part de la identitat i de l'experiència de diverses generacions de dones. Aquesta condemna al silenci pot englobar-se en allò que la historiadora Conxita Mir ha anomenat “efectes no comptables de la repressió” i que encara que són més invisibles i difícils de quantificar, no per això van ser menys nocius¹. Ens referim, per exemple, a les formes de control social i a la

cultura de la delació que van crear un clima irrespirable als pobles, a l'assetjament policial, a les humiliacions, al rebuig social o als insults que moltes van patir en el seu quefer diari, a la solitud per l'empressonament o la mort dels seus éssers estimats, a haver-se de trobar quotidianament amb els qui els van matar, a no saber on paraven els seus cossos o no poder-los donar un enterrament digne; a la por que les va acompanyar durant totes les seves vides; a haver-se d'aguantar les llàgrimes i les paraules per poder salvar la vida. Ens trobem amb unes manifestacions de violència que van deixar fondes conseqüències en el llarg termini i que, de vegades, s'han transmès generacionalment. En molts casos es tracta d'expressions que ens obliguen a endinsar-nos en el terreny de les emocions i dels traumes i que, per tant, no han dei-

xat rastres en l'arxiu convencional i als quals només podem accedir mitjançant testimonis, memòries i fonts orals.

La repressió contra les dones, com sabem, també va tenir un caràcter “sexual”. Les violacions són un exemple paradigmàtic d'aquesta mena de violència, però també les puntades de peu al ventre per tal de provocar avortaments o l'exposició pública de les dones després d'haver-los rapat el cap o forçat a ingerir oli de ricí. Els relats orals ens acosten a aquestes pràctiques tan freqüents a tot el país. Carmen Álvarez, una dona de Gijón, ens conta com van anar a per la seva àvia, segurament pel fet d'haver insultat uns falangistes. La van rapar i la van retenir durant una setmana a la caserna, on la van obligar a fregar els excusats. Com manifesta un altre testimoni, es tractava d'un ri-

1 Conxita Mir, “Violencia política, coacción legal y oposición interior”, *Ayer*, n. 33 (1999), pp. 137-139.

tual sovint atiat per gent del poble. Així ho denuncia una altra dona, que recorda la seva joventut en un poble costaner d'Astúries, dividit per les enemistats que la guerra va generar. Allí eren les falangistes locals les qui denunciaven les noies d'esquerres, les seves amigues abans de la guerra, per tal que les rapessin. Tanmateix, aquestes pràctiques també podien ser ocasió per a la rebel·lia. Com ens explica en el seu testimoni, quan era obligada a cantar el "Cara al sol" públicament, subvertia la lletra de l'himne falangista a manera de burla.²

L'espoli econòmic a què foren sotmeses també va ser molt intens. Sovintejaven les multes i sancions per tenir algun familiar evadit, com també ho fou l'experiència de trobar-se l'habitatge desvalisat, per descobrir després que els objectes personals havien anat a parar a casa dels veïns. Els falangistes i altres autoritats locals s'aprofitaven de la por per robar a les gents del poble part de les seves collites, ramats o fonts de subsistència. I és que la repressió també es va imposar mitjançant la fam. Institucions com ara Auxili Social van ser utilitzades com a forma de pressió a canvi d'una mica de menjar, per exemple, negant l'aliment als qui no estaven batejats o casats per l'Església. Tampoc no manca en els relats testimonials el record de la mala qualitat i del tracte vexatori rebut als menjadors d'Auxili Social, atesos per militants de la Secció Femenina.³

La *Base de datos de víctimas de la guerra civil y de la represión franquista* (Base de dades de víctimes de la guerra civil i de la repressió franquista) documenta 357 dones que van ser "passejades" a Astúries. Les execucions extrajudicials

van començar el mes de juliol del 1936 a Oviedo, on havia triomfat el cop d'Estat. A la capital hi havia precisament la mare d'Aida de la Fuente, Jesusa Penaos, que va ser afusellada, com tants d'altres, al Parc San Francisco. Els assassinats indiscriminats van ser especialment intensos els primers mesos després de la caiguda del front nord a les acaballes d'octubre de 1937, amb la qual cosa la regió va quedar farcida de fosses comunes tan importants com la de Valdediós (Villaviciosa), on es van exhumar les restes d'onze dones. Eren infermeres, cuineres i treballadores de l'Hospital Psiquiàtric de La Cadellada (Oviedo) que, per la proximitat del front, s'havia traslladat provisionalment al monestir de Valdediós. Moltes d'elles eren militants de Socors Roig Internacional i havien col·laborat en la revolució d'octubre de 1934 atenent els ferits. El carnatge va tenir lloc el 28 d'octubre de 1937 i va ser obra del IV Batalló Arapiles número 7 de la VI Brigada Navarresa.⁴

A la fossa del cementiri de Tiraña (Laviana), al costat d'una altra desena d'homes, hi ha els cossos de tres dones assassinades el mes d'abril de 1938. Es deien Selina Valls Hevia, de 24 anys; Sara Corte San Martín, de 25 anys i Virginia Suárez, de 32. No gaire després, a començaments de juny de 1938, van ser assassinades vuit dones, avui conegudes com "les Candases", que van ser llençades vives, amb altres cinc homes, pel penya-segat del Cap Peñas. Tenien entre 20 i 76 anys i es deien Àurea Artime García, Balbina y Plácida López Artime, Rita Fernández Suárez, Daría González Pelayo, Rosaura Muñoz González, Secunda Rodríguez Fernández i María Fernández Menéndez. Unes quantes

d'elles eren sindicalistes i obreres de la indústria conservera local. Van ser assassinades com a venjança per la mort d'un falangista en un enfrontament. Abans havien estat torturades a la seu de la Brigada d'Investigació i Vigilància, situada a l'edifici on avui hi ha l'ajuntament de Candás.

La Quinta Pedregal, a Avilés, és un altre edifici tristament conegut per les tortures i assassinats que s'hi produïen. Entre les desaparegudes hi ha Aurelia Álvarez Fernández, una modista de Corvera i simpatitzant del Partit Comunista que va ser detinguda el mes de febrer de 1938. Una altra trentena de dones van desaparèixer o van ser assassinades a la zona d'Avilés i voltants.⁵ Entre els indrets de la memòria del terror també hi ha la Cuesta Vindoria (Langreo), on van ser assassinats tres homes i cinc dones, una d'elles embarassada. Unes quantes de les afusellades eren militants socialistes i obreres de la fàbrica de xocolates Mayín, a més de col·laboradores del Socors Roig Internacional. Després d'estar detingudes a la presó de la Pontona (Laviana) van ser assassinades el mes de novembre de 1937 en un runam entre Ciaño i El Entrego i els seus cossos van quedar abandonats uns quants dies sense enterrar.⁶

Aquesta violència indiscriminada no va desaparèixer en els mesos i anys següents a l'acabament de la guerra, com proven els casos com el de Rosalía Zapico, que va ser assassinada el mes de novembre de 1951, amb 26 anys, mentre anava a portar subministraments als de la muntanya, entre els que hi havia son germà. La van deixar malferida en un camí amb l'objectiu de fer-la servir com a esquer, sense que ningú no la pogués socórrer. Per la seva con-

2 Amaya Caunedo, Irene Díaz y Pedro Alonso, *Asturias, 70 años, 70 voces. Testimonios y memorias de una guerra*, Oviedo, Laria, 2007, pp. 237-245.

3 Per a saber-ne més sobre la repressió franquista contra les dones a Astúries, vegeu els treballs de Claudia Cabrero Blanco, *Mujeres contra el franquismo (Asturias 1937-1952): Vida cotidiana, represión y resistencia*, Oviedo, KRK, 2006; i Mónica García Fernández, *Silenciadas, pero no olvidadas. Mujeres y represión franquista en Asturias*, Gijón, Orpheus Ediciones Clandestinas, 2021.

4 Ángel de la Rubia Barbón i Pedro de la Rubia Huete, *La fosa de Valdediós*, Gijón, Museo del Pueblo de Asturias, 2006

5 La Trócola: <https://lospapelesdelatrokola.blogspot.com>

6 Rosa Álvarez Campal, *El crimen de Vindoria*, Oviedo, FSA/PSOE, 2010.

J. Pérez 18 años

Expediente procesal de Angeles Flores Peón

D-1, C-28, N-1348

Natural de	Oviedo	provincia de	Oviedo
vecino de	Carbayín	provincia de	"
hijo de	José	y de	Restituta
edad	19	profesión	Laborer
instrucción	tiene	religión	"
estado	soltera	hijos	núm. de ellos
antecedentes		ingresa por	vez
Domiciliado	Carbayín		

SEÑAS PARTICULARES

Iris (ojos) Cabello Piel Cejas Nariz Boca Barba Cara Talla

Fórmula dactiloscópica

SEÑAS PARTICULARES

FECHAS

8 Hóbre 1937 Ingresó en esta prisión, procedente de Oviedo

entregado por Guardia de Seguridad

en concepto de detenida a disposición de

excmo. Sr. Comandante Militar de la Plaza en virtud de orden de la Comisaría de Vigilancia que se recibe y una al expediente de Argentina Flores Peón. Se participa

V. de

El Director El Subdirector

El Oficial de Vigilancia

Expedient procesal d'Ángeles Flórez Peón. Arxiu Històric d'Asturies, Fons Presó Provincial d'Oviedo, Caixa 135970, Exp. 43/84.

dició de familiar d'escàpol, ja feia temps que patia l'assetjament de la guàrdia civil. Rosalía va ser víctima de la repressió que es va acarnissar amb les famílies i enllaços dels guerrillers i que tenia com a objectiu disminuir els suports en el pla o bé servir d'escarment, venjança o forma de pressió. Les dones van jugar un paper essencial com a suport de la resistència armada, ja que s'en-carregaven de donar-los refugi, fer-los arribar queviures, medecines, notícies, instruccions o correspon-dència, d'informar dels moviments de les autoritats, de tenir cura dels ferits o bé d'amagar armes. És per això que van ser també un blanc tí-

platja d'Arnao, en el *concejo* (mu-nicipi) de Castropol, va ser un altre dels instruments que es va utilitzar contra la guerrilla. Segons algu-nes estimacions, gairebé la meitat de les persones que van passar pel camp, que va estar en funcionament fins l'any 1943, van ser dones, en la majoria dels casos pel fet de ser fa-miliars o enllaços dels guerrillers.⁸ Famílies senceres, sovint amb nens i nenes, van ser recloses a Figue-ras, com va passar amb els parents dels "Castiello". Eugenia Carriles Menéndez, esposa i mare d'aquests guerrillers, va passar llargues tem-porades en aquest camp amb uns quants dels seus fills i filles. Per la

pic de les forces de l'ordre. Són in-comptables les històries tràgiques i les atrocitats que van recaure so-bre les famílies dels escàpols, que van haver de suportar una persecució des-pietada, càstigs exemplaritzants i humiliacions, multes, deten-cions, depor-tacions, pallis-ses i constants escorcolls dels seus habita-tges. A més, era una violència que no cessava molts anys des-prés d'acabada la guerra.⁷

El camp de concentració de Figueras, situ-at a prop de la

seva banda, Covadonga Bulnes era una nena quan va anar a parar al camp de concentració juntament amb la seva mare, la seva àvia i les seves ties, les quals havien estat torturades per tal que diguessin on era Ramón Bulnes. A més del fred horrible, el mal estat dels aliments i els polls que campaven per on vo-lien, les dones també suportaven treballs forçats i es veien obligades a carretejar pedres per a la cons-trucció d'una carretera.⁹

Entre els centres de privació de llibertat que més importància van tenir per a les asturianes destaca la presó de Saturrarán, a Guipúscoa. Tot i que aquestes també van conèi-xer altres presons com les d'Oviedo, El Coto (Gijón), Tenerife, Amorebi-eta (Bizkaia), Palma de Mallorca, Ventas (Madrid) o Les Corts (Barce-lona), entre d'altres, una alta pro-porció d'elles va complir condemna a Saturrarán, on un terç de les al voltant de 1.500 preses que hi havia l'any 1940 eren veïnes de diversos pobles d'Astúries.¹⁰ Com a mínim 35 dones, 6 nenes i 1 nen provinents d'Astúries van perdre la vida en aquesta presó, sobretot a causa del tifus i la tuberculosi. Els testimonis i memòries de les dones que van passar per aquesta presó, com els d'Ángeles Flórez Peón, Concepción Pérez Fontano o Dolores Valdés es refereixen amb gran consistència a l'amuntegament, la brutícia, la gana i els paràsits, a la presència de nens i nenes, al dolor per la mort de les companyes, a la fèrria discipli-na nacional-catòlica i a les humides cel·les de càstig, a més de la cruel-tat de les monges que regentaven la presó, a les quals també han acusat de dedicar-se a l'estraperlo de lu-crar-se amb part dels aliments des-tinats a la subsistència de les reclu-ses. Tot això servia per a desposseir

7 Ramón García Piñero, *Luchadores del ocaso. Represión, guerrilla y violencia política en la Asturias de posguerra (1937-1952)*, Oviedo, KRK, 2015; Gerardo Iglesias, *Por qué estorba la memoria. Represión y guerrilla en Asturias. 1937-1952*, Oviedo, Madera Noruega Editores, 2011.

8 Fernando García Rodríguez, *Memoria de Arnao. Campo de concentración de Figueras*, Madrid, Mandala Ediciones, 2020.

9 Testimoni de Covadonga Bulnes, Arxiu de Fonts Orals per a la Història Social d'Astúries (AFOHSA), Serie Voces del Pasado, B8/9 (2006 y 2012).

10 Miren Arantza Ugarte Lopetegi, "Saturrarán: Solo quedan los tamarindos", *Studia Historica. Historia Contemporánea*, n.º 29 (2011), pp. 270-271.

i humiliar les vençudes, que aguantaven en condicions infrahumanes i insalubres.¹¹

Enfront de la humiliació a què van estar sotmeses, les preses van recórrer a tota mena d'estratègies de resistència. Una d'elles fou l'escriptura, una activitat estretament vigilada que a Dolores Valdés li va suposar un segon consell de guerra. Natural de Mieres, Dolores era una dona socialista, feminista, anticlerical, molt culta i d'esperit rebel que va ser condemnada a reclusió perpètua, commutada per quinze anys i que va ser traslladada a Sasturrarán, on es va fer amb uns quaderns a l'economat de la presó i va començar a escriure uns memòries, la qual cosa li permetia ocupar les hores buides, però també denunciar les males condicions de vida de les presons, crear memòria i afirmar la seva identitat com a presa política. Tanmateix, els quaderns van ser descoberts i Dolores va ser condemnada a uns altres dotze anys de presó. A més va ser traslladada a l'inhòspit penal de Palma de Mallorca. La tardor de 1943 va sortir en llibertat vigilada, i va reprendre l'escriptura de les memòries, en les quals descriu el seu pas per les presons franquistes i manifesta la necessitat de deixar constància dels crims de la dictadura per tal que no s'oblidin. Dolores va morir el 1967, però els seus escrits no es van publicar fins l'any 2020.

Com a mínim disset dones van ser condemnades a mort i executades a Astúries després de ser jutjades per un tribunal militar. La primera afusellada després d'un consell de guerra va ser Fructuosa Ambres, de 48 anys, executada a Cangas de Narcea el 13 d'abril de 1937 per haver ajudat els fugitius tot portant-los menjar i notícies. Rosario Casanueva va ser treta de la Presó Model d'Oviedo la matinada del 10 de gener de 1938. Segons recorden algunes de les seves companyes recluses, ho va

fer cridant visques a la República i maleint el feixisme. Anomenada "La Passionaria de Noreña" tenia 37 anys i era modista de professió, destacant com a secretària del PCE de la vila de Noreña, a més de com a presidenta del Socors Roig Internacional. Entre desembre de 1937 i agost de 1939 altres set dones d'entre 26 i 50 anys van ser executades a Oviedo. Es deien María Artidiello Álvarez, Ricarda Rodríguez i la seva filla Sagrario Babón Rodríguez, Rosa González Alonso, Adela Martínez Magdalena, Julia Carrascal Ruiz i Eugenia Prieto García.

Van ser també vuit les afusellades al mur del cementiri del Sucu, a Gijón, entre elles la mestra Eladia García Palacios, de 33 anys, acusada d'inculcar en les seves alumnes ideals marxistes i anticlericals. La sentència va ser executada el 29 de desembre de 1937. Les condemnades a mort a Gijón tenien entre 23 i 40 anys i van ser afusellades entre novembre de 1937 i agost de 1939. Els seus noms eren Anita Orejas López, Juana Álvarez Molina, Teresa Santianes Giménez, Belarmina Suárez Muñiz, Anita Vázquez Barrancúa, Máxima Vallina Fernández i Estefanía Cueto Puertas. Aquesta última, que era modista militant del PCE i de les Agrupacions Femenines Antifeixistes, s'havia encarregat de la direcció dels tallers de confecció de peces de vestir per als milicians de Gijón.

Tot i la violència insuportable i arbitrària de què van ser objecte, no hem de caure en l'error de definir les represaliades únicament com a víctimes passives, ja que ens trobem davant de dones que van mostrar una gran capacitat de resistència i que van cercar les seves pròpies formes de sobreviure, de resistir i de rebel·lar-se en condicions terriblement adverses. Quan parlem de resistència en aquest context, parlem de petites rebel·lies quotidianes, però que podien ser molt

agosarades i que van tenir un gran significat polític en un moment en el qual la dissidència organitzada havia estat desarticulada i empesa a la més estricta clandestinitat. Per aquests actes, moltes van ser detingudes o multades. Una dona d'Oviedo, per exemple, va ser multada el mes de setembre de 1936 per haver-se negat a cridar els obligats ¡Vivas! a Espanya en un acte públic. A més, se la va acusar de denunciar i insultar persones de dretes i d'actuar com a espia dels rojos, motius pels quals va ser condemnada a dotze anys de presó.¹² Les multes i denúncies que es poden trobar a l'Arxiu Històric d'Astúries palesen clarament l'existència de dones que no estaven disposades a callar, que van criticar les polítiques del Règim, van desafiar les forces d'ordre, van acollir reunions de persones d'esquerres en els seus habitatges i establiments comercials o es van negar a participar en els rituals franquistes.

Com demostren alguns documents, hi va haver dones que van protestar públicament i espontàniament a les cues del racionament i als mercats a causa de l'escassetat o la mala qualitat dels aliments, la qual cosa va provocar alguns aldarulls i enfrontaments amb les autoritats. Moltes també van recórrer al petit estraperlo i van patir multes de mil pesetes si eren descobertes o empresonaments de cent dies si no podien fer front a les multes. Les dones van tirar endavant els seus amb allò que hi havia, cuinant el que es podia trobar, apedaçant les robes fins que es desfeien. I, en tot el que van poder, van ajudar els seus familiars a la presó o s'hi van solidaritzar amb els de la muntanya. Van cercar formes de fer front a una quotidianitat miserable, tant fora com dintre de les presons. A les presons van trobar formes de mantenir la seva dignitat davant dels intents de deshumanitzar-les i de trencar-les moralment.

11 Dolores Valdés Fernández, *Memorias de mi paso por las cárceles de España (1937-1943)*, Edición de Juan Amador A. Vázquez, 2020; Concepción Pérez Fontano, *Memorias de una concejala socialista en la Asturias del 36*, Valladolid, Ediciones CEMETC, 2000; Ángeles Flórez Peón, *Memorias de Ángeles Flórez Peón "Maricuela"*, Oviedo, Fundación José Barreiro, 2009.

12 Arxiu General Militar de Guadalajara. Caixa 300532, Exp. 43258.

Van recórrer a tot allò que van poder per sobreviure en condicions de pobresa i, molts cops, van haver-ho de fer en solitud a causa de l'empresonament o la mort dels seus éssers estimats. Algunes també van col·laborar en la reconstrucció dels partits polítics en la clandestinitat, per exemple, repartint propaganda, aju-

dant els perseguits, oferint les seves cases com a refugi o lliurant notícies o instruccions.¹³

En definitiva, malgrat com va ser de terrible i dilatat aquell silenci, van ser moltes les qui es van negar a callar o les qui, així que van poder, van anar trencant aquest “perllongat i estamordit” silenci, o l'estan

trencant ara els seus descendents, que bussegen en els seus records personals i en els propis arxius històrics per trobar-les i saber-ne més, d'elles, o el continuem trencant entre totes quan les recordem, les honorem i en dignifiquen la memòria.

Dolores Valdés (fila inferior, centre) al penal de Saturrarán (1939).
Imatge cedida per Juan Amador A. Vázquez (<https://doloresvaldes.com>)

13 Ramón García Piñeiro, “Protestas populares de baja intensidad en la Asturias de posguerra”, *Espacio, Tiempo y Forma, Serie V, Historia Contemporánea*, n.º 14 (2001), pp. 351-380; Claudia Cabrero Blanco, “Espacios femeninos de lucha: ‘rebeldías cotidianas’ y otras formas de resistencia de las mujeres durante el primer franquismo (Asturias, 1937-1952)”, *Historia del Presente*, n.º 4 (2004), pp. 31-46; de la mateixa autora, “Militancia, resistencia y solidaridad. Las mujeres comunistas y la lucha clandestina en el primer franquismo”, dins Manuel Bueno Lluch i Sergio Gálvez Biesca (eds.), “*Nosotros los comunistas*”. Memoria, identidad e historia social, Sevilla, FIM/Atrapasueños, 2009, pp. 205-230.

ALGUNES CONSIDERACIONS SOBRE LA “MEMÒRIA DEMOCRÀTICA” A ASTÚRIES

Carmen García García
Universitat d'Oviedo

En ple franquisme, Rafaela Lozana, una anciana de 84 anys, pregonament catòlica, que tenia un fill afusellat, va aconseguir paraitzar *in extremis* la destrucció de les fosses comunes que contenien les restes de tots els afusellats al cementiri de Ceares. Va aconseguir que s'alcés, el 1960, un monument funerari amb les restes remogudes dels executats a Gijón després de l'acabament de la guerra.¹

Per contra, en aquella mateix dècada, familiars d'afusellats a la fossa comuna del cementiri de San Salvador d'Oviedo van intentar de dignificar l'espai anunciant a la premsa una subscripció pública destinada a aquesta finalitat; la iniciativa va ser prohibida i serà l'ajuntament d'Oviedo el qui assumeixi el seu mínim agencament.²

Serveixin aquests dos excepcionals

exemples per a constatar que l'eclosió del fenomen memorialístic produït en els últims anys del segle XX i més clarament en els primers anys del XXI tenen antecedents que es remunten als temps de la mateixa dictadura franquista. Clar que aquells no van tenir més projecció social que la que afectava uns pocs hereus directes de les víctimes inhumades en tantes fosses comunes escampades per cementiris, cunetes, muntanyes, “praos” o simes.

Cal indicar també que, fins i tot abans de la mort del dictador, hi va haver algunes persones que, amb *nocturnitat i traïdoria*, van desenterrar fosses dels seus familiars i els van donar una sepultura digna d'acord amb les seves conviccions.

Ja a la Transició diverses entitats i associacions es van plantejar la dignificació de les fosses comunes, així

com la recuperació dels noms de les víctimes de la repressió franquista que hi eren inhumades. A Astúries l'Associació de Vídues de la República i de la Guerra Civil va promoure el llibre homenatge que sota el títol *Fosa Común del Cementerio de Oviedo* va ser editat a costa seva, el 1984. Com a investigadora de la documentació sobre els afusellats a Oviedo després de la guerra, la tasca fou difícil, semiclandestina, i en extrem complexa, ja que vaig haver de treballar directament a la secció de cementiris de l'ajuntament d'Oviedo entre mars de carpetes, fitxes, lligalls sense ordre ni concert; tot això conformava un material tan ric com divers i heterogeni, amb documentació mecanografiada, manuscrita, duplicada, esmenada, refeta i modificada en diversos moments i per diverses mans... En definitiva,

1 Végeu *El Paredón. Las fosas comunes de “El Sucu” Ceares*, Fullets de l'Ateneu Obrer de Gijón, Gijón, 1991

2 Vegeu el treball monogràfic sobre la Fossa Comuna del cementiri d'Oviedo dins Carmen García (ed.) *Volver la vista al pasado. Violencia masiva y memoria en Japón y en España* (Universitat d'Oviedo, 2019), concretament el capítol de qui subscriu aquestes pàgines “Notas sobre la Fosa Común del Cementerio de Oviedo y el proceso de recuperación de la memoria histórica en Asturias” (pp. 71-80)

en aquesta Secció no hi havia cap mena d'arxiu, si bé vaig trobar una veritable joia documental: el *Libro Registro de Ejecuciones* del cementiri d'Oviedo, que cobria el període comprès entre maig de 1938 a octubre de 1952.³

Hi va haver iniciatives semblants en d'altres territoris, sempre a instàncies d'uns pocs impulsors, veritables *emprenedors de la memòria*, que, sense tenir cap mena de reconeixement, van dedicar el seu temps, i tantes vegades, els seus recursos econòmics a reivindicar i homenatjar les víctimes *oblidades* de la repressió franquista. En aquells anys de la Transició van sovintejar publicacions, homenatges als represaliats, plaques als cementiris, exhumacions de fosses. Tanmateix, tota aquella febril activitat va tenir un escàs recorregut tant temporal com social o mediàtic. Semblava que només afectava uns pocs nostàlgics, els parents de les víctimes, i no pas a tots.

Van haver de passar unes quantes dècades abans que eclosionés, per raons d'indole diversa, el fenomen de la "recuperació de la memòria"; en aquella conjuntura, el Principat d'Astúries i la Universitat d'Oviedo van signar un conveni, l'any 2003, potser pressionats per aquells *emprenedors de la memòria* que havien treballat gairebé en solitari tants anys, amb l'objectiu de localitzar, situar i dignificar les fosses comunes que hi havia a la regió.

Com a directora del Projecte, em vaig plantejar des de l'inici no només investigar, localitzar i situar les fosses de la repressió, sinó primer de tot fer un estudi al més exhaustiu i complet possible sobre les víctimes mortals de la guerra i de la post-

guerra a Astúries en què quedessin inclosos els morts en combat de tots dos bàndols, víctimes civils, repressió republicana i facciosa durant la contesa, repressió franquista de la postguerra, repressió guerrillera i contraguerrillera, a banda de crear una nova categoria, la de "causa no determinada" quan els indicis i les fonts no permetien situar els morts en algun dels criteris acordats.

En una primera fase, el projecte anomenat "Identificació de fosses comunes i altres llocs d'enterrament de persones desaparegudes com a conseqüència de la guerra civil", el neulit pressupost del qual amb prou feines cobria les despeses derivades de la investigació, va comptar només amb dos becaris: Pedro Luis Alonso García i Gustavo Álvarez Rico.

Renovacions periòdiques, tot i que molt discontinües, del Conveni van incrementar-ne el finançament, comptant amb el compromís fonamental de la Conselleria d'Habitatge i Benestar Social, dirigida per Esquerra Unida, i el suport que d'ençà de 2005 va brindar l'Ajuntament de Gijón, de manera que va ser possible ampliar el nombre d'investigadors i millorar-ne una mica les seves condicions laborals. A partir de 2005 Irene Díaz Martínez, Amaia Caunedo Domínguez, i, més tard, Claudia Cabrero Blanco es van incorporar al projecte juntament amb els ja esmentats Pedro L. Alonso i Gustavo Álvarez. L'any 2011 va acabar el suport econòmic de les institucions públiques al grup d'investigació.

El Mapa de Fosses és enormement deutor de l'inestimable ajut en el seu disseny del delineant i geògraf del departament de Geografia, Alfonso Cambor Flórez i de Claudia Peña Rosales, enginyera informàti-

ca, que van treballar àrduament i amb generositat en l'execució del mapa interactiu i sense la tasca dels quals no s'hauria pogut fer i molt menys s'hauria pogut consultar la pàgina web a la Conselleria d'Habitatge i Benestar Social des de 2010 <http://tematico.asturias.es/asunsoci/fosas/index.htm...> Igualment, l'any 2011 es va dipositar una còpia de la Base de dades a l'Arxiu Històric d'Astúries perquè fos consultada lliurement per part dels usuaris.

El treball amb la Base de dades i el seu disseny van anar a càrrec de Paloma García Muñoz, historiadora i arxivera, que va delinear i va perfeccionar amb destresa i paciència la Base de dades en el seu format actual.

De l'equip no puc deixar de referir-me al seu bon quefer metodològic, el seu rigor intel·lectual, la seva capacitat de treball, sempre més enllà de les seves obligacions contraactuals, en definitiva, la seva veritable *excel·lència*.

Al cap dels anys, calia actualitzar, completar, afegir nova informació, modificar errors, aclarir circumstàncies de les morts i, amb aquestes finalitats vam obtenir un petit finançament l'any 2017, per part de la Conselleria de Presidència, d'una mica més de 18.000 €, cosa que va facilitar la contractació de Pedro Luis Alonso i Paloma García Muñoz. I ja no n'hi va haver més. Actualment, sense equip de finançament, continuem en la tasca Paloma i jo mateixa, sumant noms, avaluant circumstàncies, comprovant, dada a dada i nom a nom, acarant noves informacions. En definitiva, ens trobem en una Base que continuarà essent un *projecte en construcció...*

3 Aquest *Libro Registro de Ejecuciones* era anotat pel capellà que recollia la filiació de tots els afusellats dia a dia, mes a mes, apuntant, a més, si el reu havia confessat i combregat i l'indret on era enterrat. Més endavant serà el conserge del cementiri el qui continuarà la tasca d'inscriure la relació d'afusellats. Actualment aquest llibre ja està dipositat a l'Arxiu Municipal d'Oviedo.

LA REPRESSIÓ POLÍTICA A LA ASTÚRIES DE POSTGUERRA

Carmen García García
Universitat d'Oviedo

Una breu introducció a la seva anàlisi

Amb l'ocupació d'Astúries per les tropes nacionalistes, una massiva i cruenta repressió es va desfermar sobre els vençuts: empresonaments, *passeigs*, judicis sumaríssims i execucions, a banda de la posada en marxa dels mecanismes de depuració, van ser les modalitats que va revestir la violència política de la immediata postguerra en una regió jutjada hostilment i majoritàriament *roja*. Des dels primers dies, grups d'*incontrolats* van exercir un terror sistemàtic, especialment a les zones acabades de conquerir,

Gijón, Avilés i les conques minaires. Mentre, a Oviedo, malgrat que d'ençà de la ruptura del setge s'havia procedit a la primera *neteja* de la rereguarda, un cop *alliberada* definitivament de les milícies que l'envoltaven, van començar a aparèixer els primers cadàvers *sense identificar* als prats i descampats dels voltants de la ciutat i pobles del rodal. Els mesos de novembre i desembre de 1937 es comptabilitzen gairebé un centenar de víctimes de passeigs i els assassinats expeditius no van desaparèixer al concejo (municipi) d'Oviedo fins al mes de maig del 38; d'aquesta manera coexistiran *harmoniosament*, si més no en els

primers mesos de la postguerra, la *repressió* legal i la *incontrolada*.¹

El desbordament de les presons va obligar a habilitar convents, casernes, camps de concentració o edificis industrials per a encabir una població reclusa que es comptava per milers. A tall d'exemple, a la presó de El Coto, amb capacitat per a dos-cents interns, hi van arribar a estar amuntegats 2.342 individus els últims mesos de 1937.² Als engarjolats de primera hora caldria sumar-hi els fugitius detinguts i els qui inicialment s'havien amagat en refugis més o menys improvisats i havien estat finalment descoberts, així com aquells que van optar per

1 Vegeu C. García "Aproximación al estudio de la represión franquista en Asturias: 'Paseos' y ejecuciones en Oviedo (1936-1952)", dins *El Basilisco*, Oviedo, 2ª època, n 6, 1990 (p. 76)

2 Vegeu R. Vega i B. Serrano *Represión, clandestinidad y lucha política: el movimiento obrero gijonés durante el franquismo (1937-1962)* Gijón, 1998. En un informe del PCE sobre la situació a Astúries es deia que en els primers moments de la postguerra havien estat fetes presoneres unes 25.000 persones. Segons l'informant, cap a 1940-1941 encara quedaven a l'entorn de 1.500 presos a la presó de El Coto a l'espera de judici. Els processats per als quals es demanaven *penes lleus*, de 6 a 12 anys, eren destinats als Batallons de Treballadors. Vegeu "Información sobre Asturias" (sense data, possiblement 1940-1941), AHPCE-NR (A). Caixa 79, 3/2.

presentar-se a les autoritats, després de les crides conciliadores que es van fer sota la promesa de respectar-los la vida.³

Testimonis, memòries i informes coincideixen, en línies generals, sobre la duresa de les condicions de vida a les presons, camps de concentració i batallons de treballadors. A l'amuntegament i l'extrema misèria calia afegir-hi un règim carceller de ferri control sobre els presoners, i unes normes disciplinàries que feien omnímode el poder de funcionaris i vigilants.

En els consells de guerra sumaríssims, duts a terme durant la guerra a les zones *alliberades* (Cangas del Narcea, Castropol, Tineo o Valdés) i sobretot els que van tenir lloc a la postguerra a bona part de la regió (Aller, Langreo, Mieres, San Martín del Rey Aurelio, Llanes, Somiedo o Pravia), per a concentrar-se definitivament a Oviedo, Gijón i durant uns mesos a Avilés, es van dictar milers de sentències de pena de mort i les execucions van ser massives i ininterrompudes, fonamentalment l'any 1938. En aquell any, a Oviedo van ser afusellats 929 condemnats a mort mentre que a Gijón la xifra

va arribar a 849. L'any 1939 es van complir les sentències a l'última pena amb 223 condemnats a Gijón i 177 a Oviedo, dutes a terme majoritàriament després del final de la guerra d'Espanya. Encara als inicis de la dècada dels quaranta va continuar havent-hi execucions com a conseqüència del conflicte bèl·lic, però en els anys posteriors les sentències de mort corresponen ja a activitats relacionades amb la guerrilla o amb els successius intents de reconstrucció de les organitzacions polítiques d'esquerra.

Amb les dades de què disposem, el nombre d'execucions *legals* va arribar a 1.366 a Oviedo i 1.323 a Gijón, xifres a les quals caldria afegir els presos polítics morts a la presó: entorn d'un centenar a la del Coto i 251 a la d'Oviedo.⁴ La xifra total d'asturians executats a la regió i altres províncies veïnes en què van ser jutjats arriba a 3.372 afusellats després de l'expeditiu Consell de Guerra; dels condemnats a l'última pena, 21 van ser dones.

Ara bé, la dimensió de la repressió incontrolada supera la *reglada*. Revenges, represàlies amb caràcter d'exemplaritat, tortures i assassi-

nats que, de vegades, suposaven la liquidació de famílies senceres, van sovintejar arreu, sense atènyer-se la majoria de les vegades als procediments legals establerts pel propi règim franquista. I és que, a la zona central d'Astúries, i especialment a les conques mineres, qualificades despectivament de *roges*, no es tractava només de fer pagar a la població obrera la seva fidelitat al govern del Front Popular, sinó que calia extirpar d'arrel el suport que donaven als *fugitius* i l'estesa conivència del veïnat amb els guerrillers.

Per altra banda, a pobles i aldees on, segons deia un cap local de Falange, encara hi havia "un franc esperit de rebel·lia (...) que s'exterioritzava amb més freqüència que a les ciutats"⁵; van ser molts els qui es van servir del triomf dels *seus* per saldar vells comptes amb adversaris polítics o personals. Així, van abundar les delacions i les denúncies i, en nombroses ocasions, la mateixa Guàrdia Civil va haver d'informar de la falsedat de moltes d'aquests denúncies⁶, i no van faltar tampoc els casos en què les revenges van arribar fins a l'assas-

3 Segons C. Santullano, "La huida a los montes. De espaldas al mar", dins *Historia General de Asturias*, Gijón, des de 1978, tom 11 (pp. 65-80), a les acaballes del 37 després de *diverses operacions de neteja* havien estat fets presoners més de 1.000 individus (p. 68). En l'empresonament de *rojos* amagats a les ciutats i pobles hi van participar activament falangistes i Guàrdia Civil; segons informacions de *El Comercio*, el mes de gener de 1938 havien estat posats a disposició dels tribunals 1.048 empresonats, mentre que a 209 se'ls havia ocasionat la mort, ja que, "havien intentat de fer front a la força pública". Per la seva banda, el Govern Militar, el mes de maig de 1938, es felicitava que ja fossin més de 500 els *fugits* que s'havien presentat amb armes i municions davant de les autoritats. Vegeu J. A. González Muñiz, "Ocupación de Asturias por los nacionales. Vida diaria y represión", dins *Historia General de Asturias*, Gijón, des de 1978, tom 11, (pp. 11-12). A les primeries de 1940 hi va haver un degoteig de presentacions d'amagats i *fugaos*; ; vegeu AHA-GC, Comunicacions de la Guàrdia Civil, anys 1940 i 1941.

4 Dades d'Oviedo dins Asociación de Viudas de Guerra de la República, *Fosa Común del Cementerio de Oviedo* (Oviedo, 1984), *pàssim*. i C. García, *ob. cit.*, (pp. 69-82). Sobre Gijón vegeu el treball d'E. Ortega, *La represión franquista en Asturias. Ejecutados y fallecidos en la cárcel del Coto* (Gijón, 1994), *pàssim*. Vegeu també el primer estudi de conjunt entorn a la repressió política a Astúries de J. Rodríguez Muñoz, "La represión franquista: paseos y ejecuciones. La izquierda 'en capilla'", dins *Historia General de Asturias*, Gijón, des de 1978, tom 11 (pp. 225-240). La documentació més completa sobre els Consells de Guerra que van tenir lloc a Gijón és la molt estimable investigació de Marcelo Laruelo, Roa, *La Libertad es un bien muy preciado. Consejos de guerra celebrados en Gijón y Camposancos por el ejército nacionalista al ocupar Asturias en 1937. Testimonios y condenas* (Gijón, 1999).

5 El cap local de Falange de Cangas de Onís feia aquestes afirmacions arran de la denúncia del capellà-rector contra una veïna. El falangista indicava que la denunciada era "persona indesitjable en l'àmbit moral i polític"; les sospites que planaven sobre les intervencions del seu espòs i fill en el saqueig de l'església no havien estat provades per "l'encobriment del veïnat, tan indesitjable com ella mateixa" AHP-GC, *Orden Público*, Año 1941, Expedient d'E. V., Lligall. 224, Expt. 22.075.

6 Les denúncies, conservades a centenars, eren generalment de caràcter polític o afectaven la moral i els costums. Les acusacions, força diverses, anaven des del fet d'escoltar emissores estrangeres i posar en circulació boles, fins al de ser propagandistes del comunisme i espies dels espanyols refugiats a França. En d'altres casos les denúncies detallaven reunions que tenien com a objectiu "conspirar contra el règim i celebrar els triomfs de l'exèrcit rus", o bé al·legaven

sinat. En aquest sentit, la recerca dels *fugaos* i la lluita de les contrapartides i els guerrillers van servir la majoria de vegades d'excusa per a cometre tota mena d'excessos als quals, per descomptat, no van ser alienes les forces de l'ordre.⁷

Tot fa suposar que la repressió incontrolada va haver de funcionar amb escassos entrebancs, sobretot en *concejos* (municipis) allunyats, aldees i indrets en què els falangistes destacats, alcaldes o cacics podien exercir pràcticament com a única autoritat efectiva. Per exemple, en els pobles de Pola de Lena, F.Gómez Villota, rastrejant testimonis orals, aporta una xifra de 121 assassinats, tots a mans de falangistes i membres de la contrapartida, tasca en què, pel que sembla, van col·laborar amb entusiasme algunes autoritats de la vila; a aquest nombre tan elevat de víctimes caldria afegir-hi els 111 afusellats del concejo (municipi) de Lena a Oviedo i Gijón després d'un judici previ.⁸

I és que la repressió *irregular* va assolir, segons la nostra *Base de dades*, l'elevada suma de 4.198 víctimes mortals al llarg de l'espai temporal que cobreix des dels primers dies de la guerra fins ben entrats els anys cinquanta del segle passat. I si bé les execucions de dones van ser limitades, la repressió *irregular* es va cobrar la vida de 354 dones. Sumant les execucions tenim una xifra que supera amb escreix les nostres aproximacions anteriors: 7.570 morts a causa de la repressió de la dictadura a l'Astúries *roja*.⁹

Els estudis duts a terme a la Universitat d'Oviedo: el Mapa de Fosses Comunes i la Base de dades de les víctimes de la Guerra Civil i de la repressió franquista a Astúries. Un balanç.

Comptar i anomenar els morts dels conflictes armats, massacres i qualsevol altre fet històric traumàtic no és, encara avui dia, una tasca fàcil, menys encara si entremig hi ha llargues dècades amb una dictadura militar de gairebé quaranta anys. Encara hi ha més dificultats si es volen localitzar en l'espai bona part de les víctimes mortals a conseqüència de la repressió irregular (*passeigs*), així com de centenars de soldats caiguts al front i en tantes ocasions mai no enterrats en improvisades fosses o trinxeres.

Comptar, anomenar i, en la mesura del que és possible, localitzar els indrets d'enterraments, van ser els objectius bàsics del projecte d'investigació que d'ençà de les acaballes de 2003 duem a terme a la Universitat sota la direcció de qui signa aquestes pàgines.

El plantejament de la investigació acadèmica fou, des d'un primer moment, el de conèixer quants, qui, on, quan, en quines circumstàncies i el perquè de totes i cadascuna de les morts violentes derivades de la guerra a Astúries. Això incloïa, per descomptat, els combatents de tots dos bàndols, les víctimes civils, i, evidentment, les derivades de la repressió duta a terme durant el desenvolupament del conflicte, tant a la zona lleial com a la facci-

osa i, està clar, les que van ser fruit de la immisericorde repressió franquista desfermada entre el soroll i la fúria dels vencedors, en un ampli espai temporal que abasta des de la caiguda del Front Nord, l'octubre de 1937, fins a mitjan dècada dels cinquanta.

Partim del maneig exhaustiu dels registres civils dels 78 concejos (municipis) asturians, a més del de Lugo, buidats sistemàticament des de juliol de 1936 fins l'any 2010. La informació de les partides de defunció va servir de pauta per a establir els 24 camps de la Base de dades als quals n'afegim tres més, el de *Fonts*, el de *Bibliografia* i el de *Concepte*.

En el camp *Fonts* s'esmenten totes les referències documentals i orals que hem aconseguit aplegar sobre cada persona, a la *Bibliografia* hem incorporat totes les referències que aporten informació, per minsa que sigui, sobre qualsevol dels difunts, i en el camp *Concepte* hem classificat els finats entorn de 10 criteris: *Acció de Guerra*, *Víctima Civil*, *Repressió Republicana*, *Repressió Franquista* (assassinats i passeigs sense cap procés judicial), *Executat pels Republicans*, *Executat pels Franquistes* (afusellats després d'haver estat sentenciats a l'última pena), *Presoner dels Republicans*, *Presoner dels Franquistes*, *Repressió Guerrillera* i finalment *Causa no Determinada*, per a aquells casos en què no fou possible establir clarament les circumstàncies que van envoltar nombroses morts.

Està clar que no hi ha cap dubte

haver estat objecte d'amenaques com ara que els soviètics "serien aviat a Espanya per acabar amb els canalles dels falangistes". En les acusacions polítiques, Falange va jugar un paper destacat i en alguna ocasió fins i tot van denunciar membres de la Benemèrita de connivència amb els *rojos*. Aquestes acusacions, després de les indagacions de la Guàrdia Civil, eren arxivades en descobrir-se els mòbils personals dels delators i la falsedat de les delacions. Vegeu AHP-GC, *Denuncias, 1941-1942, 1943-1944*.

7 Per exemple, la mort d'un jove el mes de febrer de 1941, "component de la contrapartida de Ciaño", va provocar la detenció i lliurament al jutge militar de 31 veïns, majoritàriament minaires. AHP-GC, *Partes de la Guardia Civil*, any 1941

8 Vegeu. E Gómez Villota, *Represión clerical franquista en el concejo de Lena, 1937-1975*, Gijón, 1995, *pàssim*. Tanmateix, convé aclarir que hi ha un elevat nombre de persones sense identificar, algunes sense data ni aproximada de defunció, i d'altres de les quals només s'especifica que van morir a les acaballes d'octubre de 1937. Tot i que les comptabilitzem com a repressió franquista sempre hi ha el dubte que bé podia tractar-se de cadàvers de combatents inhumats en fosses comunes pròximes a l'indret de la seva defunció.

9 Com a aclariment convé assenyalar que fins ara no hem distingit la repressió irregular derivada de la política de la venjança contra els vençuts, de la repressió *contraguerrillera* que, penso, hem de distingir en un futur immediat a la *Base de dades*

sobre les limitacions d'aquesta font primària perquè, com és ben sabut, no totes les víctimes van quedar registrades ni en el moment de la mort ni posteriorment; és molt de destacar les escassíssimes baixes de soldats "moros" o de milicians caiguts en combat, sobretot en els últims mesos de la guerra, i, clarament, són evidents les absències registrals de molts dels caiguts en la repressió irregular.

De les 27.392 persones que conté la *Base de dades*, a l'entorn de 7.000 mai no van ser anotades als registres civils, com era preceptiu. A l'entorn de 3.000 soldats republicans morts en combat van haver de ser inclosos a partir de la voluminosa però incompleta documentació interna de l'exèrcit popular (llistats de batallons, comunicacions de baixes, relacions de morts i desapareguts, etc.) conservada a l'Arxiu de la Guerra Civil de Salamanca i una còpia de la qual en microfilm està dipositada a l'Arxiu Històric d'Astúries.

Un altre problema de les partides de defunció, i no menor, és el fet que no sempre s'esmenten amb precisió les causes de mort; sovint apareix la casella en blanc, o ha estat ratllada, o s'al·ludeix a "fallada cardíaca", "fallada respiratòria", "col·lapse", "xoc traumàtic", i a les nombroses inscripcions fetes temps després és freqüent que s'anoti com a causa de la mort "la lluita contra el marxisme" o "la passada guerra", postil·les que encobreixen força vegades el que havia estat un *passeig*, un assassinat, o una *saca*, modalitats diverses, en fi, de la repressió irregular.

Va ser obligat complementar, contrastar informació, confrontar fonts, afegir dades, noms, dates, indrets d'enterrament, aclarir circumstàncies de les morts... Sense entrar en una anàlisi detallada de tots els arxius i fonts consultats, voldria esmentar-ne alguns d'es-

pecialment valuosos per a la investigació; per exemple, els arxius parroquials i els municipals, o els llibres-registre dels cementiris. El més excepcional per la seva raresa és, sens dubte, el *Libro Registro de Ejecuciones del Cementerio de Oviedo* (Llibre Registre d'Execucions del Cementiri d'Oviedo). Com si es tractés d'una llibreta de comptabilitat, el capellà-administrador del cementiri anota dia a dia la relació d'executats i l'indret d'enterrament.

Els arxius de presons van ser consultats sistemàticament; fitxes, expedients de presos o la fragmentària documentació relativa a camps de concentració com el de la Vidriera d'Avilés. Alhora s'hi va incorporar informació provinent de l'actuació dels Tribunals Populars i, en diverses ocasions, l'aportada pels consells de guerra. Els *Llibres Registre* de l'Hospital Provincial, incorporats a l'Arxiu Històric d'Astúries també van aclarir les circumstàncies de moltes de les morts que hi va haver en el període bèl·lic.

A l'Arxiu Històric Nacional es custodia el fons generat entorn l'anomenada *Causa General*, instruïda per les autoritats policials franquistes a fi de desvetllar els "excessos" comesos durant la "dominació roja". La voluminosa informació continguda a la Causa General de la província d'Oviedo ha estat bàsica per conèixer amb profunditat la repressió republicana, font que, a més, va ser confrontada amb la diversa documentació local. Sobre aquest aspecte és especialment rica la conservada a l'Arxiu municipal de Gijón.

Per altra banda, la documentació de l'Arxiu de la Santa Cruz del Valle de los Caídos i la complementària conservada a l'Arxiu Històric d'Astúries ens va permetre conèixer detalladament els trasllats de restes procedents de cementiris i fosses comunes a les criptes de la basílica

del Valle, on van acabar les restes d'uns 3.000 caiguts a la guerra, majoritàriament pertanyents a l'exèrcit franquista, tot i que també acull alguns soldats republicans, sense descartar la possible presència de víctimes de la repressió, inhumats en el seu dia com a "cadàvers no identificats".

Alhora hem tractat fonts hemerogràfiques i bibliogràfiques (obres tan publicades com inèdites), així com documents i informació facilitada per associacions i col·laboradors. En aquest ordre de coses, han estat els testimonis orals els qui ens han proporcionat una informació determinant i preciosa per a la investigació. A més d'aportar valuossíssimes dades sobre noms, indrets o les circumstàncies que van envoltar tantes morts no aclarides de cap altra manera, supervivents del conflicte bèl·lic i familiars directes dels represaliats han relatat les seves vivències, han rememorat fets traumàtics i reviscut experiències doloroses que ens permeten entreveure l'opressió a què foren sotmesos els vençuts.

No en va un dels projectes es va anomenar precisament "Voces del pasado. Testimonios orales de la represión y la violencia política en Asturias" (*Veus del passat. Testimonis orals de la repressió i la violència política a Astúries*) en què va col·laborar Rubén Vega, especialista en història oral i responsable de l'Arxiu de Fonts Orals per a la Història Social d'Astúries (AFOHSA); en aquest arxiu s'hi van dipositar les sèries d'entrevistes dutes a terme per l'equip d'investigació en aquests anys. Arran de les fonts orals hem editat un documental intitulat *Bajo valles y montañas. Geografía y Memoria de la represión en Asturias*, amb guió i direcció d'Amaia Caunedo.¹⁰

Des de finals de 2010 el *Mapa de Fosses Comunes d'Astúries* pot ser consultat a través d'Internet.¹¹ Es

10 Finançat pel Ministeri de la Presidència, va ser editat a Astúries el 2014, i realitzat per Latigazo Cooperativa Cinematográfica sota la direcció de Juan Caunedo Domínguez.

11 L'adreça és la següent: <http://tematico.asturias.es/fosas/index.htm>. Posteriorment fou revisat i editat en CD (Oviedo, 2011).

tracta d'un mapa interactiu en què s'han situat 343 indrets d'enterrament, majoritàriament són fosses de represaliats pel franquisme, tot i que també s'hi han inclòs algunes de ben conegudes de combatents. No hem indicat les fosses de la repressió republicana ja que en bona part van ser exhumades pels vencedors en la immediata postguerra.

Va ser obligada la revisió del *Mapa de Fosses* en constatar que hi mancaven algunes de les que vam tenir notícia posteriorment. A més, finalment vaig trobar a l'Arxiu Municipal d'Oviedo el plànol del cementiri provisional de guerra de San Pedro de los Arcos on va ser inhumada bona part dels combatents de la ciutat i que, posteriorment, va ser exhumada i traslladada al Valle de los Caídos. Em va semblar interessant afegir aquest plànol ateses les seves enormes dimensions i del qual no n'hi ha cap vestigi. La revisió del *Mapa de Fosses* va acabar el 2019.

Cal indicar que les grans fosses de la repressió franquista es troben als cementiris d'Oviedo i Gijón, i en menor mesura a Avilés, mentre que un bon nombre de fossars municipals i alguns de parroquials contenen alhora fosses; a més, hem intentat situar tan certament després de nombroses recerques estèrils com ha estat possible, a partir de fonts i testimonis, tots els restants fossats escampats per tota la regió i, per descomptat, cal no excloure altres llocs d'enterrament coberts sota l'espessa capa de l'oblit.

La *Base de datos de las víctimas de la Guerra Civil y de la represión*

franquista en Asturias (Base de dades de les víctimes de la Guerra Civil i de la repressió franquista a Astúries) ha estat editada en CD.¹² Les xifres encara no són definitives, ja que encara estem incorporant-hi i revisant noves dades i ens mostren la cruesa que va revestir la guerra i la repressió a Astúries, mesurada en el molt elevat nombre de víctimes que amb les revisions dels últims anys assoleix l'esgarrifosa quantitat de 27.392 i amb certesa no hi estan totes incloses.

Agrupant per conceptes les xifres totals podem fixar clarament que el major nombre de morts va ser conseqüència, evidentment, de la guerra, gairebé 15.000 morts en *Acció de Guerra* i unes 1.000 *Víctimes Civils*. Una altra dada incontestable és la magnitud de la repressió franquista; si sumem "passeigs", execucions, ens trobem amb un total de 7.500 víctimes mortals, força més de les que havíem previst en estimacions anteriors, i a anys llum de les "xifres exactes" donades per l'historiador Ramón Salas Larrazábal el qual afirmava categòricament que el nombre de morts atribuïbles al franquisme sumava 2.037.

Pel que fa al volum de la repressió republicana, de la qual, sí podem oferir xifres pràcticament definitives, es va caracteritzar per ser *irregular*; del total de 2.061 víctimes, llevat de 54 execucions dictades pels Tribunals Populars i 22 morts violentes de presoners, la resta va ser fruit de *passeigs*, *sacas* i assassinats sense que hi hagués cap mena de procediment judicial.

Per altra banda, fugits i guerrillers van ser responsables, pel cap baix, de 355 morts entre membres de les forces de l'ordre, falangistes, sometents i altres personatges del règim activament compromesos en la lluita a mata-degolla contra els qui combatien amb les armes a la mà la dictadura.

Queda encara un elevat un nombre de morts violentes sense aclarir, en concret 1.226 que, ara com ara, hem d'incloure sota l'epígraf *Causa no determinada*. Un altre dèficit de la investigació el constitueix el nombre de presoners morts a les presons franquistes, tant a Astúries com a Galícia i al País Basc; la xifra de què disposem és de 315 morts a la presó, però ens trobem lluny d'haver recollit tots els qui, bé condemnats bé a l'espera de judici, van morir en els diversos centres penitenciaris.

La investigació deu molt a moltes persones, i, tot i que no és el moment d'esmentar-los a tots, caldria citar una llarga nòmina d'informants i col·laboradors sense l'aportació i suport dels quals el treball hauria quedat extremament incomplet.

Amb tot no podem donar per acabada la tasca; malgrat l'amplitud de la investigació que ens ha ocupat durant dues dècades, ni tan sols podem afirmar que aquestes són les *dades exactes* i definitives de les víctimes i els indrets... es tracta d'un *projecte en construcció* i hi hem posat els fonaments, ni més ni menys.

12 Edició curta, (Universitat d'Oviedo, 2011) que està dipositada a l'Arxiu Històric d'Astúries per a la seva lliure consulta.

LA CLAROR D'ASTÚRIES. REPRESSIÓ I MOVIMENT OBRER

Rubén Vega
Historiador. Universitat d'Oviedo

En l'agitat hivern de 1976, amb la conflictivitat laboral desfermada i l'estructura d'oportunitats sobtadament ampliada després de la mort del dictador, els treballadors de Duro Felguera van emprendre una vaga en què van avantposar a totes les reivindicacions exposades a la plataforma de negociació del conveni col·lectiu la prèvia readmissió de tots els companys acomiadats per motius sindicals o polítics.

Això incloïa tant els nous acomiadaments pel fet d'haver participat l'agost de 1975 en una vaga contra les condemnes de mort dels qui un mes després havien de ser els últims executats de la dictadura com ara Higinio Canga, acomiadat el 1959, després de ser detingut i processat per la seva pertinença al Comitè Central del PCE. En realitat, molts dels qui van donar suport a la vaga de 1976 no coneixien Higinio Canga, però l'exigència fou plantejada com

una qüestió de principis i no s'havia de deixar ningú enrera.

Tres mesos després, la plantilla de Duro Felguera va haver de retornar a la feina sense haver aconseguit el seu objectiu, però la qüestió serà plantejada de nou i, aquesta vegada, guanyada en el conveni de 1978. Alhora que els metal·lúrgics de Duro Felguera a Langreo i Gijón i igual que ells, els miners de les conques del Caudal i Nalón sostenien una vaga de tres mesos que aconseguiria desbordar completament els marges del Sindicat Vertical i fer descansar tota la acció mobilitzadora i reivindicativa en les assemblees i en els delegats que en depenien.

En el cas de la mineria, s'aconseguirà el retorn immediat dels acomiadats, tant per Hunosa, la companyia pública que havia socialitzat les pèrdues del sector mitjançant la nacionalització de la majoria de les mines d'hulla d'Astúries, com de les

empreses privades les explotacions de les quals havien estat absorbides entre 1967 i 1968. Més d'un centenar de miners acomiadats des de les acaballes dels anys 50 fins a mitjan dels 70 recuperarien el seu treball aquell mateix any de 1976.

Entre ells hi havia sindicalistes destinats a liderar el moviment obrer en el nou escenari democràtic que s'albirava i que, a la mineria asturiana, conqueria *de facto* les llibertats sindicals i l'amnistia laboral, abans fins i tot de la legalització dels sindicats i de la norma que l'any següent empararia les readmissions de molts altres acomiadats.

També en el camp de la siderúrgia, la vaga de començament de 1976 i el conveni de 1977 van acabar la qüestió i van permetre el retorn a Ensidesa d'acomiadats de la pròpia empresa pública, així com de les companyies privades que havien estat absorbides per ella l'any

1973. Tanmateix, no en tots els casos va passar d'aquesta manera. Tot i que l'amnistia laboral estava prevista a la llei de 1977, la seva aplicació efectiva va dependre a la pràctica de la correlació de forces en cada cas concret. Si alguns, com els miners, van aconseguir fins i tot anticipar-se a la norma, d'altres mai no arribarien a beneficiar-se'n.

Astúries representava, respecte de la qüestió laboral, un cas especialment representatiu de les modalitats repressives del Règim i també de les resistències que els militants obrers van ser capaços d'oposar. Amb la recuperació de les llibertats sindicals s'extingirà un instrument d'ajuda a presos i acomiadats que funcionava ininterrompudament d'ençà de 1970: el Fons Unitari de Solidaritat Obrera d'Astúries (FUSOA) recaptava regularment aportacions a les mines, les fàbriques i els barris per distribuir-les entre els qui havien perdut la seva feina a causa de la repressió, i rendia comptes públicament mitjançant un butlletí mensual del que s'havia recaptat i dels perceptors de les ajudes.

El FUSOA havia nascut de la unificació de dos fons previs (Comitè de Solidaritat i Comissió de Solidaritat), superant les divisions polítiques i sumant esforços. Abans d'assolir aquesta forma estable i organitzada, la solidaritat s'havia basat *de facto* primordialment sobre les dones. Especialment a les conques mineres, correspon a aquestes militants (en la seva majoria comunistes o cristianes, vinculades a l'apostolat obrer) de dur a terme col·lectes, recollida d'aliments, recollida de signatures, entrevistes amb autoritats polítiques i religioses i fins i tot tancaments com el que hi va haver a la catedral d'Oviedo, sempre amb la solidaritat amb presos, deportats i acomiadats com a eix central.

Alhora, els represaliats van desenvolupar una lluita conjunta en ocasions especials, quan es formin col·lectius nombrosos, com passa amb els deportats de la vaga de l'estiu de 1962 o posteriorment amb els acomiadats de la de 1964, que cre-

aran una comissió particularment activa en els anys successius i entorn a les demandes de readmissió dels quals es generaran episodis com l'assalt a la comissaria de Mieres l'any 1965 o el tancament a mina Llamas el 1967. De fet, la repressió laboral havia actuat sovint com a revulsiu de les lluites i havia convertit la llibertat dels detinguts, el retorn dels desterrats o la readmissió dels acomiadats en causa de perllongament o en motiu de reactivació dels conflictes.

La vaga minera de 1963 té com a causa principal la demanda del retorn dels deportats de l'estiu anterior, usada com a moneda de canvi de la participació a les eleccions sindicals que el ministre José Solís persegueix amb afany. Les dones dels desterrats, receptores directes de la solidaritat, actuaven com a denúncies vivents de l'arbitrarietat i les comissions creades a cada pou canalitzaven cap a elles les col·lectes dels dies de paga i alhora pressionaven pel retorn dels seus companys. En altres ocasions, acomiadaments massius com els aplicats el 1964 o més selectius, intentant de decapitar lideratges fermament assemtats, es poden convertir en causa perllongada d'instabilitat laboral o romandre latents fins que en el clima més propici de la Transició siguin represos. D'aquesta manera tornen a les seves empreses acomiadats de diversos conflictes a Mina La Camocha, a la fàbrica de Moreda o en les ja esmentades de Duro Felguera, Uninsa, Ensidesa i Hunosa. La solidaritat de classe constituïa un poderós aglutinant que carregava de legitimitat la resistència organitzada i les resistències soterrades.

El punt d'arrencada de la llarga cadena de pràctiques repressives sobre el moviment obrer i negació del dret a l'acció col·lectiva dels treballadors sobre el que s'assentava la dictadura franquista comença a Astúries l'any 1937, després de la caiguda del Front Nord.

Els primers anys, dintre d'un marc general comú a tot el país, la sin-

gularitat del cas asturià es deu als antecedents immediats del seu moviment obrer, que el mes d'octubre de 1934 va protagonitzar un alçament revolucionari, i la importància estratègica dels seus sectors productius bàsics, carbó i siderúrgia., d'on derivaran tant la persistència d'una resistència armada a les muntanyes com la imposició de mètodes militars a les mines.

El control de la mà d'obra i el seu ferri sotmetiment -no exempt de gestos adreçats a la captació, com el faraònic projecte d'orfenat miner que, finalment, va desembocar en la Universitat Laboral de Gijón- es reforça a la mineria asturiana amb la militarització del sector. Al llarg dels anys quaranta i cinquanta, les relacions laborals es van regir pel Codi de Justícia Militar. Els casos d'indisciplina eren equiparables a la insubordinació, l'abandonament de la feina a la deserció i la vaga a la rebel·lió militar. Per recordar aquests punts, els comandaments van exhibir, durant un cert temps, galons en els seus uniformes de treball i, si més no sobre el paper, havien de ser saludats a l'estil militar.

Mentre els "fugaos" de primera hora es convertien en guerrillers que, d'alguna manera, exercien una mena de sindicalisme armat (segons expressió encunyada per l'historiador Ramón García Piñeiro) la pressió dels quals no podia deixar de tenir efecte sobre la patronal, els mètodes repressius estaven presidits per l'abundant sang vessada. Fins a l'extinció a l'Astúries central de l'activitat guerrillera l'any 1952, amb la mort a La Camocha de l'últim dels "fugaos, l'aquartermament de tropes "mores" (legionaris marroquis especialment temuts per la població) enquadrades en tabors de regulars, el constant patricular de la Guàrdia Civil i l'activitat de *brigadilla*, contrapartida i some-tents configuren un escenari pròxim a l'ocupació militar d'un territori enemic i un règim de terror que pot ser il·lustrat per la pública exposició dels caiguts.

L'ús de la tortura és sistemàtic,

com ho són les pallisses amb que acaba qualsevol interrogatori no ja a les casernes o comissaries sinó en el mateix domicili de familiars o veïns de fugits o en indrets triats a la vista de tots amb el palès propòsit de servir d'escarment. El mes de gener de 1951, un miner del pou Sotón, a Sant Martín del Rey Aurelio, va ser baixat d'un furgó, apallissat i metratllat en aplicació de la "lleï de fugues" enfront del seu centre de treball i en presència de centenars dels seus companys, tot un relleu de miners. Ni l'indret ni l'hora van ser, evidentment, triats a l'atzar.

Aquest clima de violència, militarització i terror tindrà efectes paralitzants sobre la reactivació del moviment obrer asturià, que acumula retards respecte d'altres com el basc o el català. No hi haurà vagues de cert calibre a Astúries fins l'any 1957, passats vint anys de la caiguda del Front Nord. Però el ressorgir serà tan fort i les reminiscències del passat tan poderoses que en poc temps les lluites dels miners asturians tornaran a convertir-se en referència obligada, omnipresents en les emissions radiofòniques de la *Pirenaica*, en la propaganda clandestina i en l'imaginari col·lectiu.

En un cicle intens de grans vagues que passa entre 1957 i 1964, el Règim franquista desplegarà tot el repertori per fer front a la conflictivitat laboral i assajarà amb èxit desigual diverses propostes enfront del desafiament que imposa un moviment obrer cada vegada més vigorós: desposseïments de càrrecs sindicals, acomiadaments, llistes negres, deportacions, desterraments, tortures, empresonaments...

Les vagues a Gijón i a la conca del Nalón de l'any 1957 van desembocar en l'assaig amb èxit de la tàctica de l'"entristme" en el Sindicat Vertical, la qual cosa va permetre el lliurament de credencials com a representants a un grapat de comunistes que l'any següent, juntament amb socialistes i cristians, van liderar comissions d'obres i reivindicacions en una nova vaga resolta amb la desposseïment de càrrecs sindicals,

Constantina Pérez i Anita Sirgo, torturades i rapades durant la vaga minera de 1963

acomiadaments i el desterrament dels més destacats. Però la conflictivitat tornarà amb més força la primavera de 1962. Com una taca d'oli, un incident menor al *pozu Nicolasa* es va estenent a la resta de pous de Fàbrica de Mieres, afecta després tota la conca del Caudal i d'allà estant contagia el Nalón i Gijón, abans de generalitzar-se a bona part d'Espanya.

Fins a 60.000 miners i metal·lúrgics arriben a estar aturats el mes de maig. La resposta inicial és l'ordinària: detencions, desplegament policial a les zones obreres, citacions intimidatòries a casernes i comissaries on es responsabilitza els interrogats de la reanudació de la feina a les seves empreses, tramesa de miners a Valladolid per ser posats a disposició de l'autoritat militar, estricta censura que impedeix qualsevol informació sobre el que està passant (la vaga no existirà durant el mes d'abril en cap mitjà de comunicació que no sigui clandestí o estranger) i desarticulació de grups vinculats a diverses organitzacions (FLP, PSOE-UGT i PCE).

Malgrat tot, la vaga no deixa de créixer i l'últim dia d'abril s'estén al marge esquerra biscaí i d'allà estant a d'altres indrets del País Basc. Aleshores es decreta l'estat d'ex-

cepció a les províncies d'Oviedo, Biscaia i Guipúscoa, amb la finalitat d'acabar amb les "anormalitats laborals". Però immediatament la vaga s'estén a totes les conques mineres lleoneses mentre persisteix en els seus focus inicials. A mesura que avança el mes va afectant altres províncies i el desplegament propagandístic i intimidatori es mostra ineficaç per contenir la protesta.

En aquestes circumstàncies, hi haurà una reacció absolutament insòlita que no té precedents i no es tornarà a repetir posteriorment: un ministre del Govern de la dictadura es desplaça sobre el terreny i proclama la seva disposició a negociar, tot saltant-se les vies legalment establertes i obviant, per tant, el Sindicat Vertical, del qual és màxim responsable; José Solís Ruiz visita les conques mineres, dirigeix una al·locució per ràdio, rep comissions de miners amb els quals dialoga cara a cara recollint les seves demandes i, després de tornar a Madrid, el Consell de Ministres aprova una subvenció de 75 pessetes per cada tona de carbó per ser transformada automàticament en augments salarials. Aquesta ressonant victòria dels vaguistes apareix publicada al Butlletí Oficial de l'Estat mentre persisteix la vaga perquè segueix en

peu l'exigència de llibertat dels detinguts i el retorn dels acomiadats. Únicament quan això va passant s'acaba la vaga a la mineria asturiana.

La "Huelgona del 62" (Vagota del 62), com serà recordada, deixa al seu darrera un clima d'eufòria i una sèrie de qüestions a resoldre com ara els increments de sou i el paper de les comissions obreres. A l'estiu n'hi ha un rebrot i aquesta vegada no hi haurà espai per a la negociació. Per contra, de la col·laboració entre empreses i autoritats sortirà una llista de 126 treballadors als quals, en aplicació de l'encara vigent estat d'excepció, es privarà del dret a fixar lliurement llur residència i se'ls dispersarà per diverses províncies, entre les quals s'exclouran les més industrialitzades i amb tradició de moviment obrer.

L'objectiu evident és escapar l'acció reivindicativa i desactivar els lideratges. Però la mesura té un efecte boomerang. L'exigència de retorn dels deportats afavoreix l'estabilitat de les comissions i ofereix un motiu àmpliament compartit per a una nova vaga. Els lideratges seran, d'aquesta manera, ràpidament renovats amb noves incorporacions o amb el pas a primer pla dels qui no havien tingut tant de protagonisme fins aleshores.

La vaga de 1963 ve precedida d'un llarg estira i arronsa entre miners i jerarquies sindicals en què la participació en les eleccions i el retorn dels desterrats (d'ençà de començament de l'any la deportació ha estat substituïda per la prohibició de residir a Astúries i la majoria s'ha anat concentrant a Lleó) actuen com a moneda de canvi per una i altra banda. La relaxació repressiva que precedeix les eleccions sindicals permet expressar les demandes. Però quan s'allargui la vaga a l'estiu, un brutal episodi de tortures acabarà per convertir-se en instrument de denúncia tant a l'interior del país com a escala internacional.

A Sama de Langreo, la Guàrdia Civil desferma una voràgine de tortures a comunistes locals més o menys

notables, amanides amb un simulacre d'afusellament en una sortida nocturna i amb rapades de cabells a dues dones, Constantina Pérez i Anita Sirgo. Un manifest d'intel·lectuals servirà de caixa de ressonància d'aquests fets i situarà el que passa a Astúries en l'epicentre d'una contestació molt més àmplia. Tot i així, els últims desterrats retornaran a Astúries l'últim dia de novembre de 1963 i seran recol·locats en els seus centres de treball.

Intentant de tallar d'arrel el que s'està convertint en un hàbit -la vaga general anual dels miners asturians-, l'any 1964 la dictadura tirarà mà dels acomiadaments massius (a l'entorn de quatre centenars) i de l'aplicació d'una llista negra que impedeix de treballar els qui en formin part. Bona part dels lideratges forjats en conflictes previs són trinxats d'aquesta manera, però es constitueix una Comissió d'Acomiadats per tal d'impulsar una lluita col·lectiva per a la readmissió. A l'entorn d'aquesta exigència s'agitarà una conflictivitat més dispersa que en els anys anteriors que inclou també convocatòries, com ara sengles concentracions a Mieres i posteriorment a Langreo el mes de març de 1965.

La primera d'elles, multitudinària, desemboca en l'assalt a la comissaria intentant de forçar les portes per alliberar els detinguts, un episodi absolutament singular en el marc de la lluita antifranquista. La readmissió dels acomiadats seguirà persistent com a font de tensions alhora que hi haurà una reorganització del moviment obrer que conclourà en les eleccions sindicals de 1966 i la creació de la Comissió Provincial de Miners, de la mà de la qual el desafiament a la repressió es converteix en un ingredient bàsic. Intentant de conquerir *de facto* la representativitat del sector i funcionant de manera oberta, la Comissió s'autoproclama portaveu de les inquietuds dels miners i el mes de gener de 1967 arriba a anunciar una vaga i fa públics els noms dels qui la convoquen.

Però la permisivitat que havia acompanyat el procés electoral de l'any anterior, motivada per l'afany de legitimar el Sindicat Vertical, deixa pas a un gir repressiu quan es constata que les eleccions han esperimentat les Comissions Obreres. La majoria d'integrants de la Comissió Provincial de Miners acabarà a la presó i la reorganització posterior tornarà a ser desarticulada amb nous processaments.

Els líders obrers forjats en el conflictiu decenni que va de 1957 a 1967 són majoritàriament acomiadats, empresonats o apartats de la primera línia. L'acumulació de forces ha estat, tanmateix, notable. Bona part d'aquests militants compondran els quadres sindicals i, de vegades, polítics de la Transició i, d'entre ells, sortiran els principals dirigents: Gerardo Iglesias, Severino Arias, Avelino Pérez (que l'any 1977 seran respectivament secretaris generals de CCOO, USO i UGT a Astúries), Juan Muñiz Zapico (*Juanín*). L'asturià del Procés 1001 i molts d'altres provenen de les lluites d'aquests anys i han passat per presons com ara Sòria, Segòvia i Carabanchel o per l'exili.

Els anys finals de la dictadura suposaran per a Astúries una pèrdua de protagonisme en una conflictivitat obrera que troba altres epicentres i en què les grans vagues mineeres ja no tenen el paper de referència obligada. La conflictivitat a la mineria, ara majoritàriament estatitzada, persisteix de manera més dispersa però igualment obstinada i es veu acompanyada, a més, d'altres sectors. Les factories siderúrgiques i les drassanes focalitzen bona part de les vagues dels anys setanta en què els acomiadaments i les detencions continuen essent una resposta freqüent.

Tampoc no falten les tortures en el cas dels qui es troben involucrats en militàncies clandestines. Però, com ja havia passat a les primeries dels anys seixanta, en el tram final de la dictadura la repressió laboral es va convertint en una arma cada vegada menys eficaç. Els acomia-

daments enquisten els conflictes i els allarguen; la readmissió persisteix com a exigència recurrent i les comissions obreres es regeneren a gran velocitat, refrendant lideratges mitjançant les assemblees.

De vegades, els líders són visibles i ben coneguts de manera que aconseguixen fer d'això un escut que els protegeix, ja que tant els empresaris com la policia són conscients que la seva detenció o el seu acomiadament poden desencadenar nous conflictes o dificultar la solució dels que ja hi ha oberts. I la solidaritat crea, a més, un risc afegit de generalització de les protestes.

Als sectors com ara la mineria o les drassanes el risc de contagi és evident i la repressió provoca amb facilitat un efecte de rebot que genera tanta anormalitat laboral com deslegitimació política. El moviment obrer ha construït, bregant amb la clandestinitat i la privació de drets, una cultura democràtica i solidària que s'exerceix a les fàbriques i als barris, a les assemblees i les societats culturals, a les col·lectes i la propaganda, a les manifestacions no autoritzades i les vagues no permeses, a la imbricació entre demandes laborals i aspiracions polítiques, a l'exercici *de facto* de les llibertats que els estaven prohibides.

Dibuix de Pablo Picasso, donat per l'artista i editat com a cartell per tal de recaptar fons en solidaritat amb els miners asturians

UN FINAL MASSA LLARG. VIGILAR I CASTIGAR A L'ASTÚRIES DEL TARDOFRANQUISME

Eduardo Abad García
Investigador Margarita Salas
Universitat Autònoma de Barcelona/
Universitat d'Oviedo

Introducció

Hi ha poques dates tan importants i que hagin tingut tanta transcendència a llarg termini per a la història recent d'Astúries com el 18 de juliol de 1936. És veritat que el que va passar aquell dia no sembla que fos tan greu com el que va passar en d'altres territoris. Va ser un dia per a la conspiració i l'avaluació de les lleialtats per part d'un exèrcit majoritàriament reaccionari. El seu intent d'estendre la rebel·lió al llarg dels dies següents fracassaria i es veuria reduïda a una capital assetjada, la qual cosa la va convertir amb el temps en un dels mites principals de la memòria franquista asturiana. "La Gesta d'Oviedo".

El cert és que abans els comandaments militars ja havien manifestat un clar sentiment de classe, demostrat a sang i foc mitjançant la duríssima repressió establerta després de la rendició del proletariat asturià dos anys abans. En tot cas, l'èxit de les tropes franquistes el 21 d'octubre de 1937 -després de més d'un any de guerra- es convertiria en una

altra de les dates lúgubres de la història contemporània asturiana.

S'obria aleshores una etapa de prop de quaranta anys marcats per la por i també per la resistència. No és sobrer recordar que si Paul Preston va anomenar la repressió franquista com l'"Holocaust espanyol" va ser precisament perquè es va tractar d'un dels períodes de la història del nostre país que va conèixer les dosis més grans de violència política. La cultura política del feixisme espanyol en la seva marca falangista va estar imbuïda per un pensament totalitari que va identificar el comunisme i el moviment obrer com els seus principals enemics. Amb la finalitat d'exterminar-los, no va dubtar a fer servir totes les eines que tenia al seu abast. Tanmateix, el pas dels anys va obligar el franquisme a dur a terme algunes transformacions durant la seva última etapa. La seva estètica feixista, si bé no va desaparèixer del tot, es va anar atenuant públicament al ritme de les progressives aliances amb els règims anticomunistes de l'OTAN.

Alhora, els ministres de Franco es

van esforçar per construir una narrativa d'auto-legitimació en la qual la defensa de la "pau" i l'ordre social es va convertir en un element central. La repressió no va desaparèixer, simplement es va fer més invisible i selectiva. Els nivells de repressió enfront de qualsevol moviment dissident -especialment contra el moviment obrer- van continuar essent altíssims. L'Estat utilitzava el seu aparell repressor (Exèrcit, policia, Guàrdia Civil) en el control, seguiment i càstig de qualsevol moviment que pogués ser susceptible de ser catalogat com a crític. Alhora, les afeblides forces falangistes -tot i que més discretament- van continuar conformant grups de xoc per a aquelles tasques més complexes amb les quals el governador civil de torn no volia ser associat.

El cert és que enfront de la visió idealitzada dels anys finals de la dictadura, el règim va continuar utilitzant l'assetjament, les detencions arbitràries, les tortures i fins i tot els assassinats. Alhora, els grups feixistes van estar relacionats amb multitud d'accions violentes en els quals

El governador José Manuel Mateu de Ros al costat de membres de la prefectura de FET JONS

ens queda del tot clar el seu grau d'autonomia. Al llarg d'aquest breu article s'estudia des de diversos angles aquesta qüestió, molt complexa des de qualsevol punt de vista. Per altra banda, sembla que hi ha força indicis com per a sostenir que és possible parlar d'una certa instrumentalització d'aquestes accions per part d'alguns sectors de l'Estat que, actuant de manera autònoma i coordinada, estaven interessats a assetjar els sectors antifranquistes sense veure's ells mateixos exposats a executar accions que els poguessin perjudicar. A més, sembla provada per a molts casos la connivència d'aquests grups amb sectors pertanyents als cossos repressius, sense que això hagi d'avaluar necessàriament una teoria conspiradora. En tot cas la manca d'accés als fons arxivístics d'aquest període fa difícil arribar a conclusions més avançades de les que aquest text pretén només traçar.

En aquest context, l'estudi de la violència política durant aquesta etapa pot contribuir a replantejar-se certes qüestions que fins ara es donaven per certes. A la bibliografia que hi ha sobre aquest tema per a l'etapa del tardofranquisme, Astúries gairebé no apareixia. Tanmateix, sembla que existeixen indicis per re-

plantejar-se'n la importància. L'objectiu principal dels feixistes asturians durant aquestes dècades es va centrar a controlar i agredir el moviment antifranquista en les seves diverses facetes (política, cultural, veïnal i sindical) per tractar de coartar-ne l'activitat i és per això que es fa difícil en algunes etapes separar on acabaven les tasques policials i on començaven les seves activitats violentes autònomes, si és que van existir en algun moment.

Les accions terroristes comeses per la ultradreta a Astúries van respondre als intents de diversos sectors provinents del franquisme a resistir-se al canvi polític, a causa, sobretot, al temor d'un hipotètic ascens del comunisme a Espanya després de la mort de Franco. El període aquí estudiat abraça des dels anys 60 fins a les primeres eleccions de la monarquia. Un ampli període en el qual Astúries va patir profundes transformacions socials. Les diverses modalitats de violència política desenvolupada per aquests grups van tenir diversos nivells d'agressivitat. Des de pallisses i pintades amenaçadores, fins a la col·locació d'artefactes explosius a farmàcies o llibreries, passant pels segrests i assassinats de militants antifranquistes. Malgrat la gravetat de tots aquestes delictes, en la majoria dels casos aquests grups van gaudir d'una gran impunitat policial, ignorant les denúncies de les víctimes i protegint amb la seva passivitat les seves activitats criminals. Tot i la complexitat d'aquest objecte d'estudi i el volum de fonts consultades, les limitacions d'espai obliguen a fer una tasca de síntesi, la qual cosa impedeix un estudi més detallat de les particularitats de cada etapa.

Els pinxos del règim (1960-1975)

Els últims avenços de la historiografia han remarcat com la violència política va constituir un pilar estructural per a la supervivència de la dictadura franquista durant tota la seva existència. El règim va néixer enmig d'una sagnant guerra civil i va des-

aparèixer després d'una reguera de detencions i assassinats. Durant quatre dècades va dur a terme una estratègia tendent a aplicar una "política de la por" amb l'objectiu de controlar i castigar la població. En el cas concret d'estudi va ser l'octubre de 1937 quan les tropes rebels van envair tot el territori asturià. A partir d'aquesta data, van començar les accions violentes del terrorisme feixista amb total impunitat.

Van ser diversos els grups encarregats d'aquestes activitats, tot i que sempre amb la mateixa intenció. Es tractava d'elements feixistes armats per les autoritats que col·laboraven com a voluntaris en tasques de vigilància i repressió; un exemple va ser la utilització franquista del *Sometent*, que operava a les zones rurals com una policia paral·lela. La pròpia Falange (FET-JONS) també tenia algunes seccions especialment violentes, com el cas de la Guàrdia de Franco, creada el 1944, com a substitució de les antigues milícies del partit. La seva violència tenia com a finalitat crear un ambient de temor generalitzat, alhora que reprimia durament qualsevol activitat contra el règim.

En aquest context, Astúries era vista per l'elit franquista com un bastió del moviment obrer, per la qual cosa es van esforçar especialment a tractar de vigilar i reprimir qualsevol inici de resistència comunista. Al contrari del que passava durant la transició, durant les primeres dècades de la dictadura els integrants de les bandes feixistes eren persones molt reconegudes que gaudien d'un obert suport per part del poder franquista.

Amb el pas dels anys a Astúries hi va haver nombrosos canvis. El ressorgiment del moviment obrer a les acaballes de la dècada dels 50 va suposar un gran repte per al poder franquista. L'estratègia duta a terme pel Partit Comunista d'Espanya (PCE) feia servir la nova legalitat franquista per a crear associacions culturals en les quals poder comptar amb espais més lliures de socialització antifranquista. Durant aquesta primera etapa la repressió es va tor-

nar més selectiva però, ahora, crida l'atenció l'aparició d'un augment de la violència feixista que, lluny d'apareixer com a simples accions autònomes i improvisades, podrien tenir algunes connexions amb els poders oficials i l'objectiu dels quals seria dissociar l'Estat de determinades accions que pretenien estendre la por entre sectors de l'antifranquisme.

Una bona mostra d'això té a veure amb el paper assignat a les germanats d'ex-combatents franquistes en tasques parapolicials enfront de les famoses vagues mineres de 1962. En aquest sentit, són nombrosos els informes elaborats per seccions com la Germandat d'Ex-combatents de la División Azul, la qual tenia, en acabar l'any 1963, 837 membres. En les seves esradístiques anuals es recull com els seus respectius serveis d'informació no només continuaven actius a la dècada del seixanta, sinó que comptaven amb un bon nombre d'informants que els proporcionaven objectius sobre els quals, en col·laboració amb la "fotça pública", actuar quan calgués. Aquests grups de falangistes violents també van actuar contra el moviment estudiantil.

Un cas rellevant el trobem en l'atac dut a terme per diversos feixistes armats contra el programa de ràdio *Fenestra universitaria* l'any 1963. Durant aquesta agressió no solament van amenaçar i maltractar els estudiants que el dirigien, sinó que també van intervenir en directe i van obligar a emetre el *Cara al sol*. Tanmateix, seria després de l'arribada del nou governador civil, Mateu de Ros, falangista i exmembre de la División Azul, l'any 1964, quan hi va haver un salt qualitatiu en els nivells de violència falangista. En aquell any hi va haver diversos atacs reivindicats per un grup feixista que es feia dir *Frente Obrero del Nalón*, responsable, entre d'altres fets, de l'agressió al bar *Infierno*, a Ciaño. Aquell mateix any van tenir lloc diversos atacs molt greus, encara avui sense estar totalment aclarits.

Les accions van comprendre des d'amenaques i agressions a militants del moviment obrer, que van incloure

re un simulacre d'afusellament, fins a dos assassinats. Desgraciadament, un altre exemple d'aquesta mena d'atemptats amb víctimes mortals va passar el dia 1 de maig de 1967. Aquell dia, a Sueros (Mieres), va ser assassinat Antonio Llana Iglesias, el qual era falangista i membre del Sometent. Aquesta mena de violències feixistes no van constituir únicament alguns casos aïllats, sinó que es van mantenir amb diversos graus d'intensitat durant tot el període del franquisme. Alguns exemples d'aquesta pervivència es poden observar en les pintades amenaçadores al moviment estudiantil a la universitat d'Oviedo a començaments de 1972 o en els atacs de la ultradreta a l'entorn del president de l'associació de pares d'alumnes de la Universitat d'Oviedo el 1974, Miguel Virgós, que van incloure l'ús d'arma blanca.

Entre les ombres (1975-1977)

Els últims mesos de 1975 van ser testimonis d'un augment de les mobilitzacions socials a Astúries, la qual cosa es va traduir en una més gran presència pública dels sectors antifranquistes. A això, calia afegir-hi l'incert futur del règim davant la malaltia del dictador. En aquest context és comprensible el nerviosisme del feixisme asturià, molt preocupat per la seva pròpia supervivència. Tot i que no es pot saber amb exactitud fins a quin punt van planificar les seves activitats o si, de fet, van arribar a tenir un pla, com a mínim, sí que existeixen prou indicis per afirmar que no totes les seves agressions van ser degudes a simples accions espontànies. Així, per exemple, el mes de maig va tenir lloc un gran míting de Fuerza Nueva, amb la presència del seu líder Blas Piñar.

Entre exaltacions feixistes, Piñar va arribar, amb la seva retòrica, a incitar a passar a l'acció als qui s'hi havien congregat, tot afirmant que la violència era necessària quan es tractava d'una causa justa. Casualment, al cap de pocs dies, apareixerien a Astúries unes quantes amenaces i agressions signades pels Guerrille-

ros de Cristo Rey (GCR) contra el més destacat de l'antifranquisme asturià (associacions culturals, revistes progressistes, sindicalistes i intel·lectuals crítics). Els GCR van ser una fosca organització paramilitar que responia a un nom col·lectiu sota el qual actuaven grups molt violents de militants procedents de diverses organitzacions d'ultradreta que tenien en comú el seu anticomunisme i antiliberalisme. Una marca blanca sota la qual s'amagaven accions violentes l'origen de les quals no està gens clar. Igualment aquests grups també van signar les seves activitats violentes amb altres noms com ara Moviment d'Acció Nacional (MAN) o Aliança Anticomunista Asturiana (AAA o triple A), la qual cosa contribuïa a generar una més gran sensació d'opacitat. Tanmateix, d'entre tots ells fou el dels GCR el que va assolir un paper més preponderant i va arribar gairebé al nivell de mite en el món de la violència ultra. Les associacions culturals i els ciutadans agredits van intentar sense èxit que la policia investigués aquests crims. Un altre objectiu predilecte dels feixistes van ser les llibreries progressistes; el cas de la llibreria Musidora, a Gijón, resulta un bon exemple de fins a quin punt podien obsessi-onar-se els ultres amb un objectiu que fou atacat repetidament.

1976 va ser un any en què va augmentar notablement la intensitat de la violència d'origen feixista a Astúries. Ja el mes de gener diversos artefactes explosius van incendiar la farmàcia del destacat antifranquista Daniel Palacios, al qual prèviament havien amenaçat de mort. Per si fos poc, els mesos següents va rebre amenaces de mort, el trencament de vidres i fins i tot trets de matina-da contra els locals de diverses associacions on es reunien persones d'esquerres, a la qual cosa es van haver de sumar les amenaces a persones més conegudes, que també es van convertir en objectiu dels ultres, com, per exemple, el famós cantant Víctor Manuel.

Continuant amb les seves accions delictives aquests grups van

prosseguir atemptant per tota la geografia asturiana amb actuacions destacades com la voladura del cotxe del professor de Filosofia Gustavo Bueno, o el magatzem de llibres de José Troteaga, militant del PCE. Un altre episodi molt greu va tenir lloc la vetlla del primer de maig a Gijón, quan membres de la Guàrdia de Franco feien tasques parapolicials i van sorprendre militants del PCE (VIII-IX Congrés) afixant cartells. En l'intent de detenir els comunistes hi va haver un intercanvi de trets per totes dues parts que, per sort, no va produir víctimes mortals, tot i que els comunistes van ser detinguts per la policia.

Per acabar-ho d'arrodonir, els atemptats van continuar durant els mesos següents les seves accions com una resposta a les mobilitzacions. Així, per exemple, l'habitatge d'Alfredo Liñero, líder del PSP, va ser tirotejat la mateixa nit que un bar on es trobaven persones d'esquerres de Gijón. A més, també hi va haver el segrest de José Manuel Bolado, líder de la vaga que feien els Professors No Numeraris (PNN).

Totes les accions esmentades porten el segell de la ultradreta. Tanmateix, en totes aquestes accions també sobrevola d'alguna manera

la influència de l'aparat policial. La idoneïtat dels objectius i els temps escollits obeeixen clarament a una coordinació amb altres formes de repressió reglada. Si més no algun dels autors sembla estar relacionats amb la Guàrdia de Franco, una organització legal i membre de l'aparat de l'Estat. A més, cal afegir el fet que diversos dels seus membres van participar com a infiltrats i confidents del Servei d'Informació de la Policia Armada.

Conclusions

La cultura política del falangisme asturià va estar profundament marcada per un ús militant de la violència. Durant els primers anys del franquisme, els sectors més violents del règim van estar perfectament integrats en tots els nivells i van gaudir d'una àmplia projecció social. Tanmateix, amb l'estabilització de la dictadura i l'ascens dels tecnòcrates van ser progressivament arraconats de l'esfera pública. No obstant això, van continuar essent molt útils per a Franco. Els sectors més ultres van ser una força de xoc la utilitat de la qual residia en el fet de poder actuar de la manera que el propi sistema havia renunciat a utilitzar públicament.

Aquelles persones que lluitaven contra la dictadura es trobaven no solament amb el tradicional assetjament policial, sinó també amb les amenaces de grups aparentment desconeguts, que no tenien límits i dels quals ningú no els protegia. Els anys de la Transició van suposar un moment de màxima activitat per a aquests grups, que veien impotents com els partits obrers prenen els carrers, alhora que minvaven els seus privilegis. La connivència amb les forces policials sembla clara i la seva autonomia difusa per als anys 1975-1976. Ja fos per la inicial col·laboració o per la posterior passivitat, el cert és que la policia no va suposar un problema per a aquests grups, que en molts casos van sortir impunes dels seus actes violents. En tot cas, es pot concloure que Astúries no fou una excepció i la ultradreta va tenir molta més importància de la que se li havia atorgat. Tanmateix, també cal destacar que la capacitat del feixisme asturià per desenvolupar grans accions fou limitada. No obstant això, sí va mantenir una violència de baixa intensitat al llarg de tots aquests anys, l'objectiu de la qual va ser crear un ambient de por que paralitzés les accions dels sectors antifeixistes. A més, cal remarcar que no es va tractar d'una violència improvisada, sinó que tenia uns objectius clars i les seves estratègies concorden a la perfecció amb les que es van desenvolupar a nivell estatal durant els mateixos anys.

La farmàcia de Daniel Palacios després de l'atemptat de 1976. Font Astúries

ANTÍGONES ASTURIANES.

CONSTÀNCIA I TENACITAT EN TEMPS CONVULSOS

Irene Díaz Martínez

Investigadora Margarita Salas

Institut d'Història Social Valentín de Foronda

Universitat del País Basc/Universitat d'Oviedo

En molts casos, al desconeixement de l'últim parador de les víctimes de la repressió franquista i a la prohibició de donar-los una sepultura digna, s'hi va afegir la impossibilitat d'elaboració del dol per les pèrdues per part dels familiars. Si assumir la desaparició d'un ésser estimat, màxim quan aquesta desaparició s'emmarca en un context de deshumanització del vençut, exigeix un notable esforç de resiliència personal, la manca d'empatia col·lectiva o de suport social en el millor dels casos, quan no l'oberta desafecció i esborrat, en el pitjor, manifestat pels vencedors de la contesa civil, va fer més fonda una ferida que, encara ara, més de vuit dècades després de la guerra a Astúries, continua supurant. L'existència de fosses comunes i enterraments individuals, ja sigui a cementiris, prats, cunetes o muntanyes que esquitxen la geografia asturiana, resulten en aquest sentit, una acabada manifestació que la cicatrització encara és llunyana. Tanmateix, la identificació

i senyalament d'aquests espais com a indrets de memòria de la repressió franquista i la seva dignificació, així com algunes exhumacions dutes a terme, representen un primer esglaó, de totes totes insuficient, del deute, si es vol, que tota societat té devers els seus morts.

Els inicis del segle XXI van assistir a l'emergència d'un notable moviment memorialista que exigia a la societat i a l'Estat accions destinades a posar fi a dècades d'infàmia. El mite d'Antígona simbolitza en bona mesura la lluita, la resistència i la determinació que encoratja aquest moviment. Antígona és, a la tragèdia grega de Sòfocles, l'heroïna i víctima alhora que desafia l'autoritat del seu germà rei Creont i dignifica la sepultura del seu també germà Polinices, titllat de traïdor. Tot i que amb la seva acció la pròpia Antígona és condemnada, compleix amb el seu deure desafiant les lleis de l'Estat. Si son aquests atributs els que confereixen al mite d'Antígona gran força simbòlica, no ho és menys la seva condició de

dona.

És per això que, a continuació, tractaré el periple de tres "Antígones" asturianes que durant el franquisme i els primers anys de la transició van emprendre accions per salvaguardar i dignificar les fosses. A través dels testimonis orals de Concepción Cavielles, Araceli Fernández i Esther Cantora, el lector s'acostarà a com aquestes Antígones van investigar, van tenir cura i, quan hi va haver les circumstàncies adients, van recuperar les restes dels seus. Com a dipositàries de la memòria dels vençuts, la seva tossuderia, com la de moltes altres anònimes Antígones, tant d'Astúries com de la resta del país, va ajudar que, la ja referida eclosió del moviment per la recuperació de la memòria històrica, es dotés, a més de poderoses raons d'higiene democràtica, de records, d'experiències, de memòries que, tot i l'"obstinada" tossuderia desplegada pels vencedors de la contesa, va fer possible posar noms i cognoms als represaliats/a les represaliades i, en

no pocs casos, situar les fosses i els espais d'enterrament.

En el marc d'un projecte d'investigació fet per la Universitat d'Oviedo, del qual es parla detalladament en un altre article d'aquest mateix dossier, es va escometre la recollida de testimonis orals. Més de dos centenars d'homes i dones, la meitat dels quals eren adults a l'inici de la guerra civil, van desgranar per a l'equip d'entrevistadors les seves vivències i records, l'abans i el després de la bretxa que havia suposat la guerra i la cruenta postguerra¹. Així, el que va començar essent un intent de documentar, davant l'escassetat de fonts o de petjades documentals, l'últim parador dels/de les represaliats/represaliades, sobretot com a conseqüència de "passeigs" o "sacas", ha acabat per constituir un corpus oral d'extraordinari valor a més de quantitatiu/qualitatiu pel que té d'aproximació a la vida quotidiana de preguerra i postguerra, així com a la gestió del trauma dels familiars en un context on s'havia imposat la por i on, malgrat el silenci obligat, va romandre la memòria. En els testimonis de Concepción, Esther i Araceli es constata que, per tal que el dol sigui possible com a procés social, cal especificar les pèrdues o anomenar-les. Una observació, aquesta última, que pot aclarir una mica l'afany dels familiars per situar els cossos i establir el nom de les víctimes per poder-los donar sepultura.

La limitació de l'espai així com el caràcter divulgatiu que inspira aquesta publicació han determinat que, en lloc de reproduir literalment els testimonis de Concepción, Esther i Araceli hagi optat per donar-hi forma de relat, intentant d'oferir al lector el context tant personal com social del que s'està narrant. En tot moment s'ha mirat de respectar l'esperit i contingut que totes elles van compartir en acceptar contar les seves vides. Les entrevistes, recollides en un "amestao" (bar-

reja d'asturià i castellà) es troben a disposició de la ciutadania a l'Arxiu de Fonts Orals per a la Història Social d'Astúries (AFOHSA) i formen part de la sèrie "Voces del Pasado. Testimonios orales de represión y violencia política en Asturias" ("Veus del passat. Testimonis orals de repressió i violència política a Astúries").

Concepción Cavielles i el deure de cercar

Concepción Cavielles², que havia fet tasques d'intendència a la rearguarda del front oriental asturià, havia decidit, cercant un anonimat impossible en el seu Onís natal, traslladar-se a Gijón on la seva presència passaria més desapercebuda. Allà havia començat a treballar després de l'ocupació total de la regió. L'acompanya el seu germà José, detingut amb unes altres quatre persones quan, contravenint els consells de sa germana, decideix abandonar el refugi segur del seu domicili i portar unes botes a l'ataconador del costat de casa. "Els homes que manen a la guerra, són sempre manaires", inicia el seu testimoni Concepción per tal d'il·lustrar com el comandament que José havia tingut a l'exèrcit republicà feia aconsellable que romangués amagat. La tardança en el retorn de José encén totes les alarmes i fa que Concepción iniciï una carrera contrarellotge per saber el parador del seu germà. El seu relat descriu detalladament els escassos dos dies que li canviaran la vida: "jo no vaig quedar bé després. El cor". El primer impuls, buscar empara en algú de confiança. Maria, amb qui comparteix, a més d'una amistat nascuda del temps en què totes dues treballaven a les mines de Buferrera, el mutu sentiment de reconèixer-se vençudes, és a qui conta els seus neguits i qui l'ajuda a prendre contacte amb una persona influent en l'acabada d'instaurar "Nova Espanya". Resulta ser César, el seu

antic capatàs, el qual, al cap i a la fi, la posa en la pista. La Bandera de Valladolid ha fet detencions. De fet les està fent, les detencions, amb total impunitat d'ençà de la seva arribada a Gijón per tal de "garantir" la pau i l'ordre. César es mostra reticent a confirmar un desenllaç que, malgrat tot, Concepción preveu que serà tràgic però que, d'ençà d'aquell mateix moment, fa que ella vulgui assegurar-se'n primer per, a continuació, sense descans, buscar el cos de José. Amb aquesta determinació, aviat sap, perquè "se sap", que diàriament apareixen cadàvers a les rodalies de Gijón.

És una informació que corre de boca a orella, discretament, en xiu-xiueigs. Veriña, Rocés, Jove, La Camocha, Pumarín... els voltants del nucli urbà, en aquella època, encara són lluny de ser els nuclis que, ja plenament integrats en el teixit urbà de la ciutat, veurien créixer la seva població unes dècades més tard. A la postguerra únicament masies i prats conformen un paisatge que, durant els primers moments de terror en calent, seran, a més, escenaris d'execucions irregulars, al marge, per tant, de la justícia "reglada" que les noves autoritats apliquen sense descans mitjançant sumaríssims de guerra.

"A Pumarín diuen que hi ha uns morts", sent una Concepción necessàriament atenta a les xafarderies que uns i altres es van explicant. I se'n va cap allà, al costat de la seva inseparable Maria. Abans de la guerra havia estat empleada a Gijón, i els dies de descans passejava, essent com era natural d'un entorn rural. Coneixia, per tant, el paratge. Una descripció detallada la porta a rememorar uns prats inacabables, la prolongació dels quals es veu trencada per un portell, que franqueja el pas. Al fons, en un "sucu" o sot natural, arriba a intuir que, efectivament, el rumor que l'ha menat fins allà és cert. Hi ha uns quants

1 Hom pot consultar la totalitat de les entrevistes a l'Arxiu de Fonts Orals per a la Història Social d'Astúries (AFOHSA). www.unioviedo.es/AFOHSA/

2 Testimoni Oral de Concepción Cavielles González,. *Serie Voces del Pasado. Testimonios Orales de represión y violencia política en Asturias*, AFOHSA, Sig. B8/13.

cadàvers. Quatre o cinc, no ho pot precisar. “Allà hi ha el meu germà”. Creu identificar entre l’amalgama de cossos una gavardina. A José, recorda, li esqueia especialment bé.

Marró i amb solapes. La certesa, tanmateix, no pot tenir-la fins que no s’hi acosti. Maria la reté. Té por o no vol veure el que és evident quan, tallant-los la visió, irromp una furgoneta. Ràpidament dos homes van carregant a la part del darrera els cossos. Són cinc, definitivament. “És la gavardina”, repeteix Concepció i com un ressort que, dècades després, continua sense explicar-se, s’acosta als homes. “Deixin-me veure els morts” recorda dir, “crec que un d’ells és el meu germà. Miri, sé que és la guerra, però si és ell, ja no el busco més, si no l’hauré de continuar buscant”. Els homes només compleixen ordres. No li poden permetre veure els cossos, però un d’ells, torbat, potser, per la inesperada interrupció del seu ingrati treball, es veu obligat a justificar la reguera de sang que havien deixat els cadàvers. “Són els que van caure al mar quan intentaven escapar pel Musel”, encerta a dir i, novament, en Concepció, un caràcter que desconeixia posseir: “Ah, i la mar els va portar fins aquí?”. La seva insistència és en va, però la desesperació i potser, només potser, un signe de pietat per part del seu interlocutor dona una esperança a Concepció. “Els portem al dipòsit que hi ha a La Guia. Vagi allà. Nosaltres no podem fer-hi res”. I és que Gijón era, ja a la dècada dels trenta, una ciutat important i en constant creixement. Les mínimes normes d’urbanitat obligaven a recollir els cossos de les víctimes de les “sacas” i passeigs, el destí de les quals era els cementiris del municipi, principalment la fossa comuna del de Ceares. En no pocs casos, prèviament, els cadàvers es concentraven en un dipòsit.

A l’altre extrem de Gijón, La Guia, era, havia estat, zona de relax, amb alguns dels berenadors coneguts entre les classes populars de la vila.

Però eren altres temps. Sense parar, i arrossegant Maria, camina, corre. No ho pot precisar. Localitza el dipòsit, en realitat un garatge que podria passar desapercebut si no fos perquè ha vist la furgoneta i perquè uns soldats en custodien l’entrada. Un altre indicatiu, si cal encara més revelador, el proporciona una dona en avançat estat de gestació que, a les portes, plora i suplica. I novament: “Miri, sé que és la guerra, però he de veure si hi ha el meu germà perquè altrament l’he de continuar buscant”. La serenor de Concepció en la seva petició, juntament amb la promesa que li fa al responsable del dipòsit de no plorar, li franqueja l’entrada a una cofurna estreta on, en fileres dobles, reposen els cossos. “Un pas pel mig i un bassal de sang, com quan desfan un fetge, tot ple de sang” i veu el faldell de la gavardina i, amb ell, José. “Portava el cap com el de les nines. El vaig palpar. I l’ull dret... això va ser el tret de gràcia. L’hi vaig col·locar jo. I de la solapa de la camisa li vaig treure l’emblema que portava enganxada de la Mare de Déu de Covadonga. I no, no vaig plorar”.

Esther Cantora i el deure d’enterrar

Tot i que Esther encara era una nena³, va néixer l’any 1930, les visites anuals cada dia de difunts a la fossa de La Coberiza (desafiant la prohibició expressa de fer-ho) i les ploralles callades de la seva mare a les nits necessitaven de poca explicació per a qui, en el seu escàs temps de vida, ja havia experimentat l’evacuació, l’exili i, després del retorn, la postergació social. El període d’acollida a Bèlgica i l’amor rebut de la seva família d’adopció és el record bo, potser l’únic, que té d’aquests anys. A Bèlgica havia anat a parar, juntament amb quatre dels seus germans, quan arran de la caiguda de Catalunya, la seva mare, Cristina, decideix enviar-los a un lloc més segur. La seguretat era la que en

últim terme també havia decidit que la nombrosa família, el mes de setembre de 1937, partís cap a Catalunya, encara republicana. Un vaixell de càrrega anglès i una breu estada a Bordeus es dibuixen en el record d’Esther juntament amb la imatge de sa mare, en avançat estat de gestació del que seria el novè dels seus germans. El pare de família, Ramón, juntament amb el més gran de la prole, es quedarien a Astúries, on tots ells es retrobarien quan vinguessin millors circumstàncies. Si més no amb aquesta esperança s’havien acomiadat abans d’embarcar-se en el port de El Musel de Gijón. Tanmateix, la realitat seria ben bé una altra.

La caiguda de Catalunya, novament els bombardeigs, i altre cop, també, les separacions, situen Esther i part dels seus germans, deixant la seva mare camí de Bèlgica, mentre aquesta decideix retornar a Cangas de Onís, amb la resta d’una família que ja té un membre més, afectuosament anomenat en l’entorn familiar “el catalán”. Ramón, el seu marit i pare d’Esther així com el més gran ja no són a Cangas de Onís. Han estat detinguts i traslladats a la presó municipal. No són els únics. També hi ha l’oncle matern d’Esther juntament amb més “desafectes” que acabaran compartint, la matinada del 8 de desembre de 1937, un tràgic final a la localitat *llanisca* de Posada de Llanes, en una finca anomenada La Coberiza. El seu germà, dins de l’infortuni, no els acompanya. Acabarà en un camp de concentració. De tot això, en té coneixement Cristina, la mare d’Esther, quan retorna. A Cristina li conten que aquell dia un sacerdot havia donat confessió als qui hores després serien “passejats”. Tampoc no triga gaire a saber la identitat dels qui ho han fet. “Poble petit, infern gran. I a Cangas se sap tot”.

Els escassos dos anys que han passat d’ençà que evacués per mar han canviat del tot una vida que abans de juliol de 1936 era la d’una famí-

3 Testimoni Oral d’Esther Cantora Iglesias, *Sèrie Voces del Pasado. Testimonios Orales de represión y violencia política en Asturias*, AFOHSA, Sig. B8/11.

Fossa comuna del cementiri de Ceares a Gijón els anys quaranta. Fossats on jauen les restes dels represaliats, indicades amb plantes a manera de dignificació. Fotografia presa clandestinament a la dècada dels quaranta.

Reproduïda a El Paredón. Les fosses comunes de El Sucu, Ateneu Obrer de Gijón, 1991

lia com tants d'altres, on Ramón era l'amo d'una barberia i ella s'ocupava de les feines de casa atenent una progènie que no parava de créixer. Res d'això no existeix el 1939. És detinguda immediatament, el seu marit ha estat assassinat i no té per a viure res més que l'ajut de la seva mare, l'àvia d'Esther, que passa a ocupar-se dels tres fills, ja que l'infant nascut a Catalunya acompanya la seva mare a la presó. La seva posada en llibertat va lligada al fet que reclami immediatament la repatriació d'Esther i de la resta dels fills.

En la memòria d'Esther s'evoca aleshores un tren farcit de refugiats que retornen a Espanya. Ella va meravellosament vestida i fermament aferrada a una nina, regal de la seva família d'acollida, que les futures circumstàncies obligaran a canviar per una mica de menjar, juntament amb el vestit. I recorda vivament les esbrincades quan baixa a l'estació i les senyoretes de Falange cantant-los "són les roges refugiades, vingudes de l'estranger que van menjar, van requisar i van

matar tot el que van voler" i no veu la seva mare. Amb prou feines recorda la seva àvia, que és qui es fa càrrec d'una Esther completament fora de lloc que, juntament amb la resta dels seus germans "belgues", acaba de retornar a la seva pàtria i que assisteix com "el pas alegre de la pau" està ple d'insults i menyspreus i sense una mà reconeixible a la qual poder-se agafar.

Esther assumeix d'aleshores ençà responsabilitats que haurien de ser alienes a una nena. No va ser res, reconeix, que altres moltes nenes, en la seva situació no haurien passat. De la inicial postergació van tirar endavant tot dedicant-se a la venda ambulat de peix i practicant una mena d'enginyeria domèstica que la va allunyar de l'educació formal però que, tanmateix, la va forçar a aguditzar l'enginy per tal d'ajudar a casa. Mai no es va treure de sobre el dol inacabat i perenne. I quan va formar la seva pròpia família, i alhora va continuar creixent, sempre va considerar com un deure comptar, comptar i comptar. I recordar. I

no oblidar. I quan van arribar temps millors, anar a buscar el seu pare, el seu oncle i la resta dels de La Coberiza. Ho devia a la seva mare però, sobretot, a ella mateixa.

L'any 1978 i acompanyada dels seus germans i de familiars d'altres represaliats, Esther va recuperar i va traslladar al cementiri de Cangas de Onís les restes del seu pare, Ramon Cantora; el seu oncle, Emilio Iglesias, juntament amb els de Manuel Quiñones, Antonio Martínez, Bernardo Rodríguez, Prudencio Arellano i Luís Fernández⁴. Els esforços fets per localitzar-ne un vuitè, anomenat "El Morenito" van ser infructuosos. Tots ells havien estat traslladats, la matinada del 8 de desembre del 37, des de la presó de Cangas de Onís fins a la Coberiza, a Posada de Llanes, on foren "passejats". El paratge, on hi ha una cova declarada BIC, havia estat, amb certesa, el destí final d'aquests homes, si bé alguns dels veïns que s'hi van acostar el dia de la "particular" exhumació comentaven que, als voltants, podria haver-hi restes de més represaliats.

En el context d'una recent inaugurada democràcia, les exhumacions de fosses comunes no s'acompanyaven ni de prèvies tasques d'investigació i documentació ni molt menys d'especialistes en les complexes tasques d'exhumació; tampoc de proves d'ADN que, efectivament certifiquessin les identitats de les restes. L'única formalitat que van haver de complimentar els familiars dels de la Coberiza va ser la d'obtenir una credencial, expedida per la Prefectura Provincial de Sanitat que, atenent al Reglament de Policia Sanitària Mortuòria, va autoritzar el trasllat de les restes. Per a Esther es tancava un dolorós procés que l'havia acompanyat tota la seva vida. Ni tan sols les reticències del rector de Cangas de Onís, el qual en un principi s'havia negat a celebrar una missa, van enterbolir l'important moment que està vivint. Resulta encoratjador, a

4 Al Registre Civil corresponent només figuren com a inscrits Bernardo Rodríguez (el 1943), Prudencio Arellano (el 1946) i Ramón Cantora (el 1957). En tots els casos, s'anota l'indret del decés a la "Finca La Coberiza" i com a causa de mort "la guerra". De la resta de morts, només en tenim constància pels testimonis orals.

més, comptar amb la presència dels centenars de persones que, ja dintre del recinte eclesial, ja fora, a la plaça, l'acompanyen, a ella i a la resta de familiars.

Araceli Fernández i el deure de contar

Araceli⁵ ha arrossegat tota la seva vida una traumàtica experiència derivada de les morts violentes de tres membres de la seva família: el seu cunyat Jesús, el seu pare José i el seu germà Julio. Els fets passen en el marc temporal que va des de l'any 1937 al 1939, quan ella és amb prou feines una nena i arrenquen després de l'ocupació de Bimenes, municipi de residència d'Araceli, per les tropes franquistes. És aleshores quan el seu germà Julio, anomenat significativament "El Colorau", opta per "fer-se guerriller", a causa del fet que gairebé diàriament partides de falangistes i veïns de tota la vida, van a la casa familiar preguntant on para. Diàriament també, l'interrogatori s'acompanya de maltractaments, la qual cosa força el pare d'Araceli, José, i Jesús, el marit de la seva germana gran, a seguir les passes de Julio. El trio familiar formarà, com altres milers en els primers moments després de la caiguda d'Astúries l'octubre de 1937, el nodrit contingent de "fugaos" o fugits que ompliran les muntanyes asturianes. Julio, José i Jesús s'amaguen a la serra de Peñamayor.

No gaire més tard fou assassinat Jesús. José, el pare d'Araceli, va donar fe d'aquest esdeveniment luctuós, ja que estava amagat darrera d'uns matolls, i va presenciar com Jesús reconeixia el seu assassí, un guàrdia civil, com li parlava de coneguts mutus i com, finalment, li suplicava que parés, mentre que aquest el rematava a cops de baioneta per deixar-lo mort allà mateix. Aquest dia Araceli recorda una partida que retornava "triomfal" de fer "una batuda" per Peñamayor i com, davant de tot el

veïnat, feien ostentació que "haviem caçat" un home. La seva mare, continua Araceli, li xiuxiuejava que era incert, que únicament ho deien per crear por i que, davant d'ells, no havien de donar mostres de feblesa. Tanmateix, aquella nit José seria portador de la pitjor de les notícies per a la família,, però especialment per a la germana d'Araceli, embarassada. "Després de donar la notícia, el meu pare, ja ben de nit, i amb cura de no ser vist per la "força" va marxar a la casa d'un veí per a encarregar-li una caixa amb una mica de reforç, de fusta forta i van anar a la muntanya a buscar el cos de Jesús. El van enterrar darrera de la casa, a l'hort".

La freqüència de les batudes per les muntanyes va determinar que, després de la mort de Jesús, el pare i el germà d'Araceli optessin per separar els seus camins. Aleshores José va retornar a la casa on durant un temps es va amagar. Convivint amb la por a denúncies que poguessin delatar el seu parador, un raig d'esperança se li va obrir quan van arribar notícies que s'estava organitzant una evacuació pel port de Tazones, organitzada pels socialistes. L'evacuació estava prevista per a la matinada del 14 al 15 de gener de 1939. En una excel·lent investigació (*Luchadores del ocaso. Represión, guerrilla y violencia política en la Asturias de posguerra*), l'historiador Ramón García Piñero especifica els detalls d'aquesta extraordinària iniciativa que pretenia salvar centenars de "vençuts". "Fugaos" sobretot, però també familiars i entre ells no poques dones van emprendre des de diversos punts de la geografia asturiana el camí cap a l'enclavament costaner de Tazones, a la costa oriental d'Astúries, on un vaixell els traslladaria a França per a, immediatament, retornar a la Catalunya que, encara aleshores, seguia essent republicana. Tanmateix, la comitiva era tan nombrosa (es parla d'entre 300 a 800 persones) que no va trigar

gaire a cridar l'atenció de les forces d'ordre franquistes, que van frustrar l'operació d'evacuació. El fet que les autoritats franquistes temessin un possible desembarcament republicà, determinà a desplegar els contingents per tota la zona costanera i va facilitar el retorn del nombrós grup als seus refugis de procedència. Tanmateix, pel cap baix hi van morir dos centenars de persones, entre els quals el pare d'Araceli.

"El meu pare va quedar despenjat i sol a Peón, quan anava de camí a agafar el vaixell a Tazones. Quan va passar davant d'un bar, va sortir-ne un paisà que s'hi va enfrontar i li va dir que calia acabar amb tots els rojos. El del bar el va arraconar a una portella i el va apallissar fins que el va matar i després de mort va buscar dues persones del poble que deien que eren d'esquerres perquè l'enterrassin en una muntanya d'allà la vora".

Araceli sabia d'aquesta terrible pèrdua i de la que encara quedava per confirmar al seu retorn a Bimenes. I és que, com a mesura de pressió per fer que "els de la muntanya" es veiessin més aïllats, l'estratègia de les noves autoritats passava per engarjolar els familiars més propers i traslladar-los al més lluny possible dels seus llocs d'origen, amb la qual cosa volien desarticular qualsevol via de suport i ajut als "fugaos". És per això que a la seva mare i a la seva germana gran, la vídua de Jesús, les van enviar al camp de concentració de Figueras, a l'occident d'Astúries, mentre ella mateixa, els seus germans i l'avi eren traslladats a Toro de Zamora, des d'on tots ells retornarien quan les autoritats van "certificar" la mort de José i de Julio. Si del seu pare Araceli n'arriba a saber els detalls que havien envoltat la seva mort, del seu germà Julio en perd la pista a la comandància de Sebares.

"On deu ser el meu germà Julio?" segueix preguntant-se per a continuació indicar com havia estat "copat"

5 Testimoni Oral d'Araceli Fernández García, *Sèrie Voces del Pasado. Testimonios Orales de represión y violencia política en Asturias*, AFOHSA, Sig. B9/13.

a Peñamayor i traslladat a Sebares. “La meva tia el va anar a veure i va explicar que Julio tenia la cara desfigurada”. Araceli va saber de la freqüència amb la qual aquests eren utilitzats com a “escuts humans” en les batudes i que, deuria ser probablement en aquesta circumstància

que deuria haver desaparegut el seu germà i que el seu cos es deuria haver abandonat, potser a la serra de Peñamayor. “Això és el pitjor, no saber on para per poder-li portar ni tan sols un pom de flors.”.

Durant dècades, Araceli va haver de suportar la presència del veí que

havia assassinat el seu cunyat Jesús i que la tractava en un to amistós que afegia més angoixa al seu patiment. Igualment sabia l'indret on jeien les restes del seu pare i la identitat del causant de la seva mort. Però el marc polític de la dictadura li havia impedit qualsevol resposta que anés més enllà de conrear la memòria dels seus parents en la intimitat familiar. Únicament “quan va arribar això de la democràcia”, segons la seva expressió, Araceli va decidir trencar el seu dolorós silenci. Va reunir aleshores prou fortalesa per encarar-se als victimaris i fer-los saber que coneixia el que havia passat. Deixant de banda les pors de la seva germana menor, que seguia tement el simple fet de parlar “per si les empresonaven”, li fa veure al guàrdia civil que sap cada detall de la mort de Jesús. “Porc! Tu vas matar el meu cunyat!”, li diu públicament en coincidir en una visita al cementiri i li provoca una commoció tan gran que al cap de poc marxarà del poble on havia viscut tota la vida. Pel que fa a l'assassí del seu pare, s'hi adreça per carta amb el mateix propòsit de deixar constància del seu coneixement dels fets. A més, veu arribat el moment de recuperar el cadàver i donar-li sepultura. D'aquesta manera, mitjançant la paraula expressada en alta veu i davant dels perpetradors dels crims, aconsegueix de completar un procés de dol que roman inconclús pel que fa al seu germà. El desconeixement de les circumstàncies de la seva mort i l'indret on es troba el seu cos han impedit que la pèrdua pugui ser elaborada de la mateixa manera.

JEFATURA PROVINCIAL DE SANIDAD DE OVIEDO

AUTORIZACION DE TRASLADO DE RESTOS

Número de Registro. **2.006**

□

En uso a las facultades que me confiere el artículo 33 del vigente Reglamento de Policía Sanitaria Mortuoria (Decreto 2.263/1974, de 20 de Julio) y visto el certificado médico de defunción, he tenido a bien conceder el traslado de los restos de:

IDENTIFICACION DE LOS RESTOS

Primer apellido: CANTORA	Nombre: RAMON
Segundo apellido: RODRIGUEZ	Fecha de fallecimiento: _____
Lugar del fallecimiento: _____	

DATOS DE TRASLADO

Lugar de salida (Cementerio): FINCA LA COBERIZA (POSADA DE LLANES)
Destino (Cementerio): CANGAS DE ONIS
Itinerario: DESDE POSADA DE LLANES A CANGAS DE ONIS

Imp. SANTAMARINA (Gozosoro). - Canóniga, 18. Oviedo

Debiendo atenerse en cuanto a la forma, féretro, medios de transporte, a lo establecido por las disposiciones sanitarias vigentes.

En virtud de la presente autorización, que deberá acompañar a los restos en todo momento, las Autoridades y sus Agentes darán las mayores facilidades durante el itinerario hasta el punto de destino.

Oviedo, 17 de Agosto de 1978

EL JEFE PROVINCIAL DE SANIDAD,

D. MANUEL CANTORA IGLESIAS.- GIJÓN (León) (Lengua)

Expediente Traslado de restos desde La Coberiza a Cangas de Onis, 1978.
Documento cedido por Esther Cantora

ASTÚRIES I CANTÀBRIA. TRAJECTÒRIES DESIGUALS, IDÈNTIC BANY DE SANG

Ramón García Piñeiro
Historiador i professor d'Història

Un “abisme espiritual”, en opinió de José María Pemán, es va interposar entre Cantàbria i Astúries, dues províncies “enganxades i bessones”, però que van discórrer per trajectòries oposades durant la primera meitat del segle XX, divergència que es va accentuar després de l'ocupació pels franquistes entre els mesos d'agost i octubre de 1937. Mentre que a la “Muntanya verda” els rebels van ser aclamats pel submís camperol càntabre que s’havia afeinyat a penjar sobre casa seva, en un pal com bandera de feix, l’ample llençol de l’heretat lliat nupcial”, per contra a l’“agra Astúries”, “un dels focus més revolucionari i bèl·lic d'Espanya” es va haver d'amansir a sang i foc l'irreductible miner capaç de lluitar fins a la mort, segons el poeta de Cadis, “amb l'ànima plena d'error”. Tot i que uns mancaven d'antecedents revolucionaris i, com reconeixia Pemán, es

“van reintegrar a l'ordre per ells mateixos”, els altres representaven la irredempta Astúries roja que va tenir la gosadia de cridar a les portes del cel el mes d'octubre de 1934, i només va ser sotmesa per la força, no es va derivar de conducta tan diversa, més enllà de diferències quantitatives, que van rebre tracte diferent per part dels victimaris, conjurats en la tasca de consolidar l'ocupació militar de tots dos territoris i dotar de bases sòlides un nou règim polític mitjançant l'exercici sistemàtic del terror col·lectiu sobre la població vençuda¹.

Després de la caiguda del front nord el mes d'octubre de 1937, els derrotats de totes dues províncies més compromesos en la causa republicana que no van poder o no van voler abandonar el territori, van romandre armats i van recórrer a les més diverses alternatives d'ocultament, sobretot en paratges pregons,

on els més combatius es van organitzar en partides per tal de satisfer amb els seus propis mitjans les necessitats més urgents. L'ambaixador alemany acreditat davant dels rebels va avaluar que no menys de 18.000 es van emboscar a Astúries, xifra que es va reduir a la meitat en poc més d'un semestre. Durant aquest lapse de temps, es van abatre 1208 fugitius, 601 van ser capturats i 5951 van optar per presentar-se davant les noves autoritats, en uns casos seduïts per falses promeses de benevolència i en d'altres urgits pels seus familiars per tal que remetés l'ofegadora pressió que suportaven.

Contra els fugits més radicals va ser mobilitzada, entre l'1 de setembre de 1939 i el 15 de març de 1940, la Columna d'operacions d'Astúries, que va reduir la presència de resistents armats, després de set mesos de “batudes” de les muntanyes, a

¹ José María Pemán, “El pensamiento, antes que nada”, *El Faro de Ceuta*, 11 de setembre de 1937.

Amador Fernández Llaneza

poc més de tres-cents, concentrats majoritàriament a les serralades de Peñamayor i Aramo, on van gaudir de l'empara de la població. El contingent de fugitius càntabres no fou ni tan massiu ni va disposar d'un suport popular tan ingent, ni va adquirir una semblant implantació territorial, ja que d'ençà del començament va reposar sobre tres focus aïllats: la vall de Liébana a la banda occidental, les conques dels rius Mieres i Asón, a l'extrem oposat i, a la franja més meridional, la comarca de Los Carabeos, on va sorgir una de les primeres expressions de la guerrilla organitzada. Després de les batudes dutes a terme entre 1937 i 1940, el governador civil de Cantàbria calculava que l'any 1941 persistien en rebel·lia poc més de dos centenars, reduïts, a mitjan dècada dels quaranta, a mig centenar, i a mitja dotzena a començament dels cinquanta.

A totes dues bandes del Deva van ser mobilitzades unitats militars i dotacions de la Guàrdia Civil, Guàrdia d'Assalt –substituïda per la Policia Armada–, Policia Governativa, milícies de Falange i sometents, així com civils que van fer el paper de guies o agents d'informació, per tal d'aniquilar els republicans que subsistien amb les armes a la mà, els quals van ser prèviament desposseïts, no ja del biaix polític de la seva actitud de rebel·lia, que també, sinó de la seva

simple condició de persones. Un cop deshumanitzats i equiparats amb les feristees, es va recórrer als mètodes més abjectes per trobar-los i eliminar-los, entre els quals hi va haver un diversificat repertori de mesures excepcionals, com ara l'engany, el suborn, la delació, la coacció, l'extorsió, la tortura i l'aplicació de la llei de fuges, l'eficàcia de la qual havia estat acreditada tant a les guerres colonials de Cuba o Marroc com en la desactivació del moviment obrer organitzat. La violència desplegada va adquirir una dimensió tan gran que, com va reconèixer Pablo Martín Alonso, governador militar d'Astúries, van renunciar a presentar-se els qui estaven disposats a fer-ho i, sobretot, van seguir anant a la muntanya els qui es van sentir amenaçats a causa dels seus antecedents polítics, de la seva activitat clandestina o perquè havia quedat al descobert la seva condició d'enllaços o encobridors dels fugitius. Per aquests motius, segons càlculs d'Isidro Cicero, a Cantàbria es van adherir a la lluita armada entre 200 i 250 perseguits per l'aparat repressiu franquista.

Batudes, setges i postes no van ser els únics procediments utilitzats per acabar amb els guerrillers. A Astúries, com a mínim mig centenar van morir assassinats, un cop capturats i desarmats, mesura a la qual es va recórrer entre 1948 i 1952. A més, dos

revessos van delmar la guerrilla asturiana: la batuda de gener de 1948, com a conseqüència d'una infiltració policial que es va saldar amb la mort de 14 guerrillers i 4 enllaços, i la matança de febrer de 1950, quan va ser assetjada i assassinada la cúpula directiva de l'Agrupació Guerrillera. La resistència armada es considera extingida amb el suïcidi de Ramón González a La Camocha (Gijón), però els seus extertors es van allargar fins al 22 de maig de 1958, quan Eduardo Carlos Álvarez va ser detingut i condemnat a la pena capital, que seria commutada per l'inferior en grau. Entre les més de dues mil víctimes de la repressió franquista identificades a Cantàbria figuren ressenyats 75 guerrillers. Després de més d'una dècada de persecució, el 1950 en resistien set, dels quals un d'ells, el llegendari Juanín, va perllongar el seu agònic exercici de supervivència fins que el 24 d'abril de 1957 va ser abatut a Vega de Liébana. Abans d'acabar l'any, quan protagonitzava un desesperat intent de fugida a França, fou mort Francisco Bedoya, l'últim guerriller càntabre.

El rigor exemplaritzant de la repressió es va extremar amb els qui tornaren de França per a reforçar la resistència armada, com el guerriller de Mieres Amador Fernández Llaneza, capturat a Lleida després d'haver format part del contingent guerriller que es va infiltrar per la Vall d'Aran el mes d'octubre de 1944 i executat a la presó d'Oviedo el 6 de desembre de 1948. Dels quaranta-dos components de la *Brigada Passionària*, destinada l'any 1946 a la serralada cantàbrica per tal que vertebrassin les disperses partides de fugitius en l'Exèrcit Guerriller del Nord, només quatre van reforçar la càntabra *Brigada Machado* i altres tres es van incorporar a les partides de l'orient d'Astúries. Vuit van caure abatuts en encontres amb la força pública i vint-i-set van ser capturats, empresonats i condemnats a penes que van oscil·lar entre els dotze anys i un dia i la pena capital, imposada als cinc guerrillers identificats com a caps de l'expedició, que van ser afusellats al

cementiri de Ciriego (Cantàbria) el 30 de maig de 1948 i inhumats en una fossa comuna.

També, mitjançant les auditories de guerra, es va intentar d'“erradicar el bandolerisme” amb procediments reglats i revestits d'una impostada legalitat, però no per això menys arbitraris i expeditius. Per presumptes delictes de “bandolerisme” o “auxili a bandolers”, es van incoar a Astúries uns dos mil sumaris en què es van veure encartades cinc mil persones. A aquests reus se'ls va imposar, sovint, la pena capital, sentència que només es va commutar per la inferior en grau en el 26 % dels casos. Del total d'executats a Astúries durant les dècades dels quaranta i cinquanta, el 75 % van ser guerrillers capturats, el 13 % fugitius presentats i el 6 % encobridors. Només entre el 8 de novembre de 1938 i el 15 de març de 1940, l'Auditoria de Guerra va tramitar 9520 expedients i va incoar 1220 procediments, gairebé tots ells relacionats amb la liquidació de les partides de fugitius. D'ençà de l'ocupació de Santander el 26 d'agost de 1937 i fins el 31 de desembre de 1943 es van celebrar a Cantàbria 24.504 consells de guerra.

Amb no menys contundència es va recórrer a la mateixa combinació de procediments judicials i extrajudicials per tal de desactivar les seves bases de suport de les quals depenia la seva estabilitat emocional i supervivència, i la matriu de les quals es va configurar a l'entorn de familiars, veïns, companys de feina, amics i cor-religionaris dels fugits, als quals es va sumir en una atmosfera de control i violència policial irrespirable. Enfront de cada suposada acció guerrillera –“amb la capa de Marcones es tapen molts cabrons”, s'ironitzava a Cantàbria per denunciar els oportunistes-, els cercles afectius dels fugitius van ser delmats amb carnatges exemplaritzants, perpetrats sense un previ aclariment dels fets i sense dirimir les responsabilitats concretes de cada víctima, com els va passar a les famílies asturianes dels Bullarangs i els Garabuyos a Siero, dels Caxigales a Laviana, del Torera a Mieres o

dels Castiella a Villaviciosa. El mes de febrer de 1938, un torn de la fàbrica d'àcids de San Juan de Nieva (Astúries), compost de 18 operaris, va ser assassinat als voltants de Verdicio per tal de protegir dos fugitius que s'amagaven en un dels forns en desús de la factoria. Igualment, per la mort d'un falangista local a Silió (Cantàbria) o d'un soldat a Tiraña (Astúries), esdeveniments passats el 1938, van desaparèixer onze veïns en el primer cas i van ser passats per les armes uns altres tretze en el segon, entre ells tres dones, seleccionats entre els qui tenien parents fugits. D'altres matances col·lectives d'enllaços a Cantàbria, on s'han identificat un total de 57 persones mortes per la seva condició d'encobridors, es van produir a Mataporquera i Bárcena de Ebro. De les declaracions dels victimaris en el centenar de diligències prèvies obertes a Astúries per aclarir aquesta mena d'assassinats s'infereix que en el 58 % dels casos van relacionar la mesura amb un suposat intent d'evasió de la víctima, en el 29 % la van justificar per haver fet cas omís a la veu d'alto i en el 14 % restant la mort havia passat en el transcurs de l'interrogatori, però negant o escamotejant l'existència d'un vincle causal. S'han identificat a Astúries més de mig centenar d'assassinats extrajudicials d'aquesta mena, entre d'altres els d'Alberto Conchoso, un enllaç dels *Caxigales* detingut, conduït a la muntanya i acribillat per l'esquena “quan fugia”.

Els enllaços van ser víctimes, a més, d'innombrables interrogatoris, violacions de domicili, escorcolls a qualsevol hora i detencions arbitràries, sens perjudici de l'aplicació de les més repugnants mesures extretes del ja acreditat repertori de la guerra bruta, com ara els segrests, les pallisses, la utilització com a escut humà quan s'assetjava l'emboscada i els simulacres d'afusellament, que no sempre es quedaven en temptatives. En alguns pobles, com els asturians Pola de Lena i Mieres, es van formar bandes de falangistes dedicades a identificar i apallissar esquerrans, irònicament anomenades “sindicats de

la fusta”. L'assetjament també incloïa escorcolls, identificació de persones, controls i restriccions en els desplaçaments, supervisió de les compres, vigilància permanent d'indrets de pas i esbarjo, escorcolls domiciliaris, sancions econòmiques per la condició de desafecte o la suposada negligència en el deure de col·laborar amb les autoritats, confiscació de propietats, derrames col·lectives entre el veïnat desafecte per rescabalar els damnificats per les “malifetes” atribuïdes als fugitius. L'assetjament d'asfíxia econòmica es tancava forçant l'enllaç a malvendre el seu patrimoni, sobretot ramats, o prohibint als pastors que accedissin a les seves cabanyes, mesura adoptada entre abril de 1940 i gener de 1941 a Cantàbria amb els veïns de Merilla, Carcóbal, Valdicio, Canseca i San Roque.

Enllaços i encobridors van patir altres mesures de contrainsurgència no menys prepotents com ara exigir el desallotjament de l'habitatge habitual, forçar canvis de residència, deportar els suposats col·laboradors a paratges allunyats o mantenir-los confinats en camps de concentració, com l'habilitat a Arnao (Astúries), mentre estigués en rebel·lia el fugitiu, gairebé sempre un parent, al qual suposadament protegien. D'ençà de la seva obertura el mes de juny de 1937 fins a la seva clausura el mes de juliol de 1943 van ser reclosos en aquest paratge i utilitzats com a ostatges 2212 persones, de les quals un 47% eren dones, en alguns casos acompanyades de fills de curta edat. El 16 d'octubre de 1939 es va reconèixer que en el camp esmentat hi havia 241 presos governatius, 92 dels quals sense cap altre càrrec que la seva condició de parents d'algun fugitiu i 143 per la seva suposada condició d'encobridors, la qual cosa no podia ser demostrada, ja que en aquest cas haurien estat derivats a la justícia militar. La violència institucional es va acarnissar, en particular, a les aldees i pobles que van aportar un significatiu nombre de guerrillers o es van alçar en epicentre de les seves activitats, com ara Mirones, Liérganes, Tresviso, i Bejes a Cantàbria,

Dolores Lavín Gómez

Rosalia Zapico González

Capità Manuel Bravo Montero 1904-1973

o La Inverniza I Sotres a Astúries on les detencions, les tortures I els assassinats van esdevenir quotidians.

Cada vegada que s'atribuïa una acció guerrillera a algun fugitiu concret es detenien, interrogaven, apallissaven o confinaven els seus familiars, reacció davant de la qual no hi havia cap altra prevenció que escampar la boira. Una neboda del càntabre Amalio Lavín va deixar constància de l'espòli que implicava el vincle sanguini amb el fugitiu en evocar que els van desposseir "fins I tot de les culleres". A les presons càntabres van arribar a coincidir 16 parents del guerriller José Lavín Cobo, anomenat *el Cariñoso* per tradició familiar. Una de les seves germanes, Maria, va afirmar que es va haver d'amagar perquè rebia dues pallisses diàries. Un altre germà de curta edat va quedar sord I borni a conseqüència de les tortures que li van infligir dos falangistes de Liérganes. Com a corol·lari a la mort del guerriller, van ser detingudes 62 persones acusades d'encobridores, de les quals 28 van ser condemnades a la pena capital, sentència que es va complir el 31 de gener de 1942. Algunes de les "afavorides" amb l'indult del Cabdill, com Sabino Aja, reclus a Saturrarán (Biscaia), van esquivar l'escamot d'afusellament, però van morir a causa dels maltractaments que van rebre a la presó.

Les escasses dones que van entrar

a la guerrilla astur-càntabra no van ser tractades, llevat d'excepcions, amb més gran lenitat. Entre les asturianes assassinades en carnatges perpetrats durant les batudes hi ha les germanes Alonso Argüelles, María Amparo Gutiérrez Canteli, Covadonga Iglesias Melendreras, Covadonga Montes Suárez, Dorotea Carrio Bejega, Matilde Riera Álvarez, Balbina Naves Villanueva, Josefina Álvarez Fernández i Oliva Faza Castillo, abatuda a la mina de la Bornaina el 28 de juliol de 1938 amb altres vuit fugitius. A Cantàbria, l'absència d'un tractament benevolent cap a la dona va ser ben clar, per exemple, en les circumstàncies que van envoltar la mort de Dolores Lavín Gómez, cosina de *El Cariñoso*, esdevinguda el 27 de novembre de 1941 a Peñacastillo. Els inicis de la seva fugida a la muntanya per tal d'emparar Laureano Lavín, condensats en l'afirmació "m'han fet porcades que només de recordar-les em mataria", desvetllen un dels més repugnants ingredients de la repressió de gènere: l'agressió sexual, duta a terme, de vegades, en grup. L'estigmatització com a prostitutes de les dones que van brandar les armes va quedar palesa en el cas de Josefina Quintana Llamosas, una veïna de Palmanes (Cantàbria) que l'agost de 1947 es va unir al fugitiu que protegia. En ser abatuts tots dos per la Guàrdia Ci-

vil en una cova de Peña Cabarga, els seus cadàvers van ser entrellaçats en una grotesca escena de còpula. De la lascívia d'algun dels torturadors en va ser víctima l'asturiana Isabel García Suárez, els pares de la qual havien estat assassinats al carnatge de Tiraña de 1938. En el seu cas, en lloc d'amagar-se, el 12 de setembre de 1942 va triar de llançar-se al tren per no continuar suportant els abusos deshonestos de què era objecte per part del capità Manuel Brabo Montero, un sàdic emparat per l'uniforme de la Guàrdia Civil. Per no patir un trauma semblant, Benedicta Fernández, esposa i germana de fugitiu, es va seccionar les venes fins a dessagnar-se a la caserna de la Guàrdia Civil de Mieres.

Tampoc no es va tenir cap mena de condescendència amb les dones que col·laboraven amb els fugitius, compromís que van adquirir, si més no a Astúries, amb una determinació semblant a la dels homes. Dels 1300 enllaços condemnats pels tribunals militars, gairebé mig miler eren dones. Entre les 357 assassinades extrajudicialment a Astúries hi ha nombroses parentes i col·laboradores dels fugitius, com ara Marcelina Torres, Florina Vega, María Fuentes, Pilar Noval, Emilia Bermúdez, Aurora Díaz, Pilar Terente, Amada Zapico, Josefina Zapico, María Alonso, Generosa Fernández, Fidela Díaz, Bi-

biana Montes, María Coto, Josefina Argüelles, les germanes Rubiera o Rosalía Zapico, represaliada el 1951. La immolació d'algunes, com ara "Les candases", va estar precedida del prepotent ritual de vexacions, rapat, ingesta d'oli de ricí i violació que caracteritzava la repressió de les dones. Entre les víctimes d'aquesta mena de violència vicària i de gènere també caldria incloure les qui, com la mare de Josefina Argüelles, van morir a les presons i camps de concentració com a conseqüència dels maltractaments que van rebre.

Tot i que la implicació de les dones en la resistència armada no fou tan intensa a Cantàbria, on les processades per enllaços entre 1944 i 1946 representen poc més del 16 % del total, no per això se les va tractar més consideradament. Una tia d'Orestes Gutiérrez, guerriller de Mirones, va ser afusellada pels falangistes al cementiri del seu poble. Entre les assassinades per la seva condició d'enllaços a Liérganes hi ha Abelina Abascal i Margarita Pérez. Consta que de les 14 dones víctimes de la violència franquista a la vall d'Iguña, com a mínim 6 van ser represaliades per la seva col·laboració amb la guerrilla. Com va passar en els casos d'Avelina Fernández Bravo l'any 1937, Encarnación Zarrosa el 1939, Margarita Pérez Abascal i Avelina Abascal el 1940, Càndida Alonso el 1941, Joaquina Gándara Lavín el 1942, Paula Gómez Terán el 1949 o Felipa Fernández el 1950, no poques d'aquestes encobridores van morir a conseqüència de palls. Amb aquestes expressions de violència es pretenia mortificar el fugitiu amb l'angoixa de sentir-se responsable de la devastació causada en el seu entorn afectiu.

Així doncs, en àmbits tan semblants, però tan diferenciats per la diversa trajectòria política dels seus

Distintiu proporcionat per la columna d'Astúries als seus col·laboradors

habitants, es va constatar que les formes més expeditives i anòmiques de la violència franquista, l'anomenada "repressió en calent", no es van circumscriure a l'estricta i limitat període de venjança, revenja i ajustament de comptes obert després de l'ocupació del territori pels rebels, sinó que es van perllongar fins que es va considerar extingit l'últim caliu de resistència. A Astúries, el macabre i alliçonador crim col·lectiu perpetrat la primavera de 1948 contra un grup indeterminat d'antifranquistes, -potser els immolats a la clotada de Funeres van ser nou i no vint-i-dos, com va sostenir la premsa socialista a l'exili- va succeir quan ja havia passat més d'una dècada després de l'acabament de la guerra. Igualment, la reactivació dels mètodes de guerra bruta contra l'opositor a la conca minera del Nalón per part de la "Banda negra", un grup de sicaris franquistes que va perpetrar "salvatges crueltats" emparat per la més absoluta impu-

nitat, va coincidir amb els primers anys cinquanta. Eugenio Sierra, una persona d'Astorga, tornat de l'exili i que va reforçar les partides guerrilleres d'Astúries entre 1945 i 1948, va ser capturat i executat el 1955. A Cantàbria no van ser excepcionals en aquesta dècada ni els crims extrajudicials, com el de Jesús Fernández a Reinosa, ni les matances col·lectives, com la duta a terme a El Coterillo de Tama el 20 d'octubre de 1952, quan forces de la Guàrdia Civil de Liébana van passar per les armes, sense formació de sumari, Dominador Gómez i la seva família, la casa del qual, com era habitual, va ser incendiada. Cruels analogies com les descrites a territoris tan diferenciats dimanen d'una singular coincidència: la prolongació fins a la dècada dels cinquanta dels últims sospirs de la resistència armada, principal catalitzador d'un repertori de respostes repressives que pot ser qualificat, sense hipèrbole, de terrorisme d'Estat.

LES FOSSES COMUNES DE LA GUERRA CIVIL I DE LA POSTGUERRA A CANTÀBRIA

Ángel Armendáriz Gutiérrez
Dpt. De Ciències Històriques
Universitat de Cantàbria

Introducció

Històricament, pel que fa a la documentació i estudi de les fosses i persones desaparegudes a conseqüència de la Guerra Civil espanyola i la repressió de la postguerra, es poden diferenciar tres etapes.

En una primera etapa se'n fa un estudi oficial, públic i molt esbiaixat, en el qual es documenta la visió dels vencedors mitjançant l'anomenada Causa General i els informes de les exhumacions per al Ministeri de Governació amb motiu del trasllat de restes al Valle de los Caídos. Tanmateix, durant aquest període, que va des de l'acabament de la guerra fins l'any 1979, es fan també cerques de víctimes del bàndol perdedor, generalment dutes a terme discretament i a títol particular pels familiars més directes dels assassinats i/o desapareguts.

En una segona etapa, a partir de la Llei 5/1979, de 18 de setembre, comença a inscriure's en el registre civil la defunció i desaparició de les víctimes republicanes. Són temps d'un cert reconeixement oficial del bàndol perdedor, que inclou la concessió de pensions i assistència social i mèdico-farmacèutica a les vídues i familiars dels morts.

Amb l'arribada del segle XXI s'inicia una tercera etapa. A partir de l'any 2000, amb la creació de l'Associació per a la Recuperació de la Memòria Històrica, la investigació sobre les fosses comunes coneix un nou i important impuls. A continuació es van creant diverses associacions i entitats científiques que comencen a estudiar rigorosament les desaparicions i possibles localitzacions d'enterraments clandestins, així com a practicar exhumacions amb la metodologia pròpia de l'arqueologia

i l'antropologia forense. Segons un recent informe estatal¹, entre 2000 i 2019 s'haurien exhumat 785 fosses en el conjunt del territori espanyol i s'haurien recuperat restes corresponents a 9.698 persones.

Aquestes investigacions tenen el suport legal de la Llei 52/2007, de 26 de desembre, "per la qual es reconeixen i amplien drets i s'estableixen mesures a favor dels qui van patir persecució o violència durant la Guerra Civil i la Dictadura" -més coneguda com la Llei de la Memòria Històrica-, publicada al BOE n. 3010, de 27 de desembre de 2007. El protocol d'actuacions en matèria d'exhumacions al·ludit en aquesta Llei va ser aprovat pel Govern el 26 de setembre de 2011 i constitueix la guia que en el futur ha vingut regulant les exhumacions i les posteriors anàlisis forenses (Ordre 2568/2011 del Ministeri de la Presidència, BOE

¹ F. Etxeberria (coord.), 2020: *Las exhumaciones de la Guerra Civil y la dictadura franquista 2000-2019*. Ministerio de la Presidencia, Relaciones con las Cortes y Memoria Democrática, Govern d'Espanya.

n. 232, de 27-09-2011). Per altra banda, en els últims anys, gairebé totes les comunitats autònomes han anat regulant també, mitjançant les seves competències, normes pròpies per a l'adient realització d'aquestes exhumacions i, en general, per a l'adaptació a cada territori de la legislació nacional sobre Memòria Històrica.

Pel que fa a Cantàbria, en aquesta Comunitat les investigacions sobre les fosses comunes i les persones desaparegudes durant la Guerra Civil i la repressió posterior han quedat notablement endarrerides respecte de les tasques fetes en algunes altres comunitats espanyoles. Tot i que la tasca preliminar de catalogació de fosses -a les quals em referiré després- feta el 2010 a instàncies del Govern de Cantàbria va suposar un avenç significatiu, continuen essent bàsics el seu desenvolupament i la continuació de les investigacions. Un altre important avenç ha estat la recent promulgació de la Llei 8/2021, de 17 de novembre, de Memòria Històrica i Democràtica de Cantàbria, aprovada pel Parlament regional, amb el vot dels partits que donen suport al Govern de la Comunitat (PRC i PSOE) i el rebuig de l'oposició (PP, CCs i Vox). Per altra banda, cal assenyalar que el Govern càntabre té actualment una Direcció General de Patrimoni Cultural i Memòria Històrica, dins de la Conselleria d'Universitats, Igualtat, Cultura i Esport.

Context històric: les víctimes

Les eleccions de 16 de febrer de 1936 a l'aleshores província de Santander van donar el triomf a les dretes sobre el Front Popular, tot i que per un marge no gaire ampli de vots (56,44 % i 43,55 % respectivament), la qual cosa no es correspon gaire amb l'estesa idea sobre l'exagerat conservadorisme de la societat càntabra de l'època. En tot cas, l'organització i mobilització de les

forces d'esquerra, la vacil·lació dels militars rebels i la ràpida presa de mesures per part de les autoritats del Front Popular van impedir que la rebel·lió militar del 18 de juliol tingués un èxit inicial a la província.

Després del fracàs de la rebel·lió, la capital va patir una sèrie de bombardeigs a partir dels últims mesos de 1936, encara que les operacions militars pròpiament dites en territori càntabre es van desenvolupar els mesos d'agost i setembre de 1937, fins a culminar amb la completa victòria de l'exèrcit franquista a mitjans d'aquell últim més.

Durant aquest període i també després de la victòria dels rebels hi va haver, com a la resta d'Espanya, nombrosos episodis de violència al marge de les accions bèl·liques, tant per part de grups d'incontrolats, com per part de les autoritats de tots dos bàndols. La repressió es va dirigir contra personalitats, polítics i activistes del bàndol contrari, però també, molt sovint, cap a persones corrents d'ideologia considerada sospitosa. En no poques ocasions, per altra banda, el caos propi d'una guerra civil va ser aprofitat per alguns per dirimir violentament disputes personals que no tenien gaire a veure amb ideologies o posicionaments polítics. A la repressió feta per part del bàndol "nacional" cal destacar les nombrosíssimes execucions després de judicis sumaris i sense cap mena de judici previ després de les "sacas" de les presons i els "passeigs". Pel que fa als crims obra del bàndol republicà, destaca el carnatge fet pels milicians en el vaixell-presó *Alfonso Pérez*, fondejat a la badia de Santander, com a represàlia pel bombardeig nazi de la ciutat, però també les execucions per estimbament als penya-segats dels fars de Santander (Cap Mayori i de Suances, a més de la persecució religiosa.

L'historiador càntabre Jesús Gutiérrez Flores, després d'una minu-

ciosa investigació², eleva a 3614 les víctimes de la repressió de la Guerra Civil a Cantàbria, per part de tots dos bàndols. D'elles, 1144 van morir a mans del bàndol republicà i 2535 a mans del bàndol nacional. Entre aquestes últimes cal comptar 2006 persones executades o mortes entre agost de 1937 (presa de Cantàbria per l'exèrcit franquista) i el final de la guerra: 1267 sentenciats després d'un consell de guerra i 739 assassinats directament ("passejats"). A aquestes últimes caldria afegir els 839 presos republicans morts a la presó i els 75 guerrillers del maquis abatuts els anys de la postguerra.

Primeres investigacions

Els primers treballs d'investigació en relació a les fosses comunes de Cantàbria obeeixen a l'interès i la tenacitat d'un particular, Antonio Ontañón Toca, el qual, després de llargs anys d'investigació en diversos arxius, va aconseguir rescatar de l'anonimat un elevat nombre de persones, víctimes de la repressió franquista entre els anys 1937 i 1938 i inhumades irregularment als cementiris de Ciriego (Santander) i La Llama (Torrelavega), que contenen les fosses comunes més grans de Cantàbria³.

Les fosses del cementiri municipal de Santander (Ciriego) se situen a l'àrea del cementiri civil, localitzat a la seva ala occidental. Es tracta de sis fosses, incloses en altres tantes illes, que contenen, respectivament, entre 16 i 428 inhumacions. En conjunt, contenen les restes de 1207 represaliats, dels quals 809 van morir afusellats, 90 "passejats" i 21 executats garrotats, a més dels 284 procedents del penal de El Dueso (Santona) i d'altres presons de la capital.

Per la seva banda, la fossa del cementiri municipal Gloria de Torrelavega (conegut popularment com La Llama) conté pel cap baix en el seu interior 129 persones, homes i

2 Gutiérrez Flores, J., 2006: *Guerra civil en Cantabria y pueblos de Castilla (t. I) y Guerra civil en Cantabria y pueblos de Castilla y León (t. II)*. Libros en Red, Historia.

3 Ontañón, A. (2003): *Rescatados del olvido. Fosas Comunes del Cementerio Civil de Santander (y Zanja Común del Cementerio de La llama en Torrelavega)*. Ed. de l'autor, Santander.

dones, que van ser afusellades i enterrades.

Les exhumacions

Les primeres exhumacions fetes a Espanya tenen a veure amb les actuacions i investigacions dutes a terme a propòsit de la ja esmentada Causa General, a partir de 1940. Pel que fa a Cantàbria, s'esmenta la feta a la carretera del Saja, on es van recuperar 43 cossos. S'afirma a més que *"l'instructor d'aquesta Causa ha ordenat l'exhumació i trasllat al cementiri dels qui tenia notícia que continuaven inhumats per muntanyes, barrancs i cunetes"*. Lamentablement, no tenim constància del nombre, característiques i localització d'aquestes fosses. Dintre d'aquestes actuacions oficials per part del règim franquista, cal considerar, a més, les exhumacions, també esmentades anteriorment, destinades a nodrir la gran necròpoli del Valle de los Caídos.

Alhora, com en d'altres indrets de la geografia espanyola, també encara durant la Dictadura, la iniciativa popular dels familiars d'algunes de les víctimes o simplement l'atzar -en el transcurs de diverses obres o activitats que comportaven modificacions del terreny- van posar al descobert algunes altres fosses comunes de la Guerra Civil. Generalment, els

ossos que es treien tornaven a enterrar-se en el mateix indret, però en d'altres ocasions se'n desconeix el seu destí final.

Recentment, i seguint una metodologia científica de caràcter arqueològic-forense solament s'han fet tres exhumacions a Cantàbria, als cementiris de Tallero (Castro Urdiales) i Quintanilla de Rucandio (Valderredible) i a la Torca Topinaria (Cillorigo de Liébana).

La fossa del cementiri de Talledo es va excavar el 2005, a instàncies d'un familiar d'un dels qui hi eren inhumats. Els treballs van ser fets per un equip de la Societat de Ciències Aranzadi, sota la direcció de F. Etxeberria. L'existència de la fossa a l'interior del recinte, era perfectament coneguda pels veïns de la localitat, alguns dels quals havien estat testimonis dels fets passats l'agost de 1937. A la fossa hi havia les restes de dos soldats republicans del batalló Rosa Luxemburg, que fugien cap a Biscaia, després de la presa de Santander per l'exèrcit franquista.

L'any 2017, un equip de la Provincial per a la Recuperació de la Memòria Històrica de Burgos, coordinat per L. Sastre i dirigit per S. Ortega i F. Valdivielso, a instàncies del germà d'un dels presumiblement allà inhumats, va excavar una fossa situada immediatament a l'exterior

del cementiri de Quintanilla de Rucandio, en la qual, al costat de diversos objectes, es van recuperar les restes esquelètiques, molt mal conservades, de tres combatents republicans.

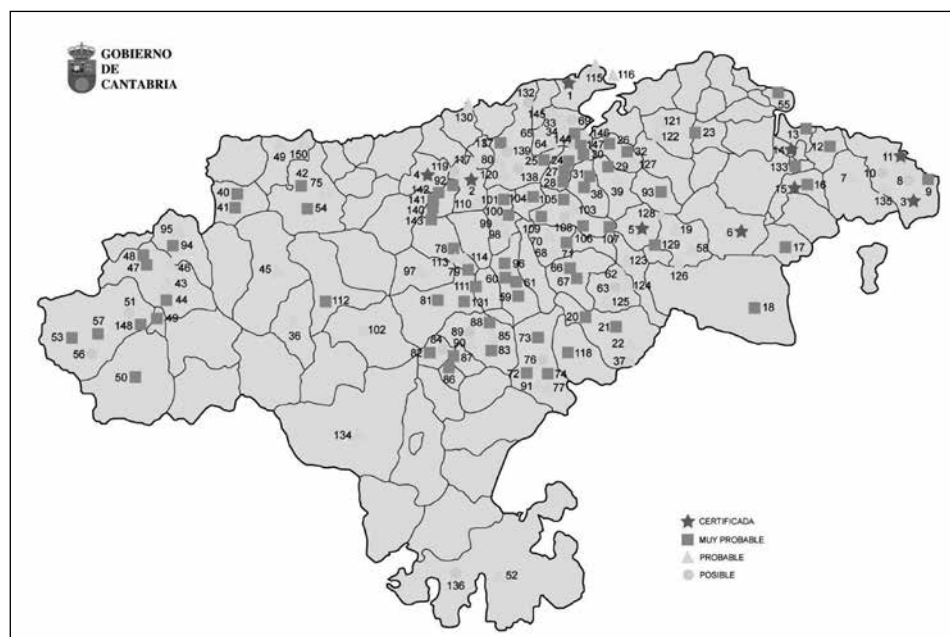
Finalment, el 2019, un equip de la Societat de Ciències Aranzadi, juntament amb membres de l'Agrupació Espeleològica Ramaliega i del Grup de Rescat Especial d'Intervenció de Muntanya de la Guàrdia Civil de Potes, va aconseguir de recuperar a la sima Topinaria, a 180 metres de fondària, les restes òssies d'Eloy Campillo, alcalde pedani de Sotres i guarda del vedat de caça dels Pics d'Europa, assassinat per la guerrilla el 1944.

Una altra excavació duta a terme el 2009 al costat de l'ermita de San Roque de Caranceja (Reocín) per part d'un equip mixt de la Universitat de Cantàbria i la Societat de Ciències Aranzadi, que pretenia recuperar les restes de diversos gudaris (soldats de l'exèrcit basc) morts en circumstàncies no aclarides durant la seva fugida cap a Astúries el 1937, va resultar finalment infructuosa.

Actualment, a l'empara de la recent Llei de Memòria Històrica i Democràtica de Cantàbria abans esmentada, el Govern regional ha anunciat que es proposa iniciar els treballs de localització i exhumació de noves fosses en diversos municipis.

El mapa de Fosses Comunes de Cantàbria

El 2010, la Conselleria d'Ocupació i Benestar Social del Govern de Cantàbria, constituït aleshores -com actualment- per un bipartit PRC-PSC/PSOE, va encarregar al Departament de Ciències Històriques de la Universitat de Cantàbria l'elaboració d'un mapa de fosses comunes, a l'estil dels fets en altres comunitats espanyoles, sota el títol: *"Servicios para la ampliación y precisión del mapa de fosas de personas desaparecidas violentamente durante la Guerra Civil o la represión política posterior y cuyo paradero se ignore y realiza-*

Mapa de les fosses comunes inventariades a Cantàbria (any 2010)

ción de trabajos preliminares a las actividades de indagación".(Serveis per a l'ampliació i precisió del mapa de fosses de persones desaparegudes violentament durant la Guerra Civil o la repressió política posterior i el parador de les quals s'ignori i realització de treballs preliminars a les activitats d'indagació). El treball va ser dut a terme per Virginia Fernández Carranza i Silvia Gómez Arce, sota la direcció de l'autor d'aquestes línies, durant cinc mesos, a l'acabament del qual es van remetre al Govern regional els resultats que se n'havien obtingut⁴

Per a la realització d'aquesta investigació es van fer servir totes les fonts de documentació disponibles: arxius i registres de tota mena, testimonis orals, bibliografia i investigacions prèvies fetes per institucions públiques, associacions, historiadors, particulars, etc. Com a conseqüència, i malgrat el termini de temps relativament breu, es va poder documentar l'existència pel cap baix de 150 indrets on s'havien dut a terme inhumacions irregulars durant la Guerra Civil i els anys immediats de la postguerra, distribuïts per tot el territori càntabre, però amb especial incidència en la seva àrea central. Malauradament, el grau de certitud sobre l'existència real d'aquests indrets és molt variable i, per altra banda, com era d'esperar, la informació de què es disposa és sovint insegura o incompleta.

Encara que l'estudi abasta fosses i víctimes de tots dos costats, la gran majoria es relaciona amb la repressió del bàndol triomfador de la contesa. En pocs casos es tracta de víctimes mortes en accions militars. Generalment, els cadàvers van ser enterrats pels propis assassins, però altres vegades van romandre sense enterrar fins a la seva localització i compassiva inhumació per veïns de la zona. Les fosses se situen, sovint,

Monument erigit en memòria dels republicans inhumats a les fosses comunes del cementiri municipal de Cariego, Santander

en indrets anònims, camps, prats, marges de rius, simes naturals i cunetes o zones pròximes a les carreteres. Tanmateix, un bon nombre d'elles es troba a l'interior (de vegades a l'àrea civil) o en zones exteriors dels cementiris, les tàpies dels quals, algunes vegades -com el de Ciriego, a Santander- van servir com a indret d'execució. A l'entorn de 40 cementiris de Cantàbria contenen inhumacions d'aquesta mena. En alguns d'ells, recentment, s'hi han alçat monuments commemoratius.

La majoria d'aquestes sepultures contenen només un individu o un reduït nombre d'aquestes persones. A Cantàbria no són freqüents les grans fosses comunes a l'estil de les localitzades en d'altres regions espanyoles. Sobre aquest punt constitueixen una excepció les fosses dels cementiris de Santander i Torrelavega, ja comentades. Tanmateix, no són infreqüents els indrets on es van inhumar un nombre de cadàvers superior a la desena.

Per altra banda, cal esmentar també els morts durant la realització de determinades obres públiques per part del Règim amb mà d'obra es-

clava (presos republicans) durant el període de postguerra. Nombrosos testimonis es refereixen a la mort de treballadors durant la construcció de l'embassament de la Cohilla (Tudanca) i del túnel de La Engaña (Vega de Pas), entre 1940 i 1950. És impossible d'especificar el nombre de víctimes ni els indrets concrets on van ser fets desaparèixer, però els informants indiquen la pràctica existent de llençar a l'obra els cossos sense vida o agonitzants dels presos que queien treballant.

En d'altres casos, tot i que es coneix la localització original de les fosses, resulten irrecuperables a causa de les transformacions experimentades pels indrets on es trobaven en el transcurs dels anys.

En qualsevol cas, desgraciadament i com passa a la resta d'Espanya, el territori de Cantàbria encara es troba farcit d'infames i anònimes fosses on jeuen les restes de nombroses persones, no sempre identificades, que encara esperen la definitiva dignificació de la seva memòria i, si és el cas, l'exhumació de les seves restes per al posterior lliurament als familiars.

4 Un resum dins Armendáriz, Á., Etxeberria, F., Fernández, V. y Gómez, S., 2015: La última arqueología de la muerte: Las fosas comunes de la Guerra Civil Española y de la represión posterior en Cantabria. *Sautuola* XX: 285-297

INDRETS DE MEMÒRIA A CANTÀBRIA DE LA MÀ D'AGE

Mari Sol González Lanza

Delegada d'AGE a Cantàbria
i vídua del guerriller antifranquista Jesús de Cos

L'associació AGE (Arxiu, Guerra i Exili) es va crear fa 25 anys, el 1997, per iniciativa de Dolores Cabra i va ser, per tant, una associació capdavantera en el terreny memorialista i actualment és de les més longeves. Entre els seus objectius hi ha el rescat d'arxius del període de la República, guerra civil i postguerra que es troben en risc i preservar la memòria de les Brigades Internacionals, els infants de la guerra que van ser evacuats a d'altres països i el reconeixement jurídic dels membres de resistència antifranquista (enllaços i guerrillers/guerrilleres) com es va fer en d'altres països europeus a l'acabament de la Segona Guerra Mundial amb els qui van lluitar contra el nazi-feixisme.

A Cantàbria, el primer acte signficatiu que va fer AGE va ser l'any 2000, quan va arribar la Caravana de la Memòria, un autobús amb Brigadistes Internacionals, guerrillers antifranquistes i els anomenats "infants de la guerra". Aquella caravana, capitanejada per Dolores Cabra, va recórrer tot el país durant un mes, fent xerrades i amb recepcions per

part d'universitats, ajuntaments, parlaments autonòmics i diverses comunitats. L'objectiu era trencar el mur de silenci que patien les víctimes del franquisme i visibilitzar-ne les demandes. I, de fet, va despertar l'interès de molts periodistes documentalistes que n'entrevistaven els membres i van donar origen a diversos documentals i a la publicació d'alguns llibres.

Però no totes les comunitats autonòmiques es mostraren proclius a rebre la Caravana de la Memòria. En concret, a Cantàbria ens va costar molt i finalment van ser rebuts als ajuntaments de Camargo, Torrelavega, i Val de San Vicente. A última hora, a instàncies del grup socialista, en veure la repercussió a la premsa, l'ajuntament de Santander, governat pel PP, també va pujar al carro i l'alcalde, Gonzalo Piñeiro, va rebre la Caravana. Va ser memorable la xerrada que es va fer al paranimf de la universitat de Cantàbria i la visita a la fossa comuna del cementiri de Ciriago. Tots aquests actes van ser coberts pel Canal Arte de França, que van quedar molt sorpresos

en veure a la Plaça de l'ajuntament de Santander l'estàtua del dictador a cavall, que va ser retirada anys més tard, el 2008.

Com que la comunitat autònoma no es va voler fer càrrec de l'allotjament dels membres de la Caravana durant tres dies, tal i com sí que van fer altres comunitats, vam haver d'organitzar un sopar solidari per tal de recaptar fons i poder sufragar les despeses de l'hotel.

A partir d'aleshores, i gràcies a l'impuls de Jesús de Cos, ex-guerriller, delegat d'AGE a Cantàbria, hi va haver molts més actes. Potser el més important va ser aconseguir l'any següent erigir un monument a les víctimes del nazi-feixisme, per subscripció popular, al Parc de la Ría de Camargo; és per això que estarem sempre agraïts al seu alcalde, Eduardo Lejardi, que ens va facilitar un terreny on poder-lo construir: un monument en què es dignificava els cantabres que havien mort a Mauthausen (entre ells el pare de Jesús de Cos) i els guerrillers antifranquistes caiguts durant la dictadura. Aquest monument va patir diversos

atacs per part de grups neonazis que van deixar la seva signatura i insults en els diferents sabotatges que van dur a terme durant anys; fins i tot es van arribar a endur l'escultura central del monument. Per aquest motiu, l'ajuntament va acordar, anys més tard, protegir-lo amb unes reixes..

Aquest mateix any de 2001 Jesús de Cos va promoure un homenatge a Juan Fernández Ayala "Juanín", guerriller de la Brigada Machado, mort a trets l'any 1957, amb la inauguració d'una placa en honor seu, al cementiri de Potes, on és enterrat. I també el 2001 l'alcalde de Pau (França) va concedir la medalla d'or de la ciutat a Jesús de Cos i a Felipe Matarranz per mediació del professor de la universitat de Pau, Jean Ortiz, que va fer un documental sobre la guerrilla del nord intitulat "Les maquis de l'impossible espoir" ("els maquis de la impossible esperança") en el qual tots dos guerrillers eren els protagonistes.

L'any 2002 Jesús va dedicar una altra placa al cementiri de Ciriago (Santander) a José Lavín "El Cariñoso", guerriller llibertari afiliat a la CNT, que és enterrat a la fossa comuna d'aquest cementiri juntament amb d'altres membres del seu grup. En el mateix monòlit hi va posar una altra placa dedicada als membres de la Brigada Passionària que va enviar el PCE des de França el 1946 per tal de reforçar la guerrilla del nord, però van ser delmats (alguns d'ells van ser afusellats i enterrats a la fossa comuna). Crec poder afirmar que és l'únic monument a Espanya que agermana comunistes i anarquistes en un mateix monòlit, perquè Jesús de Cos no feia distincions partidistes; per a ell tots eren antifeixistes i lluitaven contra un enemic comú.

L'any 2003 va inaugurar una altra placa al cementiri de Potes dedicada a Gildo (guerriller de la Brigada Machado) i a la família Gómez de Miguel, del poble de Tama, que van ser assassinats per la guàrdia civil el 20 d'octubre de 1952. La casa de la família -eren enllaços de la guerrilla- va ser envoltada per la guàrdia

Jesús De Cos en Bejes

civil perquè sabien que dins hi havia alguns guerrillers. Hi va haver un intercanvi de trets que es va saldar amb la mort d'un sergent de la guàrdia civil i dos guerrillers; després d'això, la guàrdia civil va treure de la casa la família i van matar Carmen de Miguel, el seu marit i la seva filla de 17 anys i els van enterrar a la fossa comuna del cementiri de Potes. Després van cremar la casa per esborrar qualsevol rastre del seu crim.

L'abril de 2006 Jesús de Cos publica amb gran èxit el seu llibre de memòries intitulat "Ni bandidos, ni vencidos", amb una recopilació de testimonis de guerrillers, amb ressenyes de més de 300 enllaços i guerrillers de Cantàbria, a més d'un apèndix final amb diversos consells de guerra a membres de la guerrilla de 1942 a 1956. Els beneficis de la venda del llibre es van dedicar als monuments que continuava aixecant.

Aquell mateix any de 2006 aconseguí alçar un monument a les dones que van morir afusellades o de malaltia a les presons franquistes o víctimes de la repressió. Un total de 106 dones en una província tan petita com Cantàbria. El va alçar al Parc de la Ría de Camargo, al costat del memorial dedicat als guerrillers i deportats als camps d'extermini nazis. Així és com es va convertir en un

indret de memòria dels més importants de Cantàbria. Cal destacar que la immensa majoria de les plaques i monuments dedicats a les víctimes del franquisme a Cantàbria van ser erigits per Jesús de Cos, sense cap mena de subvenció institucional, pagats sempre de la seva butxaca o amb puntuals col·laboracions ciutadanes.

L'any 2007, en el 50 aniversari de l'assassinat de Paco Bedoya, l'últim guerriller de Cantàbria, abatut el 2 de desembre de 1957, Jesús va col·locar una placa en memòria seva a Islares, a l'indret on el van matar. Posteriorment,, l'any 2015, i per iniciativa de l'associació cultural "Roberto el Pirata", vam inaugurar un monòlit en el mateix indret, que vam haver de reposar el 2021 perquè havia desaparegut del seu emplaçament.

L'any 2008 el president del Parlament de Cantàbria va rebre una altra Caravana de la Memòria, organitzada per AGE, aquesta vegada més reduïda, amb la participació de Josefina Lavín, filla de Cariñoso i d'Adelina Kondratieva, Brigadista Internacional i Presidenta d'AGE, fins a la seva mort en 2012. També va ser rebuda per l'alcalde de Camargo, Ángel Duque.

En aquest mateix any de 2008, Je-

Monument Cariñoso (Ciriego)

sús, sempre incansable, es va proposar alçar un monument en memòria dels seus companys de la Brigada Machado al poble de Bejes, als contraforts dels Pics d'Europa, d'on molts d'ells eren originaris. Valeriana Allés, que havia estat enllaç de la guerrilla, no va dubtar a cedir part d'un terreny de la seva propietat per tal que es pogués fer aquest monument. I allà continua, després de 14 anys, a l'indret on celebrem cada any un acte d'homenatge a la guerrilla antifranquista.

A banda de Cantàbria, han estat nombrosos els actes en què participem en altres regions durant aquests anys:

- Caravanes de la Memòria per Andalusia (2001, 2002, 2006).
- Argelers (Argelès sur Mer) (2001), acte organitzat per la delegada d'AGE a França, Amparo Sánchez-Monroy, anomenat "Cien mil luces para cien mil refugiados"

(Cent mil llums per a cent mil refugiats), en homenatge a tots els republicans que van ser reclosos al camp de concentració d'Argelers (Argelès) l'any 1939, quan fugien del feixisme.

- Sant Celoni, actes per l'aniversari de la mort de Quico Sabaté (2001).
- Homenatge a José Murillo, "Comandante Ríos" a El Viso (Còrdova).
- Actes a Miranda de Ebro a l'entorn del camp de concentració (2002).
- Presentació de la pel·lícula "La guerrilla de la memoria" al Festival de Cine de Gijón i de Toulouse (Tolosa de Llenguadoc) (2001 i 2002) amb participació dels guerrillers antifranquistes associats a AGE.
- Curs d'estiu de la Universitat d'Extremadura a Yuste, sobre la guerrilla antifranquista (2003).
- Actes a Puebla de Lillo, Boñar i Pozo Grajero (Lleó, 2003 - 2004)
- Curs d'estiu a Llanes (Astúries) sobre la guerrilla antifranquista (2004).
- Acte d'homenatge a la guerrilla a l'Alto de la Colladiella (Astúries, diversos anys).
- Santa Cruz de Moya (Conca, 2004-2005). Acte en el monument als guerrillers.
- Montro i Bujalance (Còrdova). Homenatge al guerriller anarquista José Moreno Salazar (2005).

De tot això, n'ha quedat constància videogràfica que està dipositada a l'Arxiu Nacional de Catalunya gràcies al conveni de col·laboració entre AGE i l'Arxiu.

Des de la mort de Jesús de Cos, el mes de desembre de 2012, hem continuat fent homenatges anuals als

monuments que ell va alçar: el mes de maig commemorem sempre l'alliberament del camp de Mauthausen davant del monument de Camargo; el mes de juny fem un homenatge a la guerrilla a Bejes; el mes d'octubre al cementiri de Ciriego recordem sempre l'aniversari de la mort de Carriñoso... I el mes de setembre ens desplacem cada any a Astúries per commemorar la batalla a l'Alto de la Torneria, on van caure centenars de republicans sota les bombes de la Legió Cóndor.

També hem organitzat unes quantes xerrades a instituts de batxillerat sobre l'exili, comptant amb l'inestimable col·laboració d'Amparo Sánchez-Monroy, que el va viure en persona, i en alguna ocasió també amb Pedro Morán, que va ser un infant de guerra evacuat a França i Dinamarca. Hem participat a Laredo en sengles homenatges quan van morir els dos càntabres supervivents de Mauthausen, Lázaro Nates i Ramiro Santisteban, a més dels viatges anuals per commemorar l'alliberament i participar en els actes internacionals que hi tenen lloc. Alguns anys hem anat també als actes d'alliberament de París des que l'any 2012 la bandera republicana espanyola va poder desfilat per primera vegada al costat dels abanderats francesos, en haver participat activament en l'alliberament la Companyia Nou, majoritàriament formada per espanyols, amb el general Lecrec al capdavant.

I, sempre continuant el camí que ens va deixar marcat Jesús de Cos, continuarem reivindicant el reconeixement jurídic dels guerrillers i guerrilleres que continua estant pendent i, per desgràcia, absent a la Llei de Memòria Democràtica que s'aprovarà properament.

DESMEMORIATS. EN EL LLARG CAMÍ DE LA RECUPERACIÓ DE LA MEMÒRIA COL·LECTIVA

Tino Andrés
Col·lectiu Desmemoriados

“la memòria col·lectiva no es construeix a partir d'esdeveniments lineals i successius que es conserven, sinó en la reconstrucció conjunta del record dels esdeveniments que tenen importància per al grup” (Halbwachs, 1992)

Què és desmemoriados?

Si d'aquí a uns lustres algun historiador tingués l'improbable interès d'aprehendre la memòria col·lectiva de Desmemoriados a través del relat dels seus membres, esperem que aquestes línies li puguin servir de guió. El primer que caldria tenir en compte és que, malgrat tenir una estructura jurídica d'associació, l'element que li dona entitat és el de ser un grup de treball format per persones que entenen la recuperació de la memòria col·lectiva com un procés compartit, sostingut per la col·laboració i les complicitats. Per tot això, tots els treballs que fem porten signatura col·lectiva.

Des que es va constituir el grup l'any 2014, ha pretès de recuperar i difondre la memòria col·lectiva dels moviments socials a Cantàbria al llarg del segle XX. Per tal de poder construir una història inclusiva i democràtica en el sentit que defensava el nostre amic i professor Vicente Fernández Benítez, “de tothom i amb tothom dins” cal aportar els

testimonis dels qui no acostumen a deixar empremta, així com les fotografies i documents que guardaven malgrat el pas del temps. En definitiva, el que preteníem i pretenem és la recuperació de la memòria col·lectiva que es pot rescatar de les seves històries de vida, a la qual Pierre Nora es referia com “el que ens queda del passat en allò viscut pels grups”.

Antecedents

Com la majoria de les iniciatives, Desmemoriados no va sorgir per generació espontània. El que som beu d'experiències i projectes anteriors en què hem participat i en els quals ens hem format. El més remot de tots ells va ser el Seminari de Fonts Orals de l'Institut de Ciències de l'Educació de la Universitat de Cantàbria. Es va formar l'any 1990 amb la finalitat d'estudiar la memòria col·lectiva en un territori concret entre la II República i el primer franquisme a través dels testimonis de persones que van viure en aquest

període. Fruit d'aquest treball va ser la gravació de 62 entrevistes i la publicació del llibre **Historia y memoria colectiva. La vida en el valle de Camargo entre la II República y el primer franquismo** (Història i memòria col·lectiva. La vida a la vall de Camargo entre la II República i el primer franquisme), publicat el 1994. D'aquesta experiència vam aprendre a treballar amb fonts orals i vam començar a descobrir els mecanismes que modulen la memòria i la importància d'enregistrar les entrevistes, ja que el pas del temps ens priva de la veu dels testimonis i es perd l'oportunitat d'explorar el passat a través dels seus ulls.

L'altre gran referent va ser el projecte “**Presos con causa (1936-1978). Abrir las puertas de la historia**” (“**Presos amb causa (1936-1978). Obrir les portes de la història**”), que en un principi va ser dissenyat com a part de la programació de la Universitat Internacional Menéndez Pelayo, de la qual mai no vam obtenir resposta, i que finalment es va acollir a la convocatòria

de subvencions que el ministeri de Presidència va destinar a activitats relacionades amb les víctimes de la guerra civil i del franquisme. El Grup de Treball Presos amb Causa amb la col·laboració de la Unió Regional de CCOO de Cantàbria va organitzar el mes de març de 2012 una exposició que pretenia recuperar la memòria d'homes i dones que, per defensar les seves idees, van ser empresonats durant el franquisme i la repercussió que tot això va tenir per a les seves famílies. La dictadura va utilitzar el sistema de presons com a instrument d'exclusió social. La Presó Provincial de Santander, que en aquell moment s'estava demolint, era, en certa manera, el personatge central. Les seves parets van ser dipositàries de la memòria de diverses generacions que van veure frustrades les seves aspiracions democràtiques, uns després de la victòria de Franco a la Guerra Civil i d'altres en els successius intents d'organitzar un moviment d'oposició a la dictadura.

Tot i el que s'ha dit, el germen de Desmemoriados va fructificar quan hi va haver la trobada del Grup de Treball Presos amb Causa, que venia de retirada del llarg procés que fou el muntatge de l'exposició, amb l'associació La Voràgine, que gestionava una llibreria. L'espai que es va generar va fer possible la realització d'una sèrie d'activitats relacionades amb la recuperació de la memòria i l'encontre amb un públic freturós de compartir les seves experiències. Va ser en aquell moment quan es va veure que la tasca de recuperació de la memòria col·lectiva demanava, com a poc, un treball a mitjà termini i una estructura estable capaç de posar en marxa projectes.

La llarga història de l'arxiu de la memòria

A Cantàbria ha prosperat una visió conservadora del passat, que tendeix a amagar els moviments socials i els conflictes que no comportin la tradició com a programa. Es

Vaga general a Reinoso Cenemesa 22/12/1986

representa el passat com una Arcàdia feliç, desincentivat l'interès per descobrir i mantenir el record de les experiències de lluita de classes populars o de la repressió exercida sobre elles. Això pot explicar la manca de representació del que va passar a la regió en els treballs d'investigació que cobreixen el conjunt d'Espanya. En aquest sentit és molt esclaridor el mapa de fosses de la Guerra Civil elaborat pel ministeri de Justícia el 2010. El Govern de Cantàbria, en compliment de la Llei de Memòria Històrica, va encarregar a l'arqueòleg Àngel Armendáriz un estudi sobre les fosses de persones desaparegudes violentament durant la Guerra Civil i la repressió política posterior. A partir d'aquest treball preliminar es va fer un informe en el qual s'identificaven 150 fosses. Bé per falta de voluntat política, bé per desinterès, la documentació elaborada va estar extraviada fins l'any 2018, en el qual Desmemoriados va impulsar que sortís a la llum. Encara en el mapa de fosses del ministeri només en figuren referenciades set.

Pel que s'ha exposat anteriorment, hi havia pressa per documentar la memòria col·lectiva dels grups que havien impulsat la lluita per una societat més justa i que no tenien reflex ni en la història acadèmica, ni en els arxius. Desmemoriados es va

formar com a grup de treball l'any 2014 responent a aquest impuls, com a evolució natural de les activitats que es feien.

Es pretenia crear un arxiu en què es compilés informació sobre les diferents memòries col·lectives dels moviments socials que s'havien desenvolupat tot al llarg del segle XX a Cantàbria i alhora mantenir viu el seu llegat i posar-les a disposició de la societat i dels investigadors. Atesa la impossibilitat material de crear un arxiu físic es va optar per cercar una eina que ens permetés generar un arxiu "online", escanejant el material i retornant posteriorment els originals als seus propietaris, ja que si el projecte naufragava se'n seguiria garantint la conservació. El mes de novembre de 2015 es va presentar la primera eina datos.desmemoriados.org amb la qual vam començar a descriure documentació. El mes de març de 2016 ja s'havien posat a consulta pública 700 documents.

A partir d'aquell moment vam començar a descobrir les limitacions que teníem. Per una banda, vam detectar que no érem autosuficients en la gestió del projecte, i per altra banda, que havíem de trobar una fórmula per tal que una vegada haguessin desaparegut Desmemoriados, el material recuperat pogués seguir

a disposició tant de la ciutadania com dels investigadors, i això passava per la col·laboració amb una entitat pública i per donar una estructura jurídica al grup de treball.

El mes de març de 2016 ens vam constituir en associació i vam començar a redactar un projecte amb vistes a una possible col·laboració amb la Conselleria de Cultura del Govern Regional de Cantàbria, que vam anomenar “Red de la Memoria” (Xarxa de la Memòria). La novetat que aportava era la seva pretensió de crear una xarxa de corresponsals que cobrissin el territori de la Comunitat Autònoma, a partir d'un mínim de cinc àrees: comarca de la Badia de Santander, comarca oriental, comarca occidental, comarca del Besaya i Campoo-Los Valles. A aquests corresponsals, se'ls formaria en l'ús de les tècniques bàsiques de classificació, documentació, ús de la base de dades, realització d'entrevistes, ús de la càmera de vídeo, escanejat i tractament informàtic de la documentació.

Per diverses circumstàncies no hi va haver possibilitat de trobar una fórmula de col·laboració amb la Conselleria, i per a més desgràcia, l'empresa que ens allotjava gratuïtament l'arxiu va canviar de servidor i vam perdre la feina feta fins aquell moment. Per això ens vam plantejar la necessitat de trobar una altra institució amb capacitat de donar estabilitat a l'arxiu. Després de dos anys de reunions, l'any 2018 vam signar un conveni amb la Biblioteca de la Universitat de Cantàbria, d'on es despenia que Desmemoriados cediria una còpia dels fons a la Biblioteca i la Univesitat donaria la solució tècnica per tal que el fons pogués ser consultat en obert i es conservés. En el moment de la signatura del conveni Desmemoriados tenia digitalitzats 2.212 documents (incloent-hi cartells, fotos, adhesius, àudios, fullets i informes), i prop de cent entrevistes en vídeo, entre les quals s'inclouen les fetes en el projecte Presos amb Causa.

El treball amb la Biblioteca ha estat llarg i complex, i va comportar

la signatura d'un conveni amb la Direcció General de Patrimoni Cultural i Memòria de Cantàbria per tal d'iniciar el treball de descripció i catalogació del material documental. Un cop acabat el conveni el mes d'abril de 2002, ha quedat aproximadament descrit el 30 % de la documentació aportada, mentre que Desmemoriados ha continuat enregistrant entrevistes i acumulant nous fons.

La difusió o la memòria exercida com a acte

La difusió ha estat una de les prioritats del treball de Desmemoriados, bé donant a conèixer el treball que nosaltres mateixos hem elaborat, o bé contribuint a divulgar el que han fet d'altres associacions. Així va sorgir el primer cicle de *Militàncies* en col·laboració amb *La Voràgine*, amb la qual cosa es pretenia acostar-nos a les diverses formes de militància. La característica peculiar d'aquests cicles és que, per una banda es duïen a terme en públic i fins i tot es transmetien en “*streaming*”, la qual cosa ens permetia compartir l'experiència personal i, per l'altra, en ser enregistrades, el seu testimoni passava a formar part de l'arxiu de Desmemoriados. Amb els quatre cicles que es van dur a terme entre 2013 i 2017 (Dimarts de memòria, el moviment obrer sota el Franquisme, Dona i Política i Militàncies de llarg recorregut) es van registrar i difondre 17 històries de vida d'altres militants polítics i socials).

Prenent la idea que alguns museus estaven posant en pràctica, vam pensar que era oportú donar a conèixer, cada mes, una de les peces del fons propi i contextualitzar-les, normalment fotografies. El primer “document del mes” va sortir el desembre de 2015, mitjançant les nostres xarxes, però a partir del següent s'han anat publicant amb l'edició de Cantàbria del Diario.es. Hi ha algunes temàtiques que han exigut que s'hi dediqués més extensió, i a aquestes publicacions compostes de diversos articles les hem

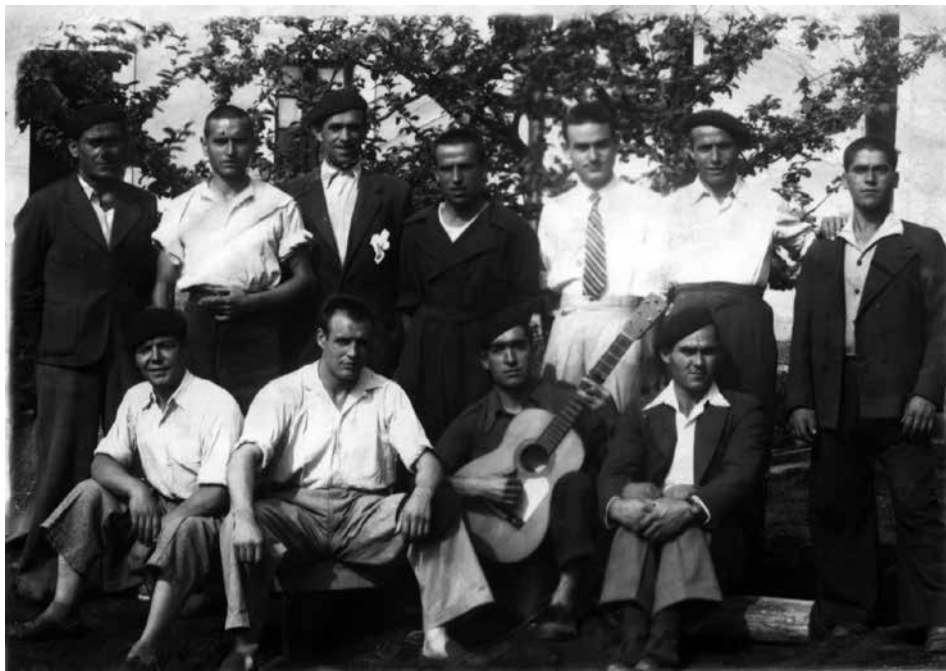
anomenat monogràfics.

A l'entorn d'alguns monogràfics s'han dut a terme activitats de difusió. D'aquests últims cal esmentar: “El Cas Almeria”, “Reinosa 1987: crítica d'una lluita per l'ocupació” i “Cantàbria 1937, una gran presó”, que han marcat línies de treball al llarg dels últims anys. Des de fa sis anys també es recullen a la revista que publiquem en paper, tot intentant de salvar la bretxa digital, “Anuari Desmemoriados”, juntament amb tribunes enviades a la premsa i una ressenya de les activitats dutes a terme.

Entre les persones i entitats amb les quals hem col·laborat en el desenvolupament o difusió de les seves activitats podem destacar: el col·lectiu Juan de Mairena, que el febrer de 2020 va fer un homenatge a l'hispanista Gabriel Jackson (1921-2019) a Barcelona; amb l'exposició d'Alberto Santamaría “Desconocido. Memoria imposible del campo de concentración de La Magdalena; amb el Centre d'Interpretació de la Minería de Barruelo de Santullán la “Jornada divulgativa sobre la Revolució de 1934”, i ja hem parlat de La Voràgine, amb la qual compartim diversos projectes i activitats, entre les quals destaca el mapeig del llistat de carrers feixistes de Santander o Cine per a Desmemoriats (des de 2014 a 2019). Hem d'esmentar especialment l'escriptor Alfons Cervera, amb el qual vam iniciar una fructífera col·laboració arran de l'homenatge a les víctimes del Cas Almeria, que ens va portar a participar en les activitats del Centre Cultural La Nau de la Universitat de València.

Tres fites en el camí

Si preguntéssim a la gent que ens ha seguit aquests anys quins han estat els treballs més significatius que ha desenvolupat Desmemoriados, probablement les respostes es concentrarien en tres fites: el cas Almeria, la primavera de Reinosa de 1987 i la publicació del llibre de relats “La memòria ferida”, la qual cosa té lògica perquè són els

Grup de presoners a la finca de les Adoratrius de Valladolid l'any 1944

que més transcendència mediàtica han tingut i, en un segon pla, hi ha l'Arxiu, ja que encara no es troba a disposició del públic.

Reinosa 1987: crònica d'una lluita per l'ocupació

Fa 35 anys Reinosa va viure la primavera més intensa des de la Guerra Civil en la mal anomenada reconversió industrial, que va col·locar la localitat i la comarca en el primer pla de l'actualitat. Una història de treballadors i veïns que van lluitar per mantenir la ciutat i la comarca amb vida, ja que el seu futur depenia del futur de la seva indústria. Tanmateix, el record que ha perdurat és la història d'un trauma dels qui no volen recordar o l'èpica de les imatges del conflicte que la premsa reproduïx a cada aniversari, la qual cosa dificulta entendre l'essència del conflicte. La transformació del que era una lluita per l'ocupació, que l'Estat va convertir en un conflicte d'ordre públic mitjançant l'actuació desproporcionada i es podria dir "venjativa" de la Guàrdia Civil que va provocar la mort de Gonzalo Ruiz.

És per això que la primavera de 2017 vam decidir de dedicar un monogràfic per recuperar la memòria dels esdeveniments que amb motiu del desmantellament industrial hi va haver a Reinosa l'any 1987, l'anàlisi

de les seves causes i les seves apreciables conseqüències a la comarca.

Després d'haver fet aquest treball, ens vam plantejar que calia intentar elaborar un documental amb les entrevistes enregistrades i tot el material recopilat que amb prou feines era conegut. L'any 2018 vam entrar en contacte amb el documentalista Vicente Vega, que va assumir la direcció del treball que, amb el títol "Reinosa, 1987, Geografia de la crisi", es va estrenar l'octubre de 2021 al Teatre Principal de la ciutat, després de superar les reticències que plantejava el mateix consistori. La pandèmia va tenir la seva cara i la seva creu en la consecució d'aquest projecte, ja que per una banda va endarrerir-ne l'estrena, mentre que ens va donar prou temps per elaborar l'exposició fotogràfica que acompanya el documental amb les fotos originals de dos professionals veïns de Reinosa que van cobrir el conflicte (Antonio Merino i Miguel de Celis), així com el seu catàleg. Després de la seva estrena s'ha aconseguit de projectar a Santander, Torrelavega, Laredo, Miengo i Castro Urdiales.

Relats de la Memòria ferida

Relats de la memòria ferida és una obra singular i plural alhora. Singular perquè estudia la memòria històrica des de la trinxera de la literatura i,

també plural, perquè desplega narracions d'autors i autors diversos que investiguen des de perspectives i posicions diverses en la memòria sensibilitzada d'aquest país tan experimentat en l'oblit.

Aquest llibre, nascut per iniciativa del col·lectiu Desmemoriados (Memoria Colectiva de Cantabria) amb la col·laboració en l'edició per part de l'Associació La Voragine reuneix textos, no solament del propi col·lectiu com a pròleg, sinó també dels següents autors que van col·laborar-hi desinteressadament: Chesús Yuste, María Toca, Isabel Tejerina, Joseba Sarrionandia, Pilar Salamanca, Gloria Ruiz, Antonio Orihuela, Julio Llamazares, Almudena Grandes, Juan Gómez Bárcena, Alfons Cervera, Luisa Carnés i Mabel Andreu.

Per al col·lectiu Desmemoriados endinsar-se en un terreny teòricament estrany com és el de la compilació literària va suposar un nou repte que ampliava els, de vegades, estrets marges pels quals es mou la idea de la recuperació de la memòria i alhora es produïa d'aquesta manera una correlació entre la ficció i la realitat oblidada, si no silenciada, que feia molt interessant l'esforç i que, a més, podia introduir en els àmbits objecte del seu treball nous lectors interessats, que per vies interposades ens continués acostant al que indica justament Antonio Orihuela a les pàgines del mateix llibre: *"la memoria no puede ser la sustituta de la justicia, al menos, allí donde no hubo justicia, quede la memoria que nos haga conocer"*. "La memòria no pot ser la substituta de la justícia, si més no, allà on no hi va haver justícia quedi la memòria que ens faci conèixer".

Cas Almeria

Un dels afers al qual hem dedicat més interès aquests anys ha estat el reconeixement i preservació de la memòria de les víctimes del Cas Almeria. Quan l'any 2016 vam rebre la petició de la neboda de Luís Cobo, havia desaparegut el record de l'assassinat de Luís Montero, Juan Mañas i Luís Cobo a mans de mem-

bres de Guàrdia Civil, de l'opinió pública, de la memòria col·lectiva i fins i tot de la dels integrants dels Desmemoriados.

El 7 de maig de 1981, aquests tres joves van viatjar des de Santander fins a la província d'Almeria per tal d'assistir a la comunió del germà d'un d'ells. Tres dies després van aparèixer morts amb evidents signes de tortura. Com a resposta a l'encàrrec, el mes de maig d'aquell any vam publicar un monogràfic de quatre articles, i vam iniciar les gestions per intentar aconseguir un reconeixement públic per part del Parlament de Cantàbria. Després de dos anys de tràmits, el 10 de maig de 2018, els grups polítics representats a la Cambra van aprovar una declaració institucional a favor de les víctimes del cas Almeria i es va fer un acte d'homenatge públic al pati de l'Assemblea Regional organitzat per Desmemoriados, amb la presència de les famílies i de tots els grups amb representació parlamentària.

Consideràvem que era un imperatiu ètic la col·locació d'una escultura per a la preservació de la memòria de les víctimes a Santander, atesa la magnitud de la tragèdia que

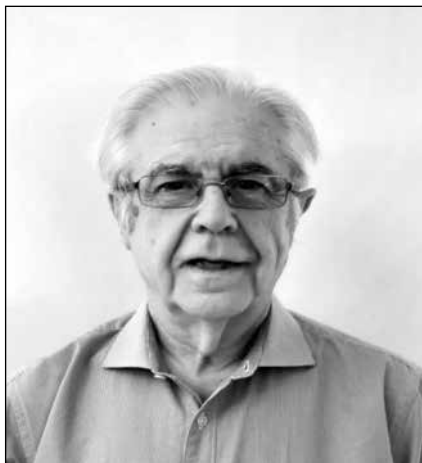
Família de Lucía Rodríguez a Txecoslovàquia

van patir i l'escassa reparació aconseguida. Per tirar endavant el projecte vam demanar finançament al Govern de Cantàbria mitjançant la Direcció General de Patrimoni Cultural i Memòria Històrica. L'escultor Nacho Zubelzu va ser l'encarregat de fer l'obra intitolada "¿Por qué?", composta de tres siluetes d'espais buidats en acer corten, identificades amb les tres vides que se'n van

anar. Es va inaugurar el divendres 15 d'octubre de 2021, en un emotiu acte davant de les famílies, les autoritats i més de 500 persones.

Amb la nova Llei de Memòria Democràtica s'obre una possibilitat que aquest reconeixement i reparació per a les víctimes de la Transició es materialitzi. Mentrestant som a l'espera del que ens porti els anys que han de venir.

LA REPRESSIÓ FRANQUISTA A LA COMUNITAT AUTÒNOMA DE LA REGIÓ DE MÚRCIA (1939-48)

Antonio Martínez Ovejero
Doctor en Història

PRESENTACIÓ

Primer de tot vull agrair a l'Associació de la Memòria Històrica del Baix Llobregat, en la persona de la seva presidenta Tina Merino, la invitació a participar en aquest número de la seva revista, la iniciativa de la qual per a recuperar la Memòria i la Història silenciada i silenciosa de la repressió franquista és digna d'èxit i agraïment. No solament es desenvolupa en el seu àmbit municipal o autonòmic sinó que s'estén, en aquest número de la revista, a CCAA uniprovincials com ara la regió de Múrcia, entre d'altres.

La repressió franquista a la Comunitat Autònoma de la Regió de Múrcia, presentada, en endavant, com CA/RMU, s'estudia des de tres perspectives diferents, mitjançant tres articles diversos.

El primer, planteja el quadre ge-

neral de la repressió en aquesta comunitat començant per les víctimes que, d'una o altra manera, van ser castigades pel franquisme: nombre, característiques, modalitats i abast real de la repressió, en cadascuna d'elles; sentències dels tribunals, evolució dels objectius i aplicació de la repressió i el seu fracàs parcial, en relació amb les limitacions de l'aparell repressiu i l'esdevenir de la política internacional i la II Guerra Mundial.

El segon, convida a una breu reflexió sobre els elements i objectius que van caracteritzar la repressió franquista contra les murcianes, republicanes o no, indicant-ne el paper social i polític desenvolupat durant la guerra civil i els primers anys de la resistència antifranquista i fent una especial referència a les mestres republicanes, així com les seves diferències quantitatives i qualitatives

amb la repressió masculina.

El tercer treball estudiarà la repressió franquista exercida contra els emigrants murcians, que van participar activament en la lluita social i política durant la II República i la guerra civil. No en van ser pocs, gairebé 3.000 van ser condemnats/condemnades pels tribunals militars que van operar a Catalunya, dels quals 137 afusellats. Analitzar i quantificar els seus llocs d'origen a la CA/RMU i de destí a Catalunya, tant respecte als seus companys emigrants, *els altres catalans*, majoritàriament andalusos, valencians i aragonesos, com als nascuts a Catalunya.

Un historiador nascut a Cartagena i doctorat per la universitat de Múrcia, l'àvia, la tia i el pare del qual van néixer a Catalunya, com és el meu cas, no podia deixar escapar aquesta ocasió per fer aquest breu i inicial apunt historiogràfic.

Fonts comunes d'informació utilitzades

Algunes de les fonts utilitzades són comunes als tres treballs. En conseqüència, les esmentaré a continuació, incloent-hi les corresponents a aquest primer treball. Les fonts específiques dels altres dos, les indicaré en cadascun d'ells.

- Martínez Ovejero, Antonio, *“Peligrosos e indeseables para la causa nacional. los vencidos de la guerra civil en la Región de Murcia (1939-48). Una visión regional con proyección nacional”*. Tesi doctoral llegida, 18/12/2015. <https://digitum.um.es/digitum/browse?type=author&value=Mart%C3%ADnez+Ovejero%2C+Antonio>
- 1.044 sumaris corresponents als processos militars, en aplicació del Codi de Justícia Militar, dipositats a l'Arxiu Naval de Cartagena (ANC).
- 4.092 fitxes administratives i referències al Butlletí Oficial de la Província de Múrcia (1939-1945), corresponents als expedients de Responsabilitats Polítiques (RRPP), dipositades a l'Arxiu General de Múrcia (AGMU)
- Base de Dades sobre la Repressió Franquista, en endavant, BDRF-MU/1939-48, elaborada per l'autor, que actualment conté 11.011 registres i uns 125.000 ítems, amb informació individualitzada de caràcter personal, demogràfic, polític i judicial, corresponents a les víctimes del franquisme a la CA/RMU.
- 675 expedients de les Comissions de Revisió de les Penes de condemnats/ades. Arxiu Militar de Guadalajara.
- 1587 referències a la Causa General de Múrcia. Arxiu Històric Nacional.
- Arxiu Nacional de Catalunya. *Procediments Judicials Militars Sumaríssims. Tribunal Militar Territorial Tercer de Barcelona*. Guia

de la Sèrie documental. 3.349 registres d'emigrants murcians.

REPRESSIÓ FRANQUISTA a la Comunitat Autònoma de la REGIÓ de MÚRCIA (1939-48)

La dinàmica en l'aplicació de les diverses disposicions repressives franquistes no va assolir els mateixos nivells de càstig i venjança al llarg dels quaranta anys de dictadura.

Tampoc no fou uniforme durant la Guerra Civil el nombre d'assassinats massius sense procés o cap mena de judici, en els primers mesos posteriors al cop; al nord i al sud d'Espanya hi ha una diferència notable pel que fa als executats sense judici, després de l'acabament de la Guerra Civil, a partir de febrer-març de 1939¹. Dotze mil assassinats/ades sota el comandament del coronel Yagüe, a Cadis, Huelva, Sevilla, Badajoz i Toledo, entre juliol i setembre de 1936, contrasten notablement amb els comesos després de l'entrada a la CA/RMU del general Camilo Alonso Vega (28/01/1939), dels quals amb prou feines tenim informació documental d'una dotzena. El nombre, probablement, va ser més elevat, però la diferència no deixa de ser significativa.

No és que Alonso Vega fos més clement o compassiu que Yagüe, sinó que les ordres del *generalíssim* van ser molt diferents, en un període i altre. Franco, amb la victòria militar a tocar i en vies de ser reconegut per França i el Regne Unit (27/02/1939), volia donar l'aparença de legitimitat jurídica al Nou Estat i va intentar de rentar els gairebé cent mil republicans/es executats durant la condemna. En tot cas, hi ha una evident correlació entre la política exterior del Règim i la política repressiva. L'esdevenidor de la II Guerra Mundial (IIGM) i el triomf dels aliats sobre Hitler i Mussolini, continuarien condicionant el sistema repressiu franquista i la seva aplicació.

Aquest gir polític va acompanyat

de l'aplicació d'un implacable “*paquet repressiu de caràcter massiu, jurídic-militar, econòmic i penitenciari, sense garanties per als acusats/ades*”, amb el qual es pretenia castigar més de dos milions de desafectes republicans/anes, que ja tenia fitxats, i que va suposar un canvi radical en la política repressiva i penitenciària, no pas per la seva indulgència i compassió, sinó per tot el contrari.

Máximo Cuervo, director general de presons de Franco (198-42), en un informe oficial dirigit al dictador, gener de 1940, mesos després de l'aprovació i aplicació inicial del nou paquet repressiu, reconeixia del fracàs i la inviabilitat d'aquesta nova política:

“l'amuntegament de les presons, les seves deplorables condicions higiènic-sanitàries, l'increment desproporcionat de detinguts sense processar, els nombrosos intents d'evasió, etc.”.

A més a més, a la CA/RMU, un informe intern del Servei d'Informació de Falange Espanyola (Oct/1939), a Múrcia, indicava que:

“[...] la presó de Múrcia, construïda per a encabir-hi 350 presos i que durant el període roig va arribar a tenir 600 persones, avui en té al voltant de 2.100; la secció de dones, destinada a contenir 15 o 20 detingudes, actualment guarda 200 dones [...]”

En general, les presons murcianes van acollir una població reclusa entre vuit i deu vegades la seva capacitat normal. Aquest amuntegament, unit a les seves condicions sanitàries i alimentàries, així com els maltractaments, van provocar en el conjunt de les presons murcianes, la mort de més de mig piler de persones, 383 documentades. A la Presó Provincial de Múrcia, la causa de la quarta part de les morts va ser la tuberculosi pulmonar.

Tenint en compte que molts dels reclusos/ses, amb malalties el gua-

¹ El final de la guerra va afegir, en principi, uns deu milions de persones, un 40 % de la població espanyola, situada a la pràctica totalitat del territori de les CCAA, com ara Múrcia, *Generalitat de Catalunya* i *Madrid*, i parcialment en altres: València (províncies d'Alacant i València); Andalusia Oriental (Almeria, Jaén, parts de les províncies de Granada i Còrdova); Castella-La Manxa (Albacete, Conca, Ciudad Real i Guadalajara) i Extremadura (part de les províncies de Càceres i Badajoz).

riment de les quals, a llarg termini, no semblava possible, eren enviats a casa seva, mitjançant l'anomenada "presó atenuada" que consistia en un "arrest domiciliari", que només podia trencar-se per anar a treballar o a missa, no errarem de gaire si afirmem que les morts causades per les condicions de les presons poden ser equiparades en nombre a les execucions sumàries dels tribunals militars murcians, 853 persones.

1. L'activitat militar, social i política a la rereguarda murciana

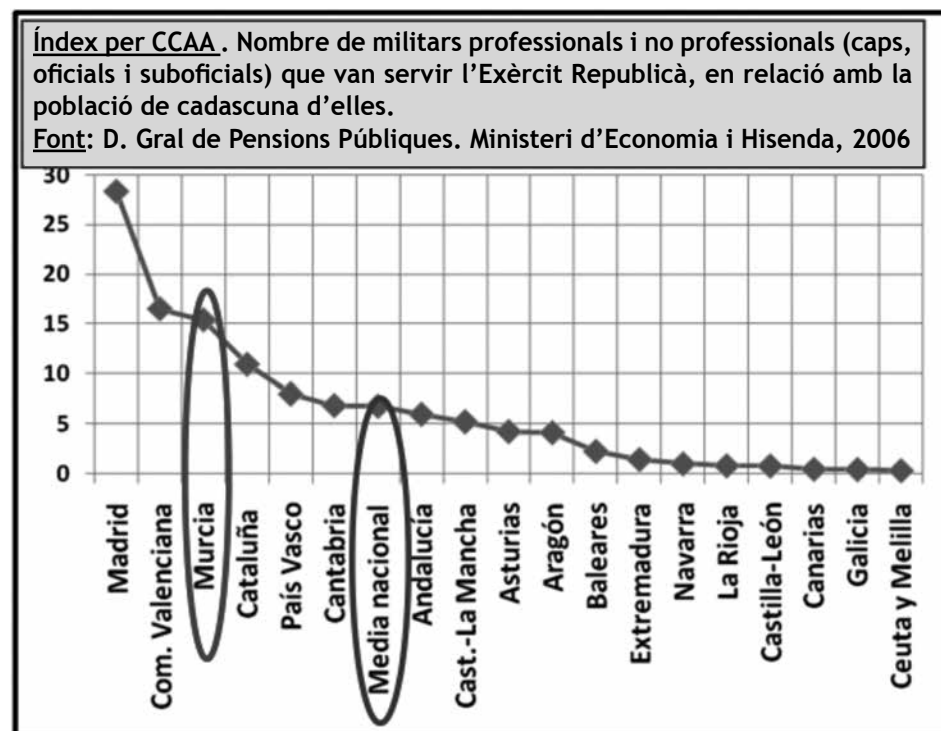
La regió de Múrcia va formar part d'aquest conjunt de territoris ocupats per l'exèrcit rebel al final de la guerra. La contribució de l'importantíssim complex militar, industrial, naval, miner, agro-alimentari, sanitari, etc., situat en aquest territori, va ser essencial per a l'exèrcit republicà i el curs de la guerra.

Més de 18.000 treballadors, uns 12.000 només a Cartagena-La Unión, van formar part de les plantilles directes de la indústria de guerra: extracció de minerals, producció metal·lúrgica, fabricació d'explosius i municions, drassanes al servei de la flota republicana, etc. En l'àmbit del transport, cal no oblidar que l'armament procedent de l'URSS (tancs, avions, artilleria, etc.) entrava pel port de Cartagena i era muntat i posat a punt en diverses localitats murcianes.

Igualment, la pràctica totalitat de la flota republicana, la base naval i submarins inclosos, estava fondejada en el seu port. Totes aquestes instal·lacions militars, juntament amb el desembarcament periòdic del material de guerra soviètic, van convertir Cartagena en un dels objectius preferents de la *Legió Condor* i l'*Aviazione Legionaria*, durant els 33 mesos de guerra, amb més de mig centenar de bombardeigs, el victimari dels quals assoleix la xifra de 252 morts civils i més de 700 ferits, molts dels quals van morir amb posterioritat.

Conseqüentment, proporcionalment a la seva població, el nombre de militars mobilitzats, amb caràcter voluntari o forçós, no només es

Figura 1.- Índex del nombre de militars professionals i no professionals que van servir l'Exèrcit Republicà, per CCAA. Elaboració pròpia, a partir de les dades de la Direcció Gral. de Pensions Públiques.

va situar molt per damunt dels altres territoris d'obediència republicana, més del doble, sinó que, darrere de Madrid, va ocupar, al costat de la CA/Valenciana, el segon lloc del rànquing de combatents republicans.

A la CA/RMU, tant els professionals de l'Exèrcit, l'Armada i l'Aviació, com els voluntaris a l'Exèrcit Republicà (ER) van ser especialment castigats. Van constituir, meitat per meitat, gairebé la quarta part de tots els processats pels tribunals militars (23 %). Les pautes de càstig dels militars professionals va ser: sentència mitjana, 11 anys; nombre de penes de mort; 243 i nombre d'executats, 209. Les corresponents als voluntaris: sentència mitjana, 18; nombre de penes de mort, 308; nombre d'executats: 162.

Llevat del nombre d'executats, van ser més castigats els militars voluntaris. Tanmateix, el càstig dictat pels tribunals militars no era només determinat per l'origen professional dels processats, sinó per la seva "actuació político-sindical i institucional". En els militars professionals l'adscripció política era excepcional, el càstig venia bàsicament de-

terminat per la seva no adhesió al "gloriós moviment nacional", el major o menor grau de lleialtat amb la República i el paper desenvolupat en l'Exèrcit Republicà; la majoria dels voluntaris acostumava a venir precedit per un compromís polític, sindical o social més intens.

Per últim, és important indicar, des de la perspectiva sociològica i política, que la repressió de l'activitat militar professional o voluntària constitueix gairebé la quarta part del conjunt dels represaliats, a la CA/RMU. Només és comparable a l'exercida contra els obrers sense terra, 27,5 %, i els treballadors de la indústria i els serveis, 35,6 %. Darrere la classe obrera del camp i de la ciutat, van ser els combatents professionals o voluntaris, el grup més castigat pels tribunals militars.

2. Paquet jurídic, administratiu i penitenciari. Avaluació de la repressió franquista a la Regió de Múrcia. (Base de dades BDRF-MU/1939-48)

El paquet jurídic-militar, administratiu i penitenciari que va servir de suport a la repressió franquista va

ser massiu, ampli, canviant i contradictori en el seu desenvolupament, evolució i aplicació, així com absent en absolut de garanties per als processats/ades. No va ser debades que qui va aplicar el Codi de Justícia Militar, per un procediment sumaríssim d'urgència, va ser exclusivament militar i va impartir una suposada justícia per uns suposats delictes de rebel·lió militar quan, paradoxalment, els rebels al govern legítim republicà havien estat ells.

A la CA/RMU, aquests tribunals van detenir, processar o condemnar 21.452 suposats desafectes al règim. Aquest nombre de persones és semblant a la població que, en aquells temps, hi havia a ciutats com Caravaca (20.635), Cieza (23.480), Jumilla (21.165) o Yecla (22.371), les quals, després de Múrcia, Cartagena o Llorca constituïen les més poblades de la CA/RMU. El caràcter massiu de la repressió és més que evident.

Aquest nombre de processats/ades van ser sentenciats a 1.451 penes de mort, de les quals van ser executades 853, en l'àmbit de la CA/RMU.

Fora d'ella, van ser executats, amb judici o sense judici, uns altres

73 republicans, majoritàriament de l'Armada, que es van oposar al cop d'Estat l'any 1936, en indrets com ara San Fernando (Cadis) i el Ferrol. D'aquesta manera, el nombre d'afusellats pujaria a 926. Si a això hi afegim els 137 emigrants afusellats a Catalunya pels tribunals que van operar en aquella CA ja passen del miler. 1.063 seria el nombre de murcians/anes que van ser duts al mur després de ser jutjats i condemnats per Consells de Guerra sumaríssims, a Espanya. A tots ells cal sumar els executats a l'estranger, que estudiarem més endavant.

L'aparell juridico-militar, administratiu i penitenciari franquista no va ser capaç de complir tots els seus objectius previstos

El compliment i aplicació de les diverses modalitats del paquet repressiu van estar lluny d'aconseguir-se. Algunes de les xifres indicades a la Figura 2 tenen el caràcter de mínimes per a algunes de les varietats repressives. No poden considerar-se com a absolutes sinó com a indicatives. Les limitacions de les fonts impedeixen de poder avançar més.

Comencem per les penes de presó

dels tribunals militars, no les execucions i les sancions econòmiques derivades de la *Llei de Responsabilitats Polítiques*.

Els processats/ades no executats, dins de la CA/RMU, van ser condemnats a una sentència mitjana de 12.9 anys de presó, que hauria ascendit a uns 260.000 anys de presó per al conjunt dels castigats/ades, en el supòsit que hi hagués hagut un compliment total de cadascuna de les condemnes. Tanmateix, per terme mig, el temps efectiu real de compliment de les sentències dels condemnats/ades, va ser aproximadament la tercera part de la sentència judicial, uns quatre anys.

Les causes van ser bàsicament dues: l'amuntegament de les presons, ja descrit i el col·lapse dels tribunals militars. L'informe de Máximo Cuervo, anteriorment esmentat, indicava:

"[...trigarem més de tres anys a processar els reclusos que tenim pendents, si no hi ha més denúncies...] i també [... les mancances de juríds experts per fer front a aquest volum de detinguts substituïts per un gran nombre d'advocats, sense experiència ni consciència professional...]"

Les previsions de M. Cuervo van quedar curtes. Pel que fa a la CA/RMU, la Figura 3 ens indica que, fins a mitjan de 1944, el nombre de detinguts/udes el procés dels quals/de les quals s'havia iniciat (20.983) i els sentenciats/ades no es va equilibrar mínimament. El paquet juridico-penitenciari posat en marxa, el mes de febrer de 1939, es va anar modificant gradualment i en alguns aspectes notòriament amb un objectiu bàsic: descongestionar progressivament les presons. El detall i la casuística del nombre de noves disposicions reglamentàries i legislatives de regulació i prescripció de penes; creació de comissions especials per a la seva revisió, etc, excedeix de molt aquest treball. En aquest sentit, el règim franquista va fer de la necessitat virtut, venent aquestes múltiples "mesures de gràcia" com expressió de la "in-

Figura 2:- Quadre resum del paquet *jurídico-militar i penitenciari*. Així com avaluació del nombre de víctimes, mínim, en algunes de les seves modalitats, a la CA/RMU. Elaboració pròpia

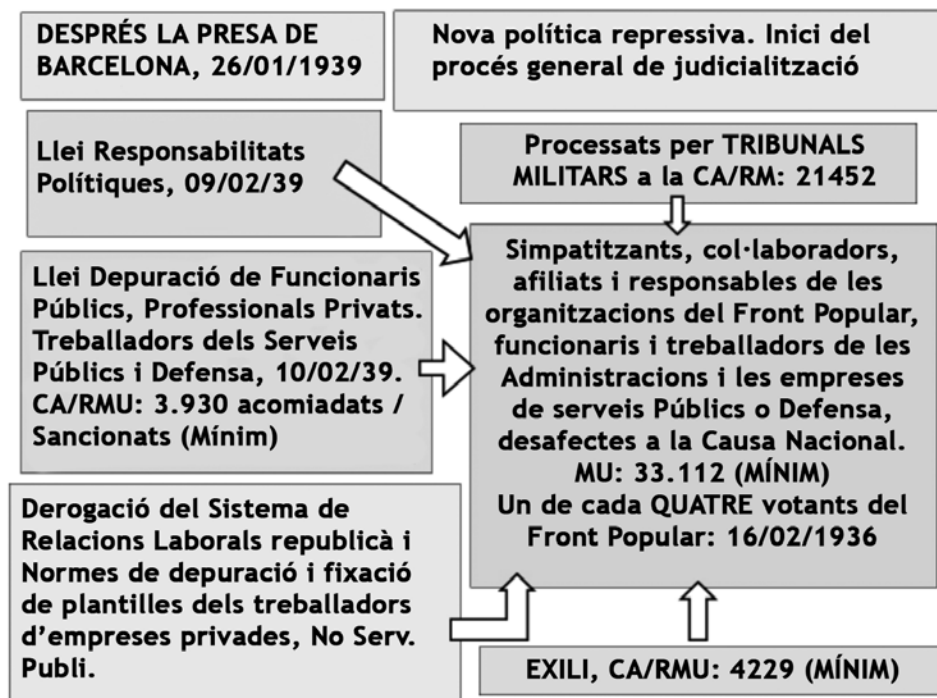
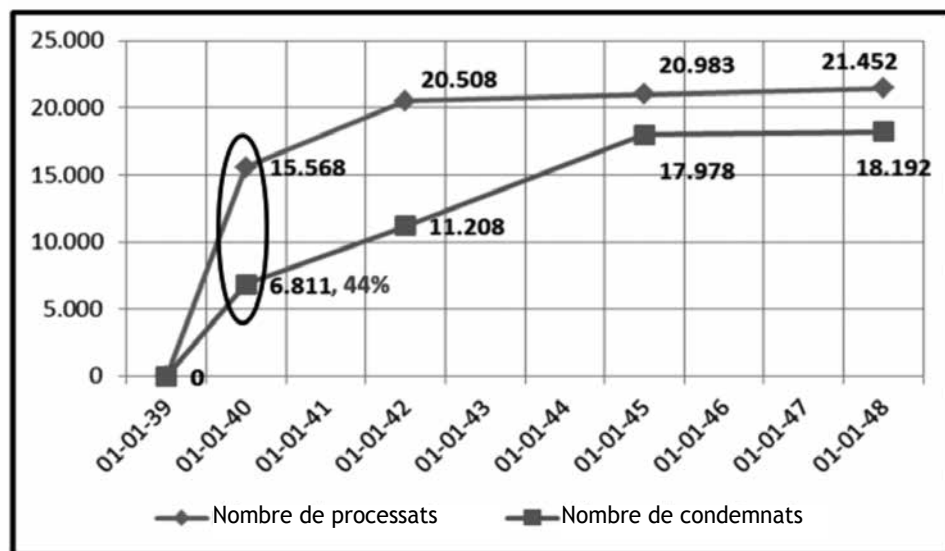

Figura 3.- Evolució del nombre de detinguts/udes inicialment processats/ades i el nombre de sentenciats/ades entre 1939 i 1948.
Elaboració pròpia.

Evolució del nombre de detinguts/udes inicialment processats/ades i els sentenciats/ades pels tribunals militars a la CA/RMU, 1939-48

dulgència, clemència, generositat, etc. del Cabdill", quan va ser la incapacitat de l'aparell repressiu franquista l'element fonamental de la suposada magnificència del dictador.

L'altre eix d'aquest canvi va ser l'evolució de la IIGM

D'ençà de 1943 la IIGM es va decantant a favor dels aliats i canvia la situació política i geoestratègica d'Espanya, a partir de la primavera-estiu de 1943. Franco està envoltat: pel flanc sud, nord d'Àfrica, en mans dels aliats, Cartagena o Almeria, a poc més de 100 milles de distància; pel flanc est, molt afeblit, caiguda de Mussolini, el primer i més proper amic de Franco, rendició d'Itàlia als aliats, República de Saló, etc.; pel flanc nord, França també molt afeblit, sobretot a partir del desembarcament de Normandia i la posterior entrada d'efectius militars republicans a la Vall d'Aran (1944), el règim de Vichy també trontolla. L'abril de 1945, els seus únics aliats eren Salazar, a Portugal i Perón, a Argentina.

En conseqüència, el règim accelera la seva reconversió, un dels components més importants del qual és la política repressiva. Les

seves conseqüències pràctiques més importants van ser la reducció de condemnes mitjançant les Comissions de Revisió de Penes i la concessió de les llibertats condicionals a presos/es amb condemnes de fins a 20 anys; el pràctic final de la Jurisdicció de RRPP (abril 1945) i l'indult total dels delictes de rebel·lió militar (9/10/1945) comesos abans del 01/04/1939, l'efecte del qual va ser gairebé general. En van quedar exclosos aquells condemnats/ades per delictes polítics comesos per la resistència activa antifranquista exercida després de la guerra.

Tribunal Especial de Repressió contra la Maçoneria i el Comunisme (TERCMC)

El TRCMC, es va acabar ocupant gairebé exclusivament de la maçoneria i va deixar el comunisme per als tribunals militars ordinaris; va condemnar 175 maçons/es murcians a una sentència mitjana de 14,4 anys de presó, tot i que només el 40 % va ser processat i la resta va poder fugir a l'exili o ser declarat en rebel·lia.

Divuit van ser condemnats a la pena de mort i onze afusellats. El seu càstig va venir de la mà dels tribunals militars ordinaris i els exiliats

en rebel·lia, expedientats per Responsabilitats Polítiques, com veurem a continuació. Heus aquí la primera mostra d'incapacitat de gestió del paquet repressiu de 1939.

Tribunals que van substanciar els Expedients de Responsabilitats Polítiques (RR.PP) a la CA/RMU

El Tribunal Militar de RR.PP de la CA/RMU no va poder ni tan sols incoar als 18.400 condemnats/ades pels tribunals militars, els seus corresponents expedients de RR.PP, indicats com a obligatoris, a la pròpia *Llei de RR.PP* (02/09/1939). L'objectiu d'aquests expedients era castigar econòmicament els/les desafectes, confiscant una part o la totalitat dels seus béns i el seu patrimoni, tot i que ja haguessin estat afusellats o estiguessin a l'exili.

Es va haver d'habilitar la justícia civil, inclosos els jutjats dels partits judicials murcians i l'Audiència d'Albacete per tal de gestionar l'obertura i resolució d'aquests expedients. Encara amb aquesta ajuda, a la CA/RMU només es van incoar 6.628 expedients de RR.PP, cosa que suposava la tercera part de 18.400 condemnats. Igualment, d'aquests 6.628 incoats, se'n van resoldre menys de la meitat (45 %), uns 3.000, dels quals van ser absolts o sobreseguts el 90 %.

Només el 10 % restant va rebre alguna sanció econòmica. Una mica més de la meitat (56 %) amb multes menors de 1.000 pessetes i la resta amb sancions de fins a 20.000 pessetes.

En tot cas, poc més del 2 % dels possibles expedients va suposar, *de facto*, un càstig econòmic. No per voluntat de la Llei, sinó per incapacitat de gestió dels tribunals militars corresponents, encara que estiguessin ajudats per tribunals civils. La Llei de RR.PP, a la pràctica, es va deixar d'aplicar el mes d'abril de 1945, coincidint amb la victòria dels aliats a la IIGM. No en serà l'única.

Processos de depuració professional a les Administracions, empreses públiques o privades

prestatàries de serveis públics

Com indica la Figura 2, el paquet jurídic-administratiu de la repressió va tenir la seva continuïtat en els processos de depuració professional, que van afectar, com a mínim a la CA/RMU, l'acomiadament o l'expulsió de gairebé 4.000 funcionaris/àries i treballadors/ores de qualsevulla de les Administracions Públiques o de les empreses públiques o privades de Serveis Públics i Defensa murcianes (transport, armament, etc.).

Acomiadaments a les empreses del Sector Privat

Després del sector públic va venir el privat. El Ministeri d'Organització i Acció Sindical va derogar el Sistema de Relacions Laborals republicà (15/06/1939) i, vint dies més tard, va dictar una OM, que fixava les "normes per a fixar les plantilles als centres de treball", que oficialitzaven l'acomiadament lliure, sense reserva ni límit de cap mena d'aquells treballadors i directius "l'actuació dels quals havia estat contrària al Moviment Nacional", i que, com a mínim, en una avaluació molt conservadora, va afectar uns 3.000 treballadors.

Republicans afectats per dues o més modalitats de repressió

La complexitat d'aplicació d'aquest paquet repressiu tenia com a conseqüència immediata que en una mateixa persona podien recaure càrrecs de diversos tribunals militars o processos de depuració del sector públic o privat. Vegeu el cas de qualsevol funcionari públic o treballador d'una empresa de serveis públics, p.e. un mestre nacional o treballador de Telefònica, suposadament desafectes a la Causa Nacional. Podia ser processat i condemnat per un Consell de Guerra, per delictes de rebel·lió militar. Després de confirmar-se la condemna, automàticament, se li obria un expedient de Responsabilitats Polítiques, que es jutjava davant del Tribunal de RR.PP. Igualment, des de l'administració o l'empresa en què treballava se li

Figura 4.- Exili de gent de Cartagena a Àfrica del Nord. Elaboració pròpia.

L'EXILI DE CARTAGENA A L'ÀFRICA DEL NORD

CAMPILO

5 de març de 1939.

Onze unitats de la Marina de Guerra republicana, abandonen Cartagena i s'adrecen a Bizerta (Tunis), on es lliuren a les autoritats franceses.

29 de març de 1939

El petrolier **CAMPILO** surt de Cartagena, rumb a Orà, amb militants i dirigents del Front Popular.

6 d'abril de 1939

Tots els vaixells de l'esquadra que "va ser roja" retornen a Cadis

	Militars	Civils	Total
Flota Republicana	4.145	300	4.445
CAMPILO	250	500	750
Total	4.395	800	5.195
Retornen el 6/4/1939	-2.130		3.065

obria el corresponent expedient, per tal de determinar si podia continuar mantenint, o no, el seu lloc de treball, i van tres.

Si, a més, era sospitós, per exemple, de ser maçó, se li obria una altra causa pel Tribunal de la Maçoneria. La condemna per rebel·lió militar generava, com a mínim, dos o tres expedients simultanis. Si tenim en compte que, gairebé 43.000 persones, com a mínim, van ser castigades d'una o altra manera o en diverses maneres, sembla evident que la dinàmica triada va complicar, i molt, la gestió administrativa, judicial i penitenciària que la burocràcia repressora franquista va ser incapaç de pair.

Les víctimes de l'exili murcià

L'altre element a considerar en l'àmbit de les víctimes de la repressió va ser l'exili, especialment els seus camps de concentració, treball i extermini. L'exili murcià va tenir un component majoritàriament militar. En primer lloc, compost pels efectius d'origen murcià de l'Exèrcit Republicà que va travessar la frontera francesa els mesos de gener-febrer de 1939, cap a la França continental i més tard cap a Alemanya. Tanmateix, el seu bloc més impor-

tant va tenir com a destinació l'àrea colonial francesa nord-africana, protagonitzat, gairebé exclusivament, pels 4.445 mariners de la pràctica totalitat de la flota republicana, que va sortir de Cartagena el 5 de març de 1939.

Com mostra la figura 4, la meitat d'ells va retornar amb la flota, a Cadis (06/04/1939); alguns d'ells, malgrat el suposat perdó de Franco, van ser afusellats. L'últim contingent de l'exili va tenir lloc el 28 de març, mitjançant el vaixell *Campilo*, en el qual es van embarcar alguns militars, acompanyats pels dirigents del Front Popular de Cartagena i les seves famílies. En total, més de 3.000 murcians/anes que suposarien gairebé la meitat de l'exili republicà al nord d'Àfrica.

Són conegudes les pèssimes condicions d'habitabilitat que van tenir els espanyols, en general, fossin o no murcians, en els camps de concentració i treball a França, així com d'extermini a Alemanya. No tenim xifres dels murcians, ni dels espanyols morts, per les penalitats imposades pel govern de Vichy, que presidia el mariscal Petain. Totes les fonts afirmen que les baixes van ser nombroses.

Sí coneixem algun informe dels

Serveis d'Informació franquistes a Orà (02=1/1941), referit al treball a les mines i sobretot en el ferrocarril transsaharià Mediterrani-Níger, situats a Bour Arfa, Coolom, Bechar i Boghar:

“Hi ha en aquests camps uns 2.000 treballadors espanyols [...] Dur treball des de les 5 del matí a les 19 hores, a més de 50 ° de dia [...]. El menjar és escàs i el tracte degradant. Hi ha un gran nombre de malalties, moltes que no es poden guarir i en moren molts [...] (Documents inèdits per a la història del G. Franco. Fundación Francisco Franco. Tom II, pp. 459-463).

Tampoc no coneixem cap gestió del govern espanyol per tal de millorar-ne les condicions. Al contrari, els més perillosos, des de la perspectiva repressiva franquista, van ser especialment recomanats a Vichy per a formar part dels camps d'especial càstig com el de Hadjerat M'Gull, amb alta mortalitat, al nord d'Àfrica o recomanats per al seu lliurament a la Gestapo a la França continental.

També coneixem la identitat i el nombre, 240, de part dels murcians assassinats als camps nazis d'extermini Mauthausen-Gusen. En

conseqüència podem afirmar que la repressió del contingent murcià a l'exili que Petain i Hitler van utilitzar per als seus propis interessos, “animats i consentits” *pel seu amic Franco, va tenir, com a mínim, 500 víctimes.*

III Dos mil cinc-cents republicans/nes murcians víctimes mortals del franquisme dins i fora d'Espanya

En els apartats anteriors s'han anat deixant xifres de víctimes murcianes. Per acabar convé sintetitzar i resumir aquesta informació, sobretot la que fa referència a les víctimes mortals.

Com mostra la figura 2. el nombre de víctimes va assolir, com a mínim, prop de 34.000 republicans. Suposant que els castigats/ades, d'una o altra manera pel franquisme, estiguessin concentrats en un sol indret, constituïrien la quarta part de la població de la CA/RMU en aquell temps.

Víctimes mortals

El seu nombre va molt més enllà dels 853 afusellats per mor dels tribunals militars murcians i de la voluntat del propi Franco, que perso-

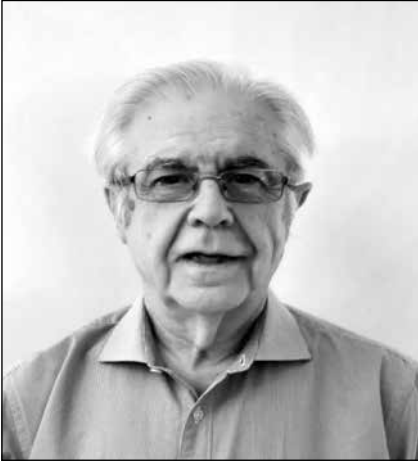
nalment ratificava aquestes execucions. Només van constituir una part d'aquestes víctimes. Els executats per tribunals militars, documentats fora de la província de Múrcia, 137 (Catalunya) i 73 (altres indrets), superen el miler de víctimes mortals a la Regió de Múrcia, en concret 1.063.

La violència física, els maltractaments i les condicions higiènico-sanitàries i alimentàries de les presons, anteriorment esmentades, apunten a un nombre de víctimes mortals, en igual quantitat que els afusellaments, a l'entorn del miler.

Podem deduir que la convergència dels sistemes jurídic-militar i penitenciari, a Espanya, se situa a l'entorn dels dos milers de víctimes mortals.

Si hi afegim els morts a l'exili: víctimes mortals als camps de concentració i treball a la França continental i nord-africana, el nombre de les quals desconexem, o en els Mauthausen-Gusen dels que tenim documentats 240, el nombre de víctimes mortals murcianes, dins i fora d'Espanya, se situa a l'entorn de dos mil cinc-cents murcians/anes, 2.500 com a mínim.

LA REPRESSIÓ FRANQUISTA CONTRA LES REPUBLICANES I LES DONES, A LA REGIÓ DE MÚRCIA, 1939-1948

Antonio Martínez Ovejero
Doctor en Història

INTRODUCCIÓ

Les dones espanyoles van guanyar un nou espai públic en els àmbits polític, jurídic i social, durant la II República i la guerra civil.

La finalitat d'aquest treball no és entrar en el detall dels drets polítics i socials que van aconseguir les dones, a partir de la Constitució Republicana de 1931 i el seu desenvolupament, durant els escassos dos anys del Bienni Progressista: Sufragi Actiu Femení; Igualtat i No-discriminació per raons de sexe, Legislació Laboral, amb nous drets per a les treballadores; Accés a noves ocupacions i professions; Avortament, després de l'aprovació per la *Generalitat de Catalunya*, 09/01/1937; etc.

Sí estudiarà, en l'àmbit de la Regió de Múrcia, com van ser "*severament castigades, d'una o altra manera*",

aquelles dones que van mantenir un més gran protagonisme social i polític, treballant en l'exercici, expansió i consolidació d'aquests drets, i que l'espessa xarxa del paquet jurídic-repressiu franquista, va arrestar, empresonar, multar, processar i, fins i tot, executar.

Sense oblidar aquelles dones, filles, germanes, esposes o àvies que, tot i romandre en llibertat, van lluitar per la supervivència material i física de la seva família, pels fills, els nets, els nebots, els pares dels quals eren a la presó, en camps de treball o extermini, dins o fora d'Espanya, o havien estat executats. No van ser pas pocs, una mica més de 20.000 republicans murcians, que van fer més de 65.000 anys de presó efectiva i van ser executats, o van morir a les presons, i en els camps de treball o extermini, dins o fora d'Espanya, pel cap baix, uns 2.500.

OBJECTIUS ESPECÍFICS de la REPRESSIÓ FRANQUISTA CONTRA les DONES

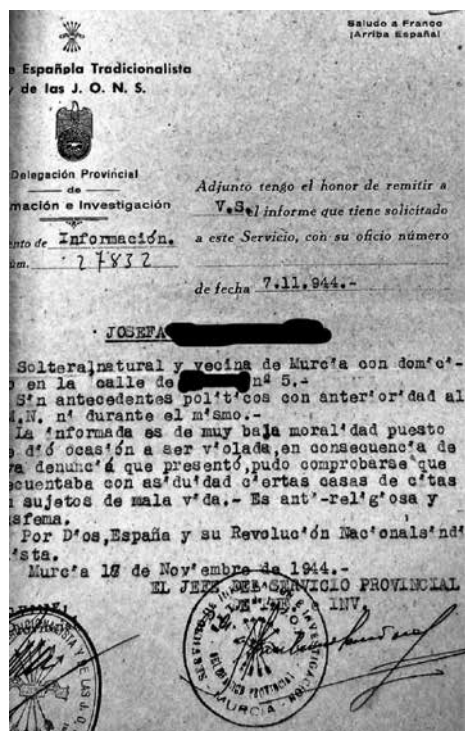
En els plecs de càrrecs dels processos militars, a la qualificació de "*mala conducta social i política*", comuna a republicanes i republicans, en el cas de les dones, mai en el dels homes, s'acostumaven a afegir expressions relatives a:

L'examen de la seva vida privada, com "*Pèssima conducta moral, feia vida marital amb...*"; "*estava amistançada amb un milicià i va tenir un fill...*"; "*Se la qualifica de conducta immoral i persona de vida alegre...*"; "*Moral molt relaxada i pèssims costums...*"; "*Miliciana marxista, roja, coqueta i immoral...*"; "*Amant de...*"; "*dona sexualista...*", "*molt baixa moralitat...*", etc.

L'acompliment d'un paper socialment impropï de les seves condicions de dones, com: "*havia sortit de*

l'òrbita natural de ser mare"; "... la seva conducta era de dona lliure ...", etc. Fins i tot, de vegades, se li atribuïen responsabilitats, per la seva possible vida perniciosa en la conducta política i social del seu marit. I, finalment, qualificant el nivell de les seves pràctiques i creences religioses, respecte de l'església catòlica.

Figura 1. Informe de Falange Espanyola (FE), sobre els antecedents polítics i personals de JOSEFA M.F. *Sumaríssim 916 V-1944.* Arxiu Naval de Cartagena.

JOSEFA M.F. Un cas de "tractament de l'assetjament, la llibertat sexual i la violació durant el franquisme"

Natural de Múrcia, soltera, 18 anys. Detinguda per "*insults i amenaces a la Guàrdia Civil, per escopir a terra quan passava per davant del guàrdia civil que l'assetjava*". Havia denunciat a comissaria, feia mesos, que havia estat violada, quan encara era menor d'edat. La denúncia d'estupre no va prosperar.

Ara era ella la denunciada per un membre de la Guàrdia Civil, veí seu, que feia temps que l'assetjava, el qual per menyspreu i amb un clar abús de poder, va pretendre convertir la seva particular *vendetta* en un acte de desafecció al règim. Els

informes de Falange Espanyola (FE) i la Policia Governativa, com el que s'exhibeix a la figura n. 1, van donar suport al denunciant tot intentant d'oferir una imatge de "*dona de mala vida*" de l'acusada: "*molt baixa moralitat [...] havia ofert clara ocasió per a ser violada [...] antireligiosa i blasfema*".

El jutge i l'auditor de guerra, deuen tenir molt clara la maniobra muntada entre el guàrdia civil, la policia i Falange quan van exonerar de qualsevol responsabilitat política l'acusada. Malauradament no era habitual.

Josefina es va alliberar de la presó com a presa política, però no va aconseguir justícia ni cap mena de reparació com a víctima d'agressió i assetjament sexual. L'estupre, denunciat feia mesos, havia quedat impune. Tampoc no consta en el sumari que el guàrdia civil denunciant fos acusat d'assetjament o que els autors dels informes fossin amonestats o renyats.

Així va ser durant el franquisme el tractament dels delictes d'assetjament sexual contra les dones. La premissa era clara en l'informe polític-social de Falange: "*clarament havia donat ocasió per a ser violada*". Les culpes dels delictes de violència sexual eren de les dones, en general, independentment del seu color polític o ideològic.

Propòsit i objectius de la violència i la repressió franquista contra les dones

- Esborrar el model lliure, autònom i igualitari de dona que es promulgà a la Constitució republicana, tot i que no pogué desenvolupar-se plenament durant el bienni progressista i la guerra civil.
- Imposar un model jurídic, polític, familiar i cultural, mancat de llibertat i autonomia personal, absolutament subordinat i sotmès a l'home, sobretot per a les dones casades, amb exclusions i limitacions d'ocupació, així com d'accés a l'educació i desenvolupa-

ment professional, fora de la llar. Tot això, en estretíssima aliança amb l'Església catòlica, la secció femenina de Falange espanyola i el patriarcat dominant, jurídicament, culturalment i socialment considerat.

INVISIBILITAT DOCUMENTAL DE LA REPRESSIÓ FEMENINA

No descobreixo res de nou si afirmo que la primera dificultat que amb caràcter general trobem els historiadors en la investigació sobre la repressió contra les dones és la seva invisibilitat documental, en molts aspectes. Llevat per les fonts orals, que ens han deixat nombrosos testimonis de vida, mai no coneixerem, per exemple, el nombre ni que sigui aproximat i els abusos rebuts per part de dones, que van ser:

- Tancades i maltractades en els dipòsits municipals de detenció per la seva condició de dones, filles o mares de republicans, normalment en situació de cerca i captura.
- Les *rapades* passejades públicament en roba interior, pels carrers dels pobles, després d'haver-los fet ingerir oli de ricí, la qual cosa els provocava diarrees i les humiliava i servia de referència i avís de la destinació que els esperava a les "*roges*".
- Objecte d'assetjament personal, sexual, psicològic o discriminació laboral, mentre els seus pares, germans o marits eren a la presó o a l'exili, etc.
- Recluses a les quals, literalment, els van ser robats els seus fills/filles, menors de tres anys que, ben sovint, els acompanyaven a les presons.
- Tampoc no sabrem, en la seva immensa majoria, les causes d'aquelles dones que, no havent estat processades pels tribunals militars, ni expedientades per RRPP, van ingressar a presó, per ordre del Governador Civil, el qual feia servir arbitràriament les seves competències d'Ordre Públic per a incrementar soto

voce i gairebé sense papers, una altra de les cares de la repressió política

Pel que fa a aquest nombrós grup de víctimes, pràcticament orfe d'investigació historiogràfica, el desenvolupament del qual no cap en l'espai concedit a aquest treball, vull indicar algunes qüestions que em semblen essencials:

1. El seu càstig té origen directe en la màxima autoritat política de la província, el Governador Civil, sense mediació i, llevat de casos comptats, de cap autoritat judicial. Aquest càstig comportava normalment l'ingrés a presó, en qualitat d'*arrestades* i sovint anava aparellat de sancions econòmiques.
2. L'Ordre Públic, que s'havia d'assegurar, tenia un ampli espectre d'aplicació:
 - el furt "*famèlic*", és a dir, causat per la gana, tot i que gairebé mai s'afegia el qualificatiu de *famèlic*
 - l'estraperlo a la menuda.
 - la moral pública, en un sentit molt ampli, des del control del presumpte exercici de la prostitució, fora de les cases d'alcauoteria, perquè dins estava legalitzat; fins als vestits femenins o les expressions públiques de caràcter afectiu, i un llarg etcètera.

El càstig imposat era la presó tot i que, com que no hi havia sentència del jutge, jurídicament es qualificaven com "*arrests*". Els temps mitjans de permanència efectiva a la presó eren cinc vegades menors que els dels processos militars, quatre mesos, enfront dels vint, però les condicions de vida a la presó eren exactament iguals.

Finalment és important indicar que el nombre de dones arrestades i castigades per aquests causes era superior al de les que tradicionalment qualifiquem com a preses polítiques. Tanmateix, en ordre a aquesta nova línia d'investigació cal revisar "*el qualificatiu de polítiques*", atesa

la naturalesa política i arbitrària de l'autoritat que imposava el càstig.

ASPECTES QUANTITATIUS I QUALITATIUS relatius a la REPRESSIÓ sobre les DONES a la REGIÓ DE MÚRCIA

Les xifres de la repressió femenina en les seves modalitats són les següents:

Processades i condemnades pels Tribunals militars:

El nombre de dones que van ser processades supera el miler, 1045. El seu nombre representa aproximadament el 5 % del total de processats/ades. Per tant, en terme de repartiment de gènere, en l'àmbit dels tribunals militars seria de 95 % homes i 5 % dones. En l'apartat anterior (III) acabem d'indicar la més gran invisibilitat de la repressió política sobre les dones. Si poguéssim quantificar i visibilitzar ni que fos aproximadament aquesta qüestió, la *ràtio* global comparativa amb els homes seria molt diferent.

Les condemnades a la pena de mort van ser 30 i 16 les afusellades. Indicar com a dada comparativa que a tot Catalunya en van ser 17. El nombre d'anys de la sentència mitjana dictada pels Consells de Guerra: 6,6 i el nombre d'anys de compliment mitjà efectiu de la condemna a presó: 1,7 anys, la qual cosa va significar gairebé 18.000 anys de presó per al conjunt de republicanes murcianes.

Igualment, pel cap baix, 150 dones (15 %) van complir condemna en presons de fora de la província de Múrcia, a presons d'especial duresa reservades a les "*desafectes més perilloses per a la causa nacional*", situades a: Saturrarán (Motrico-Guipúscoa), Amorebieta (Biscaia); Màlaga, etc. Cal fer especial menció de les presons catalanes: Girona, Barcelona-Les Corts i Tarragona, que van acollir la meitat d'aquests murcianes, algunes d'elles acompanyades pels seus fills/filles menors de tres anys. El compliment de condemnes fora de l'àmbit territorial i lluny de la seva residència familiar suposava un càstig addicional, ate-

ses les condicions de les presons i la impossibilitat fàctica d'ajudes de les seves famílies.

Les víctimes indirectes, vídues i orfes dels executats i dels condemnats

A més, cal tenir present, les esposes dels executats, dins i fora d'Espanya, unes 1.500-1.600 vídues, que amb uns 3.700 orfes/òrfenes, van resultar ser les víctimes indirectes de la repressió. Si no comptaven amb l'ajut de les seves famílies, quedaven en el desemparament més absolut, atesa la condició de "*vídues roges*" que no comptaven precisament amb el suport dels vencedors.

Algunes dades demogràfiques, socials i polítiques de les represaliades

Amb el propòsit d'oferir un *perfil macro*, demogràfic, sòcio-professional i polític-sindical de les víctimes, s'apunten les següents dades i *ràtios*:

A efectes demogràfics, l'edat mitjana de les dones processades era de 36 anys. El seu estat civil: solteres, la quarta part, 26 %; casades, 58 %; i vídues, 16 %: El nombre mitjà de fills vius, (casades i vídues): 2,7.

Quant a les seves dades laborals i professionals: les dues terceres parts es dedicaven a les feines de casa, 63,6 %, tot i que la realitat és que moltes d'elles, amb caràcter temporal, treballaven al camp, als magatzems de fruita, a la conserva; o al servei domèstic. Per això, el percentatge oficial relatiu a les *treballadores de la indústria i el camp*, 25 %, deuria haver estat més elevat. El nombre de dones que dirigien un petit comerç, fix o ambulant, arribava gairebé al 4 %. Les funcionàries qualificades es trobaven a l'ensenyament, en el qual el grup dominant era el de les mestres, gairebé el 6 %; i les tècniques i professionals, 2,5 %, gairebé totes elles pertanyents al sector sanitari.

Àmbit polític i sindical

És important d'indicar que, a nivell sindical, les estructures organitzatives femenines i masculines eren completament diferenciades, tant a

la base com a les direccions professionals i territorials de la CNT i la UGT. En l'àmbit polític també, només a les Joventuts Socialistes Unificades, a partir de 1936 i en el Partit Comunista, a partir de 1938, comencen a imposar-se progressivament direccions territorials mixtes.

Afiliació sindical i política

Sindical: No consta, en gairebé el 60 % dels sumaris. La resta es reparteix entre UGT, 31 % i la CNT, 11 %. Política. No consta en el 80 % de la documentació. El 20 % restant es reparteix entre¹: PCE, 37,1 %; PSOE, 31,6 %; Partits Republicans: Izquierda Republicana, IR; Unión Republicana, UR; i P.R. Radical Socialista PRRS, el 6 %; Joventuts Socialistes Unificades, JSU: 21 % i Esquerrans (genèric): 30,5 %.

Les mestres republicanes sotmeses a Consells de Guerra

Destaca el nombre de mestres, més de cinquanta, cosa que demostra el compromís i lideratge, no només educatiu, sinó també socio-polític, que van exercir aquestes dones, i el seu suport a la República i als republicans del front i la reraguarda. Naturalment, van ser depurades i expulsades del Cos de Magisteri, a més d'empresonades, processades i condemnades a un llarg període de presó i, finalment, desterrades. A continuació, s'ofereixen dos exemples paradigmàtics:

MARIA ROSA MARTÍ TAMARIT, mestra, 48 anys, casada, sis fills.

Presidenta del Consell Escolar de Yecla. Dirigent local del PSOE i FETE-UGT. Condemnada a la pena de mort, commutada per la de presó perpètua. Fou l'única de les 50 mestres murcianes processades que va ser condemnada a la pena de mort.

Traslladada, en primer lloc, a la Presó de Dones de València, on va tenir coneixement de l'afusellament del seu marit, Lorenzo Juan Martínez (a) *El Gras*, procurador dels tribunals

i dirigent socialista, que va ser condemnat a mort i afusellat a Múrcia el 22/04/40 (*Sumari*, 1391). El seu fill gran, José Juan Martí, estudiant, 18 anys (1936), JSU, voluntari a l'Exèrcit Republicà, Cinquè Regiment, va ascendir a capità. El mes de febrer de 1939 va passar a França, capturat pels nazis, va morir a Gusen, camp d'extermini nazi, satèl·lit de Mauthausen el 04/01/1942.

Maria Rosa va complir la seva condemna a les presons de València i Amorebieta i en el seu decret de llibertat condicional (13/01/1944) va ser desterrada a Yecla.

Segons l'informe de Falange Espanyola (FE) de Yecla, Sumari 959:

"Va escampar amb l'autoritat que la seva professió de mestra li conferia les absurdes i ridícules doctrines del marxisme. A les seves classes feia una tasca tremenda enverinant l'esperit dels infants innocents i arrossegant-los cap a una vida de perversió i maldat. També pertanyia al Socors Roig Internacional. Va fer una furibunda ostentació del seu amor per la Causa Roja. Perillósíssima per a la Causa Nacional. Mereix més càstig que la resta per l'enorme dany causat al poble".

LUZ de la FUENTE NAVARRO, mestra, 45 anys, casada.

Presidenta del Consell local de Primer Ensenyament, d'Unió Republicana femenina, del Comitè de Dones Antifeixistes (AMA) i del Socors Roig. Va participar o va liderar bona part de l'entramat social, polític i cultural republicà, inclosa la maçoneria i la Universitat Popular de Cartagena. Maçona. Lògia Renacer. Símbol "Paz".

Casada amb Ramón Vidal Puig, mestre socialista i maçó. Va ser una de les cinc maçones processades i condemnades a la CA/RM. La seva tasca de propaganda fou, certament, extensa, va col·laborar en els diaris: *EL LIBERAL* (republicà), *NUES-TRA LUCHA* (socialista) i *VENCEREMOS* (comunista).

Segons Falange Espanyola, *Sumari* 1913. Jutjat Militar, Cartagena, n. 1:

"Propagandista roja, casada amb Ramón Vidal Puig, mestra, dirigent socialista i maçona. Va escriure diversos articles a la premsa convidant a netejar la reraguarda. Presidenta del Consell Escolar de Cartagena. Presidenta de la Secció Femenina d'Unió Republicana. Dirigent local de FETE-UGT. Presidenta de l'Associació de Dones Antifeixistes (AMA) de Cartagena i directiva del Socors Roig Internacional. Maçona. Lògia RENACER. Nom simbòlic. PAZ".

Condemnada a 30 anys, li va ser concedida la llibertat condicional el 12/02/1944 i va ser desterrada a Cartagena. També fou expedientada per Responsabilitats Polítiques. El seu marit va ser condemnat a 20 anys de presó. Sumaríssim 1916. Per altra banda, dos fills del matrimoni, voluntaris de l'Exèrcit Republicà, van morir en combat.

Sembla evident que el compromís social i polític d'aquestes dues dones i les seves respectives famílies amb la República, tot i que intensament lligat a la seva condició d'ensenyants, va travessar de molt, les parets de les aules de les seves escoles.

La repressió femenina i el seu caràcter familiar

Totes dues ressenyes biogràfiques apunten a un altre element bàsic, en l'anàlisi de la repressió franquista: el seu caràcter familiar. Acabem de veure com el càstig afectava, no solament les mestres esmentades sinó els seus fills i marits. No van ser-ne les úniques.

En la limitada extensió d'aquest treball, no hi ha espai per a desenvolupar aquesta qüestió. Entre el 12 i el 15 % dels represaliats/ades són familiars de primer grau (pares, mares, germans/anes, esposos/ses i fills/filles). El nombre de dones republicanes represaliades pels jutjats militars representen el 5 % respecte del nombre dels republicans. Tanmateix,

1 Els percentatges sumen més de 100 perquè en molts casos hi ha consignada una doble i fins i tot triple afiliació: per exemple, PSOE-JSU; PCE-JSU; o perquè al llarg del període indicat també hi va haver canvis d'afiliació, sobretot transvassament del PSOE al PCE

la participació femenina en l'àmbit de la repressió exclusivament familiar, assoleix nivells del 20-30 %, és a dir de quatre a sis vegades més.

Lideratge sindical, polític-institucional i social de les republicanes murcianes

És important indicar també el grau de lideratge i l'àmbit polític o social on les processades van exercir el seu lideratge.

a) Sindical, el 40 % estaven afiliades a la UGT o la CNT i a l'entorn d'una tercera part van assumir responsabilitats sindicals, a nivell de fàbrica o sector productiu, a les Cases del Poble i sindicats locals.

b) Polític-institucional i social, a nivell provincial o municipal (1931-39)

A la CA/RMU no hi va haver ni una dona diputada a Corts en cap de les legislatures republicanes. Tampoc no hi va haver cap alcaldessa. A partir de febrer de 1936, entre els 576 consellers municipals nomenats pel Front Popular, en el conjunt dels 45 municipis murcians, només hi va haver sis regidores, amb prou feines una de cada cent. Aquestes responsables municipals no van ser escollides pels seus veïns/veïnes sinó cooptades entre i pels dirigents locals del Front Popular de cada municipi. Aquest testimonial i escassíssim nombre de dones, ens indica significativament el migrat grau de confiança i reconeixement que, fins i tot els representants del Front Popular, van tenir respecte de les seves companyes republicanes.

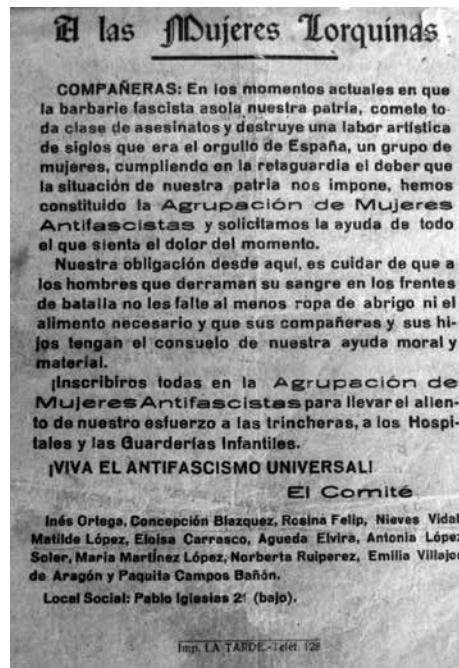
Tanmateix, a nivell municipal, moltes dones republicanes exercien el lideratge i l'organització de les associacions de caràcter local, que van ser vitals per a la vida i el sosteniment de la reraguarda republicana: *Dones Antifeixistes*; el *Socors Roig*; els *Tallers de roba*; les *expedicions de queviures per als combatents*; l'*assistència als refugiats/ades i als orfes/òrfenes*, etc.

Gairebé 600 dones van comparèixer davant Consells de Guerra sumaríssims, acusades de participar

activament, a nivell polític, sindical i social en la reraguarda republicana. Més de la quarta part, 155, van ocupar càrrecs directius en aquestes tasques, que les habilitaven perfectament per a ésser regidores.

Figura 2: Crida de la Directiva de l'Associació de Dones Antifeixistes a les dones de Llorca, a les tasques de suport al front i la reraguarda, (1937). Cinc d'elles van ser condemnades a un total de 21 anys de presó. Sumari 2453.

Les regidores republicanes van ser especialment castigades,

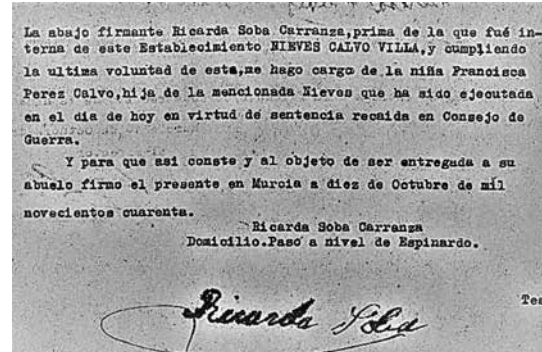

NIEVES CALVO VILLA, 25 anys (1939), regidora de Caravaca, en representació del PCE, casada, quatre fills, condemnada a la pena de mort, estant embarassada de la seva última filla. Fou executada al cap de poc de donar a llum, 10/10/1940. No li van concedir el perdó, tot i que no hi havia cap prova de la seva participació en els assassinats de vuit persones de dretes que van tenir lloc durant l'assalt a la presó de Caravaca (01/10/1936).

D'aquesta manera, es van afegir quatre orfes al catàleg de víctimes franquistes. El seu marit, Antonio Pérez Carranza, ferroviari comunista, ex-alcalde de Caravaca, havia estat afusellat un any abans (20/10/1939). Apareix, doncs, una altra vegada el caràcter familiar de

la repressió.

Figura 3.- Recollida de l'última filla de Nieves Calvo Villa de la P. Pov de Múrcia, hores després de la seva execució, per a ser lliurada al seu avi. Expedient Penitenciari n. 49778/55, Arxiu General de Múrcia.

Aquest document, aparentment administratiu, té un profund significat desgraciadament tràgic, que reflecteix la crueltat i la venjança immisericorde de la repressió franquista. N'hi ha prou imaginant el dolor de Nieves acomiadant-se de la seva filla de pocs mesos, unes hores abans de ser afusellada, probablement després d'alletar-la per última vegada. Sobren les paraules.

Participació militar o paramilitar de les republicanes, les milicianes

Van ser poques -no van arribar a la mitja dotzena-, les milicianes murcianes processades per la seva participació, en primera línia, en el front de Guadix-Granada: Carmen Díaz García, JSU-UGT, operària de la fàbrica de cartutxos cartagenera i segons FE, alferes de la V columna de milícies; i María Marsilla Rubio (a) *la cabo Mari*, JSU-UGT-AMA de Múrcia van ser-ne les figures més significatives. Gairebé totes van abandonar el front el mes de setembre-octubre de 1936.

Tanmateix, a la reraguarda, unes vuitanta dones, qualificades com a "*milicianes o milicianes armades*", en els sumaris militars, van col·laborar en les tasques de vigilància i ordre públic, que van assumir les milícies locals, incloent-hi les tasques de neteja i cuina de les instal·lacions d'aquestes milícies. Moltes d'elles "*vestien habitualment granota blava, mocador vermell al coll*

i algunes, poques, portaven corretjam i pistola a la cintura” Aquesta mena d’*“uniforme”* i les seves suposades activitats van ser especialment castigades: sentència mitjana, onze anys de presó, gairebé el doble que al conjunt de les dones. Així com quatre afusellades, la quarta part de les dones executades. Simbolitzaven l’antitesi del seu model de dona.

Les dones republicanes i la resistència antifranquista

Les republicanes no només van ser detingudes, processades o condemnades pels suposats delictes comesos durant el període republicà i la guerra civil, sinó també pels actes individuals i col·lectius de resistència i lluita contra la dictadura franquista, a partir de 1939. L’exigència de millors condicions de vida a l’interior de les presons i la solidaritat amb els presos/preses des de l’exterior (Socors Roig), van constituir dos elements de la resistència antifranquista en els primers anys de la postguerra, fins al punt que les germanes Esmeralda i Soledad Cani Martínez, cambrera i encarregada de la Venta “A OJO”, situada a la pedania de Beniaján, Múrcia, van ser condemnades a la pena de mort i afusellades (10/08/1939) per haver

ajudat alguns presos de la Presó Provincial de Múrcia.

La mobilització col·lectiva més rellevant, protagonitzada gairebé exclusivament per dones, va ser la vaga dels picadors de les fàbriques d’espart de Cieza, declarada el 24/11/1939, en resposta a les condicions de treball que la patronal volia imposar a la indústria del sector. Va ser el primer conflicte col·lectiu laboral de què es té constància declarat a la província de Múrcia després de la guerra. En aquelles dates, a la Presó de Partit de Cieza hi havia uns 300 presos/preses polítics i havien estat ja afusellats: Carmen García Rodríguez (a) *la Cuba*, líder sindical de la CNT de Cieza i altres dos republicans.

MARÍA GALINDO MORALEDA

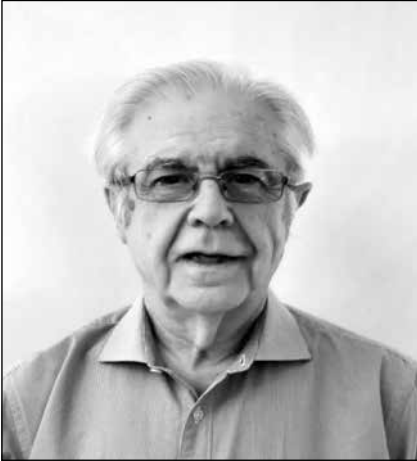
Per últim, vull referir-me breument a la història de María Galindo, la dona que més presó efectiva va patir a la CA/RMU i que va exercir el grau més elevat de responsabilitat política com a Secretària d’Organització del Comitè Provincial del PCE, entre novembre de 1946 i febrer de 1947.

Va néixer a Turleque (Toledo) el 1915 en el si d’una família camperola. En una entrevista publicada a

MUNDO OBRERO conta la seva vida i experiència laboral i política: Va començar a treballar als set anys, com a jornalera, amb jornades de “*fosc a fosc*” i cobrant dues pessetes al dia. Les dones, per un treball idèntic, cobraven la meitat que els homes. Amb prou feines va poder anar a escola.

Va iniciar la seva vida a la UGT com a líder camperola. Va ingressar al PCE l’any 1937 i va formar part del Comitè Central a Ocaña, com a Secretària Agrària. El novembre de 1938 va ingressar a l’Escola de Capacitació del PCE a Madrid, on va conèixer el qui seria el seu marit, Pedro González Rubio, natural i veí de Villanueva del Segura (Múrcia). Tots dos van ser detinguts (02/02/1940) i condemnats a 30 anys de presó. Quan María va sortir de la presó, 07/02/1946, es va instal·lar a Villanueva i va quedar embarassada. Al cap de pocs mesos va tornar a comprometre’s en el tercer intent de reorganització del PCE murcià, en els últims dos anys. Va tornar a ser detinguda, 03/02/1947. Aquesta vegada va ser condemnada a vuit anys i va sortir en llibertat condicional el 07/02/1954. Havia patit tretze anys de presó efectiva.

LA REPRESSIÓ FRANQUISTA EXERCIDA CONTRA L'EMIGRACIÓ MURCIANA A CATALUNYA, 1939-45

Antonio Martínez Ovejero
Doctor en Història

INTRODUCCIÓ

L'objecte d'aquest treball és fer una primera aproximació quantitativa i qualitativa a la repressió franquista exercida contra les murcianes i murcians que van venir a treballar a les fàbriques, les mines i els camps catalans, en el primer terç del segle passat: Quants eren?; D'on venien?; Per què van venir?; On es van situar?; Com es van integrar no solament en l'àmbit laboral, sinó en l'exercici dels seus drets polítics i sindicals, contra el cop d'Estat de juliol de 1936? Quina va ser la magnitud de la venjança i el càstig rebut pels tribunals militars franquistes que van operar a Catalunya?... .. potser són massa preguntes per ser respostes adequadament en l'escàs nombre de pàgines a què inevitablement està sotmesa aquesta publicació.

Aquestes pàgines també suposen la recuperació d'una part important de la Memòria Democràtica de la ciutat de Barcelona, la comarca del Barcelonès i L'Hospitalet de Llobregat. Un dels seus barris, Collblanc-La Torrassa, és un exemple paradigmàtic del fenomen migratori murcià a Catalunya. Aquest barri, entre 1920

i 1924 va passar de 3.810 a 13.307 habitants, fins al punt que era conegut com *"la petita Múrcia"*. Tampoc no pot estranyar que, en un moment determinat, el terme "Murcià" designés, a Barcelona, qualsevol immigrant no català, independentment de l'origen que tingués.

El matemàtic suec, Andrejs Dunkels, afirmava: *"És fàcil mentir amb les estadístiques, però és difícil de dir la veritat sense elles"*. Les pàgines que venen a continuació potser estan sobrecarregades d'estadístiques, d'entrada demano perdó. L'ús de taules i la seva explicació posterior espero que ajudin i en facilitin la comprensió. Tanmateix, en aquesta primera aproximació a la repressió sobre l'emigració a Catalunya, em sembla inevitable començar per la seva quantificació i efectes, tant en origen, com en destinació; estudiant-ne les causes, així com la seva naturalesa i personificació, especialment en una murcià, Julia Romero Yáñez, que m'ha semblat molt representativa del procés repressiu, i de dos dirigents murcians de la CNT, al més alt nivell, Juan López Sánchez i Miguel García Vivancos.

Fonts i xifres globals de la repressió franquista a Múrcia i a Catalunya

A més de les fonts indicades en el primer treball d'aquesta sèrie dedicat a La repressió franquista a la CA/RMU, vull remarcar, en aquest tercer treball, la importància de la sèrie documental "Procediments judicials militars (sumarissims) de l'Arxiu del tribunal militar Tercer de Barcelona (1939-1980)", que m'ha permès accedir a la documentació personal i col·lectiva de més de 78.000 persones, 70.470 homes i 7.718 dones, víctimes de la violència política franquista a Catalunya, entre les quals hi havia el contingent de 3.584 emigrants murcians/anes, 3.162 homes i 187 dones, condemnats/ades, així com dels 137 que van ser executats.

- LÓPEZ-GAY, Antonio, *«175 años de series demográficas en la ciudad de Barcelona»*. Centre Estudis Demogràfics, UAB, BIBLIO 3W, n 1.098, 2014. <https://ddd.uab.cat/record/157806?ln=ca>
- VILÀ VALENTÍ, José *«Aportación murciana al crecimiento poblacional de Barcelona»*, catedràtic de Geografia Humana de la Uni-

versitat de Múrcia.

<https://digitum.um.es/digitum/bits-tream/10201/21734/1/01%20La%20aportacion%20murcia-na%20al%20crecimiento%20poblacional%20de%20Barcelona.pdf>

- RUIZ GARCÍA, Joaquín y LÓPEZ VILLANUEVA, Cristina, «*Redes Migratorias mazarroneras en Collblanc-La Torrassa, 1924*». AMH, Alumbra-Alumbre, Mazarrón, 2017.
- MARTÍNEZ OVEJERO, Antº, «*La Violencia política franquista en Mazarrón, aspectos sociales y penales, 1939-48*». Actes III Jornadas AMH, Alumbra-Alumbre, Julio, 2018, Cuaderno de Estudio, nº 4. pp. 101-154.

En tot cas, cal indicar la gairebé inexistència d'estudis demogràfics relatius a l'avaluació del contingent migratori dels *altres catalans*, amb l'excepció dels municipis de Barcelona, L'Hospitalet de Llobregat i la comarca del Barcelonès, si més no fins on he pogut accedir, així com l'estimació del nombre de víctimes del franquisme dels emigrants no nascuts a Catalunya, en els àmbits comarcals o municipals catalans, llevat d'allò que fa referència als afusellats i al conjunt dels represaliats/ades a Catalunya.

I. ELS ALTRES CATALANS i la REPRESSIÓ FRANQUISTA a CATALUNYA [1939-45]

Tot i que l'objectiu d'aquest article és bàsicament la recuperació de la Memòria Democràtica i la Història de les víctimes de l'emigració murciana a Catalunya, m'ha semblat necessari avaluar el pes global dels nascuts a Catalunya i dels *altres catalans*, que es resumeix a la Taula n. 1

Consideracions relatives a la taula anterior

Les víctimes nascudes a Catalunya constitueixen una mica més de les dues terceres parts (68 %) dels processats/ades i tres quartes parts dels executats/ades (74 %).

Els altres catalans: andalusos/uses,

Taula 1.- Origen de les víctimes franquistes nascudes a Espanya i processades a Catalunya, 1939-45. Elaboració pròpia a partir de "Procediments sumaríssims... .."

Lloc de naixement de les persones processades i executades a Catalunya pels tribunals militars			
Comunitat Autònoma de naixement	Nombre persones processades	% sobre total processats/ades, s/73.395.	N. executats/ades s/3.349.
Generalitat de Catalunya	49.752	67,8%	2.465
Junta de Andalucía	4.145	5,6%	147
C. A. Valenciana	3.936	5,4%	168
C.A. d'Aragó	3.865	5,3%	136
C.A. Regió de Múrcia	3.349	4,6%	137
SUBTOTAL: Andalusia, València, Aragó i Múrcia	15.295	20,8%	588
Resta d'Espanya	8.348	11,4%	296

valencians/anes, aragonesos/eses i murcians/anes; cadascun d'aquests grups, a l'entorn del 5 %, representen, en total, la cinquena part de les víctimes processades (20,8 %) i una mica menys respecte del nombre d'afusellats (16 %). La resta de no nascuts a Catalunya, representen gairebé un 12 % dels processats/ades i un 9 % dels executats/ades.

Si comparem el càstig del contingent, *els altres catalans*, respecte dels nascuts a Catalunya: la proporció de processats/ades nascuts fora de Catalunya, 32,3 %, representen pràcticament un de cada tres processats i la proporció d'executats, 26 %, és una mica inferior, un de cada quatre afusellats.

Ubicació geogràfica i repressió dels nascuts i no nascuts a Catalunya

A continuació, apareixen una sèrie de dades, procedents de les fonts estadístiques relacionades al principi d'aquest treball amb la finalitat d'aproximar-nos a la ubicació de la població emigrant a Catalunya i la seva relació amb la repressió.

Centralitat de Barcelona i de la comarca del Barcelonès a la recepció de l'emigració murciana a Catalunya, la seva ubicació i la seva relació amb la repressió franquista

L'any 1930, una mica menys de la

meitat de la població catalana havia nascut al municipi de Barcelona (43,6 %) i més d'una tercera part (37,0 %) fora de Catalunya.

Al 1936, la ciutat de Barcelona tenia 1.062.157 habitants. Aproximadament 435.000 dels seus residents eren emigrants. Uns 130.000 (30 %) d'origen murcià. El municipi de Barcelona representava més de nou de cada deu processats/ades (21.451, 91,7 %) de la província de Barcelona. La població murciana a la Ciutat Comtal representa l'aportació més important d'emigrants procedents del Sud peninsular, el 13,4 % l'any 1930.

La ciutat de Barcelona i la comarca del Barcelonès, van liderar el dolor i tràgic rànking de la repressió a Catalunya, amb 27.408 represaliats/ades, la meitat dels processats/ades. I, a més, el contingent més nombrós del fenomen migratori d'origen no català. Fora de Barcelona desconeixem el nombre de murcians que residien a la comarca del Barcelonès. Sí coneixem la població total d'aquests municipis, 121.540 habitants (10 %) i el nombre de processats/ades, 2.287 (8,3 %) que abraça poblacions com: Badalona, gairebé mil processats, 989; L'Hospitalet de Llobregat, 800; Santa Coloma de Gramenet, 355, i Sant Adrià de Besòs, 143.

Altres comarques i municipis peri-

fèrics a Barcelona, en un radi aproximat de 50 Kms, com el *Baix Llobregat*, amb gairebé 100.000 habitants i municipis que rondaven els 200 processats com ara Cornellà, 193; Molins de Rei, 213; El Prat de Llobregat, 265, o Sant Boi de Llobregat, 188; i d'altres, tenien un contingent migratori molt important, que globalment ha estat avaluat en gairebé la tercera part; 32,3 %.

II. Per què van venir els murcians i les murcianes a Catalunya?

L'emigració murciana apareix sobretot a Catalunya i a Barcelona, a partir del primer decenni del segle passat. Fins aleshores, a Barcelona havien acudit emigrants aragonesos i valencians, que eren els més propers a Catalunya.

L'origen de l'emigració murciana prové de:

La crisi de la mineria: Águilas, Mazarrón, La Unión i Cartagena, tot i que en aquest últim municipi influeix no només el complement miner sinó també l'agrícola, atesa la tossuda sequera que és usual en aquesta comarca, que no té un sol corrent permanent d'aigua en el seu territori.

La Unión, que arribava als 30.000 habitants l'any 1910, no arribava a 12.000 vint anys després, o Mazarrón, que en el mateix període, passa de 22.000 a 13.600 habitants. Una part d'aquesta emigració es va traslladar a la conca potàssica catalana de la comarca del Bages: Cardona, Sallent i Súria, que van enregistrar 413 processats/ades, el major nombre després de Manresa, així com quatre afusellats.

L'origen rural i agrari en un territori amb extensos municipis, un clima sec i una pluviometria molt escassa

Llorca, 1.675 Km², el segon en extensió a Espanya, passa de 74.696 habitants l'any 1920 a 60.300 el 1930; per tant perd gairebé 15.000 habitants, la cinquena part de la seva població. Igual que a Llorca, en altres municipis i comarques de la província de Múrcia, escassegen els corrents d'aigua i predomina el

Taula 2.- Municipis d'origen de les murcianes/murcians, residents a Catalunya. Elaboració pròpia a partir de la Sèrie documental "Procediments..."

Municipis d'origen de les murcianes/murcians processats/ades, residents a Catalunya (1939-45)				
Municipi	N. total processats/ades	N. dones	N. homes	Nº afusellats
Águilas	130	10	120	5
Calasparra	32	2	30	1
Caravaca	45	1	44	3
Cartagena	700	53	647	19
Cehegín	39	3	36	2
Fuente Álamo	49	4	45	1
Jumilla	66	6	60	3
La Unión	258	10	248	6
Lorca	356	20	336	23
Mazarrón	357	13	344	24
Murcia	532	37	495	21
Santomera	65	3	62	4
Yecla	43	6	37	0
Total municipis mab 30 o més processats/ades	2.722	170	2.552	112
Reste de municipis	627	17	610	25
TOTAL	3.349	187	3.162	137

secà, a causa d'una baixa pluviometria, llevat de les hortes alta, mitjana i baixa que rega el Segura. Però, tot i així, en aquestes zones tradicionals de regadiu, a principis del segle XX, s'hi detecta una forta congestió poblacional.

Avaluació del nombre de processats/ades i afusellats/ades murcians, d'acord amb els seus municipis d'origen i residència a Catalunya

La taula n. 2 recull el nombre de persones processades de diferents municipis de Múrcia on hi ha hagut més de 30 processats pels tribunals militars que van operar a Catalunya. La informació continguda en aquesta taula ve a confirmar, a grans trets, les coordenades geogràfiques de les causes de l'emigració ofertes a l'apartat anterior, tant en l'àmbit miner, aproximadament la tercera part, com en l'agrari i rural, al voltant de la meitat

Per altra banda, la columna que indica l'origen dels 137 afusellats, també demostra que no hi ha una proporció directa i exacta entre processats/ades i afusellats/ades en el mateix àmbit municipal.

Afusellats

Origen: Mazarrón, va ser el municipi murcià amb un nombre més gran d'afusellats, a Catalunya, 24; li seguiria Llorca (23); quant al nombre de processats/ades tots dos es troben molt lluny de Múrcia (21) i Cartagena (19) i tanmateix van tenir un nombre semblant d'afusellats. A força distància, se situaven La Unión (6), Águilas (5) i finalment Santomera (4), amb la ràtio afusellats/ades processats/ades més alta de l'emigració murciana.

Per últim, el llistat dels 3.349 afusellats/ades a tot Catalunya contingut a la Sèrie documental "Procediments", ha permès

tancar l'avaluació de la repressió murciana incorporant, a nivell local, les comarques i alguns dels municipis on es van executar els murcians:

Llocs de residència a Catalunya: Barcelona amb 36 afusellats i la comarca del Barcelonès amb 62, constituïrien, sens dubte, els dos àmbits territorials de Catalunya on més emigrants murcians van ser executats, incloent-hi, en aquest àmbit comarcal, municipis com ara Badalona (18) i L'Hospitalet de Llobregat (6).

Li seguirien altres comarques, com ara el *Baix Llobregat* (15), amb Molins de Rei (5), com a municipi amb un més gran nombre de víctimes mortals; en aqueixa comarca; el Vallès Oriental (10), amb Sabadell (4); el Vallès Occidental (8), amb Montcada i Reixac (4); el Maresme (7); i les comarques del Bages, Garraf i Alt Penedès, amb 4 afusellats cadascuna. Per acabar aquest apartat s'indiquen l'edat mitjana dels afusellats, 38 anys, i les dades del més jove i del més vell dels executats.

Conclusió

El nivell d'investigació dut a terme en aquesta primera aproximació, ens permet conèixer el nombre de murcians/anes processats i executats a Catalunya, però només la distribució territorial, comarcal i municipal dels afusellats. Tot i que, sembla clar que en el municipi de Barcelona i les comarques del *Barcelonès* i el *Baix Llobregat*, entre d'altres, se situen la majoria de les víctimes murcianes.

III. Tres emigrants murcians a Catalunya: un ministre i un coronel anarquistes i una jove llibertària

Fins ara hem vist i analitzat des de l'anàlisi econòmica i demogràfica la repressió exercida a Catalunya contra els desafectes al règim

Comandaments del XII Cos de l'Exèrcit amb el Comandant de la 25ena Divisió Miguel García Vicancos (al centre) durant la presa de Belchite 06/09/1937 FOTO; Expo. Ars Operandi, . José Álvarez. CAJA-SUR. 15 Juliol, 2010.

franquista. Acabo aquest treball incorporant-hi el testimoni de vida d'una murciana, nascuda als inicis del segle XX, compromesa des de ben jove amb el moviment llibertari. Per raons d'edat, no va participar a l'etapa en la qual era comuna la presència dels pistolers de la patronal, tolerats per les autoritats.

Des del meu personal punt de vista, la història de la Júlia és més representativa del recorregut ordinari de la repressió des de la seva trajectòria política, la seva detenció o la seva mort en una presó franquista. Molt diferent de la que van protagonitzar dos dirigents cenetistes murcians com ara:

JUAN LÓPEZ SÁNCHEZ (Bullas, 1900-1972), pertanyent a la facció més sindicalista de la CNT, els anomenats *trentistes*. Ministre de Comerç en el Govern de Largo Caballero (Nov. 1936- Maig 1937), al costat de Frederica Montseny, Joan Peiró i Juan García Oliver. Exiliats durant gairebé trenta anys, des de març de 1939, a França, Regne Unit i Mèxic i participant amb major o menor grau en l'esdevenir polític i sindical de l'exili espanyol, fins al seu polèmic retorn a Espanya el 1966.

MIGUEL GARCÍA VIVANCOS (Mazarrón, 1895-1972), fundador l'any 1922, juntament amb Durruti, Ascaso i García Oliver del grup més radical i faista de la CNT, els *Solidaris*. Va tenir una important, compromesa i brillant actuació militar a l'Exèrcit Republicà, al comandament de la XXV Divisió, el mes de setembre de 1937, a les batalles de Belchite i de Terol. Ferit de guerra, va ascendir a coronel el 1938. Després del seu pas a França (1939), va estar empresonat en un camp de concentració fins l'any 1944, any en què fou alliberat per la Resistència a la qual es va incorporar fins el final de la IIGM.

A París, i per tal de guanyar-se la vida, va començar a pintar mocadors i xals turístics. Amb el temps va ser considerat com el més important dels pintors *naïfs* espanyols. Va tornar a Espanya el 1971 i va morir a Còrdova el 23 de gener de 1972.

JULIA ROMERO YÁÑEZ, Càstig i venjança (Mazarrón, 1916 - Barcelona, 1941) Jove militant llibertària, òrfena des dels dos anys. En tenia cinc quan va arribar a Santa Coloma de Gramenet, el 1921, Es va afiliar a la CNT als 14 anys, quan va entrar a treballar com a teixidora. Als 18 anys va fer un nou pas en el seu compromís llibertari no només en l'àmbit sindical, sinó ideològic, polític i, sobretot, cultural;

Cognoms, Nom	Edat	Origen	Residència a Catalunya
Hervás Alfocea, Eugenio	20	Caravaca	Barcelona
Ruiz León, Nicolás	68	Águilas	Montcada i Rexachs

es va adherir a la secció local de les Joventuts Llibertàries de Catalunya i va promoure l'organització de nombroses activitats culturals, entre les quals destaca l'edició i la difusió de la revista "AURORA LIBRE"

Després del cop militar, el mes de juliol de 1936, es va allistar a la *Columna Ortiz* de les Joventuts Llibertàries i en va ser nomenada Secretària General, càrrec que va compatibilitzar amb activitats de solidaritat, propaganda i cultura, pròpies de la rereguarda, a Santa Coloma, com el *Socors Roig*, o la Defensa Passiva, etc. Va assumir la direcció i la publicació d'"AURORA LIBRE".

Segons la sentència del Consell de Guerra (Barcelona, 2 de gener de 1940):

"[El mes de gener de 1940, Catalunya encara no havia estat alliberada per les forces del nostre Cabdill i van començar a reunir-se antics membres de les Joventuts Llibertàries de Santa Coloma i Sant Adrià de Besòs i van constituir un grup que s'anomenaria Unió de Joventuts Antifeixista; que es va constituir a les acaballes de febrer]... [les finalitats del qual eren lluitar materialment contra el Nou Estat Espanyol. Les seves activitats, en el curt espai de temps que les van dur a terme, van ser de caràcter propagandístic... [JULIA ROMERO YÁÑEZ exercia el paper de Tresorera de la Secció de Santa Coloma]..." [Arxiu Militar de Guadalajara. Expt. 108358.]

Julia s'havia unit a aquesta organització a començaments del mes de maig. Els 24 membres del grup van ser detinguts el 2 de juny de 1939. Després de ser brutalment interrogats i torturats van ingressar a la presó. El Consell de Guerra es va fer al cap de sis mesos i globalment van ser condemnats a cinc penes de mort i 352 anys de presó. El fiscal va sol·licitar la pena de mort per a la Julia, però al final va ser condemnada a reclusió perpètua. Va morir a causa de tuberculosi el 6 de setembre de 1941.

Conscient de la seva malaltia, per altra banda molt comuna fora, però sobretot dins de les presons franquistes, Julia havia sol·licitat la revisió de la seva condemna, amb la finalitat de poder accedir a la situació processal de *Presó atenuada*, per tal que la seva família pogués tenir cura d'ella en el seu domicili.

La *Comissió Provincial d'Examen de Penes de Barcelona*, va examinar el cas i va contestar el 23 d'abril de 1942, "*crident respectuosament l'atenció de la superioritat*" (sic), que era la forma protocol·lària, jurídic-militar, que es feia servir quan es volia suggerir a la superioritat en aquest cas l'*Auditor de Guerra*, que hi havia fonament legal per tal que la sol·licitud de rebaixa de la pena imposada pel tribunal militar pogués ser atesa. Naturalment, si la superioritat hi estava d'acord.

No obstant això, l'*Auditor de Guerra* no va acceptar el suggeriment i el Capità General de la IV Regió Militar va assumir el criteri de l'*Auditor*: "*es va mantenir la condemna i la pena no es va rebaixar*" (*Arxiu Militar de Guadalajara*, Expt. 108.358).

Julia havia estat enterrada, set mesos abans i, per tant, la decisió no influiria en res en el seu futur penitenciari, ni desgraciadament en la seva vida; però la *Comissió Central d'Examen de Penes*, no ho sabia, prova d'això és que, amb data 28 de juny de 1944, dos anys més tard, aquesta *Comissió* accepta inexplicablement la rebaixa de la pena a dotze anys.

Anàlisi del procés: La *Unió de Joventuts Antifeixistes*, en la seva curta vida, havia fet poca cosa més que tirar fulls volanders; posar per escrit un esquema teòric d'organització interna i intentar de trobar nous adeptes, segons afirma la

Julia Romero Yáñez, militant i dirigent de la CNT i de les Joventuts Llibertàries a Santa Coloma de Gamenet, condemnada a Reclusió perpètua, va morir als vint-i-cinc anys a la presó de les Corts de Barcelona, a causa de la tuberculosi. Foto. Wordpress.

mateixa sentència. Julia s'havia adherit a l'organització el mes de maig, i el mes de juny els van detenir a tots. La intervenció organitzativa de Julia va ser, necessàriament, escassa; com a molt dues o tres setmanes.

En realitat se la condemna per la seva militància a la CNT, a les Joventuts Llibertàries i, sobretot, per la seva activitat a la rereguarda durant la guerra com a Secretària General de la *Columna Ortiz*, que, a més, incloïa la direcció i publicació d'*AURORA LIBRE*. Ni el fiscal, ni el jutge instructor esmenten fets o denúncies que manifestin l'exercici per part de Julia d'accions violentes contra les persones de dretes o els seus béns.

Amb aquests antecedents, el fiscal demana ni més ni menys que la pena de mort, tot i que el Tribunal "només" la condemna a 30 anys. No acaben aquí els abusos. A més del maltractament i la tortura en la seva detenció, va emmalaltir de tuberculosi. No solament no en van tenir cura a la presó, sinó que tampoc no l'envien a un centre sanitari adient i, en última instància, ni tan sols l'envien a casa, amb *presó atenuada*, per tal que la família se'n pugui fer càrrec.

El sistema jurídic-militar es va limitar a rebaixar-li la pena a 12 anys, quan ja en portava tres de morta i enterrada, una burla macabra i sinistral. Aquesta era l'expressió del càstig i la venjança del franquisme. No en va ser una excepció, hi va haver moltes "julias".

Antonio Moral
Periodista
(membre de l'associació La Barranca)

A*quí nunca pasa nada* és el llibre que ha servit com a referent per conèixer, en tota la seva extensió, la repressió a La Rioja com a conseqüència de la fallida rebel·lió militar i de la posterior guerra civil. El títol ens parla de la capa de silenci que ben aviat es va imposar per tota la regió, com es va imposar per tot el país. Es deia que aquí, a La Rioja, no va passar mai res. Però sí que hi va passar. I molt.

Les fredes dades parlen de més de 2.000 morts, la major part dels quals assassinats durant els sis primers mesos de la rebel·lió, sense judici i sense cap mena de defensa. Gairebé 1.300 expedients econòmics sancionadors oberts per tal de castigar les responsabilitats polítiques, la multiplicació de presons improvisades per tota la geografia de La Rioja i la instal·lació de dos camps de concentració, a Logronyo i a Haro, per a presoners de guerra. Veurem aquestes dades més detalladament als articles que formen part d'aquesta publicació.

La xifra d'assassinats assoleix gairebé l'1 % de la població de l'aleshores província de Logronyo, un territori on no hi va haver front ni trin-

xeres però on sí hi havia una munió d'agricultors, treballadors del camp, que pensaven que tenien dret a una vida millor i que, per a poder-ne gaudir, s'havien afiliat a organitzacions republicanes i d'esquerra.

Contra ells, contra aquest ideal que intentaven d'assolir aquí a la terra, sense esperar el més enllà, es va aixecar en armes bona part de l'Exèrcit amb el suport d'un clergat i els seus acòlits, els terratinents, la burgesia comercial i industrial i els grups de falangistes i de requetés antirepublicans conjurats per tal que res no canviés l'ordre establert, el seu ordre establert, i per acabar amb l'experiència republicana que l'estava amenaçant.

Més de la meitat dels assassinats de la regió es duen a terme contra treballadors del camp, militants majoritàriament de la CNT i de la UGT. Sobre les seves restes escampades per camps i camins, cunetes i timbes hi ha tornat a créixer el blat. I hi han germinat llavors i hi han crescut arbres. I s'hi ha trencat el silenci.

També són els jornalers els qui marquen el perfil dominant entre els qui seran multats i extorquits, molts cops després de morts, pels expedi-

ents de responsabilitats polítiques. En el cas de les dones, aquest perfil de represaliades econòmiques el marquen les vídues. El cruel embargament dels seus béns quotidians (un llit, un parell de cadires, un joc de llençols, mitja dotzena de culles...) ens diu ben clarament que es tracta d'un esperit de revenja. A les vídues, aquelles endolades, que tant han sovintejat a la nostra infància, encara els quedava per patir el robatori, les multes, la manca de treball, la misèria. A la mort física s'hi afegia, ben sovint, la mort civil dels familiars més propers.

Sobre la magnitud de la repressió, la brutalitat de l'actuació desferma-

da a la rereguarda de La Rioja durant els primers mesos de la rebel·lió escriu **Jesús V. Aguirre** el seu article intitulat *La Rioja, el 1936*. Es tracta d'una regió agrària i conservadora on les dretes van guanyar el mes de febrer de 1936 i la CEDA hi va obtenir tres dels quatre diputats de la província, que aconseguiren 45.761 vots per 35.729 del Front Popular. Malgrat aquestes dades es desferma una repressió sense precedents, explicada fins en els seus mínims detalls a l'obra del mateix autor (*Aquí nunca pasó nada*), manual de consulta i referència obligada per tal de conèixer el que va passar allà on es deia que mai no havia passat res.

D'ençà de la primera hora del diumenge 19 de juliol de 1936 els rebels es van fer amb el control, sense gaire oposició, de les instal·lacions militars de la ciutat de Logronyo, van destituir-ne les autoritats civils legalment establertes, van ocupar les instal·lacions de l'emissora *Radio Rioja* (des d'on es va llegir el ban de Mola), van declarar l'estat de guerra i van començar les detencions en massa. Grups de requetès, voluntaris navarresos, es van unir als militars rebels per frenar la possible resistència de grups d'obrers, a la capital, i treballadors del camp a diversos pobles agrícoles de la regió.

Les primerenques detencions a Logronyo i a molts pobles de tota La Rioja van desbordar, primer, les presons i, de seguida, també els cementiris. Les noves autoritats civils i militars van demostrar que "no els tremolaria el pols en la seva nova comesa" i van mostrar-se extremament zelosos per tal d'acomplir les instruccions d'aplicar "mà dura", "violència extrema", "càstigs exemplars"... unes normes dictades pel general Mola des de Pamplona. Sembrar el terror entre els qui no pensaven com els rebels, eradicar l'adversari, aquesta era la consigna.

L'article de l'historiador **Tomás Llanos**, *Terror, càstig, adoctrinament* repassa com es va posar en marxa a La Rioja la geografia del terror, el nou sistema de les presons que va haver d'utilitzar instal·lacions

civils (cines, frontons, centres d'ensenyament, fàbriques, places de toros) i tota mena de dependències municipals. El pas per aquests centres de retenció i classificació podia ser ràpid o podia allargar-se durant mesos. Las sacas de presoners eren diàries. Ningú no sabia quan sentiria el seu nom a la llista de terror nocturn. Els buits que uns deixaven eren ràpidament coberts amb nous detinguts. L'amuntegament i les pèssimes condicions de vida eren la norma en aquests improvisats centres de detenció. El treball de **Tomás Llanos** fa un repàs per les presons i camps de concentració (a Logronyo i a Haro) que es van posar en marxa des dels primers moments del cop militar, les seves localitzacions concretes, temps de funcionament i règim de vida a través d'alguns testimonis que van passar per aquests recintes.

Si la repressió física està força documentada, no passa el mateix amb la repressió econòmica dels vençuts. El treball d'**Eva María Nstares**, *Aproximació a la repressió econòmica a La Rioja*, forma part de la seva tesi doctoral en curs. Si la guerra va acabar oficialment el 1939, la victòria es va perllongar molts anys més. Les conseqüències econòmiques per als vençuts en forma de multes i expedients, no es van acabar fins l'any 1966, any en el qual, finalment, es va suprimir la Comissió Liquidadora de responsabilitats polítiques. Haviem passat vint-i-set anys des del final de la guerra oberta, però la revenja s'havia allargat molt més.

A l'Arxiu Històric Provincial de La Rioja es conserven 1.278 expedients de responsabilitats polítiques (segurament n'hi va haver més), amb propostes de tota mena, des de sancions de 100 pessetes a multes de cent milions de pessetes, com la que van imposar a Amós Salvador, diputat electe pel Front Popular el 1936 i ministre de Governació al primer govern de Manuel Azaña. Normalment les sancions econòmiques eren tan desproporcionades que només es va aconseguir de recaptar, aproximadament, l'1 % de les multes imposades. En el cas d'Amós Salvador, la seva

multa de cent milions es va quedar finalment en 100.000 pessetes.

Si els treballadors del camp van ser un dels col·lectius més durament afectat per la repressió militar a causa de les seves idees combatives i revolucionàries, que en molts casos ja s'havien manifestat a la revolució de 1934, en l'àmbit més ideològic van ser els i les mestres republicanes els qui van patir entre les seves files una de les més grans depuracions ideològiques de què es tenen memòria. En el treball que hi ha a continuació sobre *El Magisteri de la Rioja, entre la suspensió i el mur d'afusellament* es pot observar com una de les obsessions dels rebels, i del seguici clerical que els animava, era el retorn dels crucifixos a les aules, el final de laïcisme escolar i el que comportava a tots els efectes.

D'entrada van ser destituïts fulminantment tots els ensenyants afiliats a les federacions d'ensenyament de la CNT i d'UGT. A l'inici del nou curs escolar, el mes de setembre de 1936, es va publicar la suspensió de sou i ocupació, primer per a 66 mestres. Uns dies més tard s'hi van afegir 74 mestres més. Les depuracions van continuar durant les setmanes i mesos següents fins a assolir la xifra, pel cap baix, de 211 mestres represaliats (154 homes i 47 dones). A d'altres els va anar més malament: 29 mestres homes i 4 mestres dones van ser assassinats. El seu crim va ser voler acabar amb l'analfabetisme, ensenyar en llibertat, posar la ciència i el progrés enfront de la religió i l'església catòlica.

Se sap que la República va reconèixer a Espanya per primera vegada el dret al sufragi femení, una mesura capdavantera en l'àmbit internacional. Amb l'arribada dels capellans i els militars a la cúpula del nou Estat, les dones van tornar durant llargues dècades a fer-se invisibles en l'àmbit de l'esfera pública, dependents dels seus marits, enclaustrades novament en la sagrada llar familiar. **Aleix Romero** dirigeix la seva mirada, concretament, a *La repressió contra les dones a La Rioja* durant la guerra i la postguerra. Un total de 36

dones van ser assassinades en aquesta regió durant els tres primers mesos de guerra, de juliol a octubre. La primera, el 19 de juliol, era mestra. Ser mestra o tenir “reivindicacions feministes” no era una bona targeta de presentació davant les noves autoritats.

Mestres, treballadores, feministes, simples militants d'esquerres conformen el grup principal de les dones assassinades a La Rioja. **Aleix Romero** dissectiona també altres grups objecte de persecució com ara els familiars de les víctimes de la repressió. Ser esposa, mare o filla d'un represaliat podia comportar rebre també el seu propi càstig, fins i tot la mort. Expressar obertament certes idees “modernes” o crítiques al clericalisme també tenia el seu risc. El missatge era clar: la repressió no coneixia límits, no s'aturaria amb les dones i encara menys amb les que no estaven disposades a renunciar al seus drets acabats d'adquirir.

L'últim dels treballs que compon aquest mosaic sobre la repressió franquista estudia el tema de les exhumacions a La Rioja, un treball difícil, encara inacabat, que ens planteja la coexistència del dret a viure en pau amb el dret a morir, i a descansar, també en pau. **Jesús V. Aguirre** i **Carlos Muntión** recorden com, en els primers moments de la transició democràtica, a partir de la mort del dictador, hi va haver un important moviment en molts pobles agraris de La Rioja Baixa i de la Ribera navarresa per a exhumar els cossos de molts assassinats que estaven escampats pels camps de la zona. Havia passat una mica més de 40 anys però la memòria encara estava fresca. Hom no havia oblidat els fets tràgics de l'estiu del 36 i encara vivien molts familiars dels desapareguts. Aquestes exhumacions accelerades, que no permetien la identificació de molts cossos, van aconseguir recuperar les restes d'uns 340 habitants de La Rioja assassinats. Ja al segle XXI, a partir del 2006, amb les lleis de Memòria Històrica en marxa, s'ha aconseguit

Dones de negre a La Barranca cap al 1970

d'exhumar a l'entorn d'un centenar de cossos més en diverses localitzacions per tota la regió i províncies veïnes.

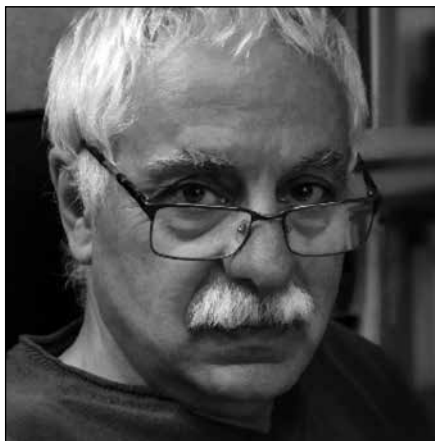
Tanmateix, La Rioja té dues grans fosses que han tingut una sort diferent. La primera era al cementiri de Logronyo. En menys de dos mesos (entre el 20 de juliol i el 13 de setembre de 1936) van ser enterrades al terra del cementiri de Logronyo 400 víctimes assassinades durant aquell estiu de terror i sang. Al cap d'uns anys, la majoria d'aquests cossos va ser traslladada a l'ossera municipal per tal de reutilitzar aquest espai amb nous enterraments. Tot i que el seu rastre físic s'ha perdut, no se n'ha perdut la memòria que es va recuperant com a testimoni de la barbàrie.

L'altra gran fossa comuna de La Rioja és a La Barranca de Lardero, a pocs quilòmetres de Logronyo. El col·lapse del cementiri de Logronyo va obligar els botxins a cercar noves ubicacions per a executar i enterrar llurs víctimes. La Barranca, que dona nom a l'associació de familiars de les víctimes i al grup memorialista de La Rioja, va començar a ser utilitzada el mes de setembre de 1936. Amb prou feines amb 100 dies, les seves tres rases de terra cobrien més de 400 cossos. Durant més de 40 anys no hi van faltar mai flors. Els seus familiars, les dones sempre endolades, van mantenir-ne el record durant els durs anys de la

dictadura i van tenir cura de l'indret on descansaven els seus familiars. L'any 1979, en el moment de les primeres exhumacions, van prendre la decisió de deixar-hi els cossos i significar aquest barranc com a indret de record. Avui, les fosses comunes d'aquest cementiri civil constitueixen el Memorial de la Barranca, declarat Bé d'Interès Cultural (BIC), un dels indrets més emblemàtic per als col·lectius memorialistes de tot Espanya.

Com es podrà comprovar en els articles següents, no és cert que aquí, a La Rioja, mai no hagi passat res. Ja ho deia *La balada de San Asensio*, una cançó-protesta que interpretava el grup *Carmen, Jesús e Iñaki* als anys setanta del segle passat. Havi- en passat moltes coses, tot i que no es podien dir, ni tampoc cantar. Una cosa molt diferent era que aquestes veritats, que no es podien dir, molestessin les autoritats, aquelles autoritats que presumien que “aquí no havia passat res i que no passaria res” ja que per a això comptaven amb guàrdies de reforç, per tal que, arribat el cas, tot seguis igual, per tal de continuar mantenint la pau dels cementiris. La cançó (*Balada de San Asensio*, per als qui la vulguin escoltar, que a més es basava en uns fets reals) acabava recordant que aquí havien passat moltes coses, que només es podrien oblidar quan tot-hom les hagués conegut i les pogués rebutjar.

LA RIOJA L'ANY 1936: DOS MIL ASSASSINATS

Jesús Vicente Aguirre,
Investigador i escriptor
(membre de l'associació la Barranca)

“Si El que va passar a Espanya va ser diferent i va tenir peculiaritats pròpies va ser, bàsicament, perquè el cop d'Estat de juliol de 1936 va fracassar i va ser l'origen d'una llarga i sagnant guerra civil. Una guerra en la qual s'enfrontaven el feixisme i el comunisme, la revolució i la contrarevolució, sí, però també la democràcia republicana i la possibilitat d'una dictadura militar; una lluita de classes que alhora era guerra de religió, de credos ideològics oposats i de nacionalismes enfrontats; un cisma de violència desfermada que va desfer a miques els esforços de convivència d'una societat, l'espanyola de la dècada de 1930, amb problemes sense resoldre i línies de fractura interna que, quan va cedir la paraula a les armes, va esquerdar el país d'una banda a l'altra i va travessar també pel mig les petites comunitats rurals on semblava que no passava res”.

(Carlos Gil Andres, Lejos del Frente, p. 439).

AQUÍ NO VA PASSAR MAI RES...

Quan jo vaig néixer, l'any 1948, ja havia acabat la guerra mundial i al racionament li quedaven ben pocs anys. Mai no vam passar gana i això que érem una família de classe mitjana baixa i nombrosa. Els meus pares, catòlics de campanar, i més papistes que el Papa, mai no van saber que, malgrat que havien guanyat la croada, també havien perdut la guerra. Jo ho vaig començar a saber el 68, però no pels totxos i la imaginació que volaven per París -els seus ressons ens van arribar una mica més

tard- sinó perquè tenia 20 anys i, tot i que tard, començàvem a descobrir que sí, que hi havien passat certes coses. Una guerra civil amb bàndols, amb morts i assassinats. Mig país derrotat entre el 36 i 39; l'altra meitat amb el genoll blegat d'ençà d'aleshores. I vet aquí que un dia algú ens va parlar de La Barranca.

Recordo les primeres visites a La Barranca. Les flors sobre aquella terra, aquelles fosses. La policia social o la guàrdia civil deambulaven pels voltants, però ja no atemorien, ni se'ls veia. En tot cas, jo només veia aquelles dones vestides de ne-

gre, de dolor, de tendresa i dignitat, que somreien i agraïen la companyia i la solidaritat dels amics i familiars. També la d'aquells joves despistats que volien saber el que havia passat en una terra on ens havien dit que mai no havia passat res.

Hi havia quatre-centes persones amuntegades i sebolides sota la terra. Poc que em pensava que n'acabaríem escrivint llibres i articles, buscant en la memòria i en els arxius de tantes persones i de tants pobles, per poder explicar a tothom que, finalment, a La Rioja sí que hi havien passat certes coses. Dos mil assas-

Les dones endolades en un racó de La Barranca (després de 1979)

sinats, per exemple, amb nocturnitat i traïdoria, sense judici i sense remissió¹

L'ESTIU QUE ES VA FER HIVERN L'ANY 1936

La Comunitat de La Rioja, aleshores província de Logronyo, és la segona més petita d'Espanya, després de Balears. Els seus 5.033 quilòmetres quadrats contenien l'any 1936 un total de 182 pobles i una població, segons el cens de 1930, de 203.789 persones.

A les eleccions de febrer de 1936, Acción Riojana-CEDA, amb el suport dels Carlistes de Lealtad i el Partit Agrari, van aconseguir les actes dels seus tres candidats: Ángeles Gil Albarellós, Tomás Ortiz de Solórzano, i Antonio Arnedo Monguilán. El Front Popular, que havia guanyat les eleccions a Espanya, només obtindria un diputat a La Rioja, l'arquitecte Amós Salvador Carreras, que serà ministre de Governació en el nou gabinet de Manuel Azaña.

La victòria del Front Popular es vesteix d'esperança i reprèn els projectes i reformes que el bienni negre republicà havia arraconat. A moltes localitats de La Rioja on s'havien cessat els seus ajuntaments l'any 1934, es retorna el poder municipal

als qui el van guanyar el 1931 i 1933. Basilio Gurrea, que recupera l'alcaldia de Logronyo, protesta davant del governador civil que presideix la restauració: *"respetuosa pero enérgicamente del atropello cometido al despojarles arbitrariamente del cargo que habían recibido por medio del sufragio popular"* (*respectuosament però enèrgica de l'abús que es va cometre en desposseir-los arbitràriament del càrrec que havien rebut mitjançant el sufragi popular*). A Alfaro, aquella mateixa nit, es va dur a terme, amb greus incidents, la transició municipal. El dia 23 de febrer es poden llegir a *La Rioja* els noms de 57 presos amnistiats (20 dels quals seran assassinats uns mesos més tard).

Per a bona part de la dreta la situació, en lloc de complicar-se, s'aclareix. Així ho manifesta un editorial de la revista tradicionalista *Lealtad Riojana* el 29 de febrer: *"En fin: mucho nos tememos que la lección pasada sea la última lección y el último aviso"* (En fi, molt ens temem que la lliçó passada sigui l'última lliçó i l'últim avís)...El seu dirigent nacional, José María Zaldivar, havia dit a Pradejón, en plena campanya: *"en las próximas elecciones, que hay que procurar que sean las últimas, se ventila el porvenir de la Religión*

y de España... se decidirá entre Roma o <Moscou>, entre el látigo del soviet y la fe de Cristo" "a les properes eleccions, que cal procurar que siguin les últimes, es tracta el futur de la Religió i d'Espanya... es decidirà entre Roma i Moscou, entre el fuet del soviètic i la fe de Crist" (Lealtad Riojana, 13.1.36).

El camí de la conspiració, iniciat amb l'adveniment de la República l'any 1931, va arribant a les casernes. Mola és nomenat cap de la XII Brigada d'Infanteria a Pamplona.

La vida quotidiana als pobles de La Rioja continua, entre esforços polítics, socials i culturals. No hi manquen les reivindicacions de treballadors i sindicats. I, lògicament, en una situació de canvi i resistència, augmenten els problemes i conflictes, així hi ha vagues de pagesos, o dels empleats de la construcció o dels metal·lúrgics... així s'expliquen els successos del 14 de març a Logronyo quan, arran de la provocació falangista davant dels treballadors de la Tabacalera hi haurà la mort de tres persones i nou ferits, la destrossa d'algunes seus dels partits de dretes i l'intent de crema d'alguns convents. Cremen completament els tallers del *Diario de La Rioja*, diari de dretes i l'església de la Mare de Deu. Dies després el foc purificador arriba també a d'altres pobles de la província.

José María Pérez Brun, mestre d'Herramélluri (que serà assassinat a La Barranca el mes de novembre) escriu des del setmanari *Izquierda Republicana* (11.5.36) al senyor bisbe que ha tramès una pastoral després dels esdeveniments de març, aprofitada pels sacerdots als pobles per a *"poner desde el púlpito a la República y sus hombres, una vez más, como chupa de domine"* ("posar des de la trona a la República i els seus homes, una vegada més, com chupa de domine"): *"Quemar conventos está mal, muy mal, nosotros lo condenamos sinceramente... Vamos a impedirlo y ustedes, el clero, pueden ayudarnos mucho... vengan a las*

1 L'autor d'aquest article va escriure el 2007 *Aquí nunca pasó nada. La Rioja 1936* (editorial Ochoa, vuitena edició l'any 2018), un llibre que recull la repressió a La Rioja poble a poble, amb les biografies dels dos mil assassinats.

aldeas a pie... visiten las casas de los más humildes... No se pongan a los pies del capital, ya que Cristo fustigó con mano dura a los ricos. No desprecien, en fin, a los pobres, y verán así como el proletariado no huye de los templos ni incendia los conventos". ("Cremar convents està malament, molt malament, nosaltres ho condemnen sincerament... Ho impedirem i vostès, el clergat, ens hi poden ajudar molt... vinguin als pobles a peu... visitin les cases dels més humils... No es posin als peus del capital, ja que Crist va fustegar amb mà dura els rics. No menyspreïn, en fi, els pobres, i veuran així com el proletariat no fuig de les esglésies ni incendia els convents").

A l'abril es debat a les Corts sobre ordre públic. Un debat necessari perquè la conflictivitat, certament, és una realitat evident, però que la República creu que pot tallar. No en tindrà gaires oportunitats. Els representants de les casernes militars del nord d'Espanya es reuneixen el dia 19 a Pamplona amb Mola el qual, l'endemà, visita Logronyo. La sort està tirada.²

L'estiu comença amb vagues de fabricants de maons i treballadors de la construcció i les perspectives agrícoles no són pas gaire bones en una regió que viu del camp.

Comença a circular per les casernes la Instrucció reservada n. 1 del general Mola. A les primeries de juliol visita la guarnició García Escámez per parlar, escriu Arraràs, *"amb els coronels dels dos regiments, amb els quals encara no comptava"*.

El dia 17 de juliol comença la rebel·lió a Melilla, Ceuta i Tetuan. I

està preparada a Logronyo, amb les tropes aquarterades, com ens explica Arraràs amb tot el luxe de noms i detalls a la seva Història de la Cruzada.³

Confirma que *"García Escámez va estar a Logronyo els primers dies de juliol per tal de parlar amb els coronels dels dos regiments, amb els quals encara no es comptava"*. I que *"en el Govern civil i en els centres obrers s'hi observava una gran activitat. Els dos bàndols que havien de mesurar les seves armes es vigilen i s'observen desconfiats. Afortunadament, el gobernador Novo, pusil·lànim i irresolut, no és l'home a propòsit per a les jornades roges. Revolucionari teòric, retrocedeix espantat davant de l'acció i és incapaç d'arriscar res pel triomf dels seus ideals... L'alcalde també era un altre esquerrà satisfet de la seva posició i no volia pas comprometre-la. S'anomenava Gurrea i tenia una clínica d'odontologia molt acreditada. El mateix Mola havia estat, durant alguns anys, client seu i amic. De la banda del Govern només hi havia en aquells moments el tinent coronel cap de la comandància de la Guàrdia Civil (coronel Manuel Fernández) i alguns cacics locals"*.

Més propers encara, podem suposar, són els cenetistes, socialistes i comunistes que el 17 i 18 de juliol demanen armes al Governador Novo, que els considera alarmistes. Els diu que tot està controlat i que, a més, ell no els pot aconseguir armes. En tot cas se'n poden demanar a Madrid, tot i que els aconsella que tornin tranquil·lament als seus pobles. N'hi ha algun que viatja a la capital

d'Espanya, d'altres se'n van als seus pobles, però cap d'ells no està tranquil.

Per l'altra banda, la implicació civil en el cop que es prepara és un fet. El mateix Bellod explicarà després que, després de l'assassinat de Calvo Sotelo, *"Falange volia sortir al carrer i per a tractar d'aquest punt hi va haver una reunió a casa meva...on els vaig imposar seny, tot esperant l'ordre del general Mola. Els vaig dir <"els guàrdies d'Assalt vindran amb nosaltres així que l'exèrcit surti al carrer, però si només surten els falangistes, sentint-ho molt aniran en contra">*. Pel que fa a d'altres ajudes, era clara la posició dels tradicionalistes i de la mateixa CEDA. El seu diputat Tomás Ortiz de Solórzano escriurà el 13.4.39 que *"molt abans de la iniciació de la nostra gloriosa croada"* Acción Riojana de Logroño havia contactat amb els oficials d'Artilleria, assenyalant Innenarity com el "més caracteritzat", tot afegint que els ajudarien econòmicament (*Política y Sociedad*, pp. 83 i 84). Hernández García (2,183) indica altres noms de l'entramat civil del cop, a més de Pérez Iñigo i Ortiz de Solórzano: Gil Albarellos, diputat i ex-militar; els germans Herrero de Tejada i José María Mazón, els Garri-gosa, Barrenengoa, Gil Rivera i Amilivia, l'advocat Olagüenaga, Pernas, Gil López, Medarde, Santaña, Sagastuy, Rosales...

REBEL·LIÓ I MORT

El diari *La Rioja* del 19 de juliol, diumenge, informa a primera pàgina que *"A Marroc s'ha iniciat un movi-*

2 A la seva Historia de la Cruzada, pàg 452, escriu Arraràs *"Por todo ello fue Mola en persona quien colocó los jalones de la conspiración en una de las visitas que hizo al Regimiento de Bailén"* (Per tot això va ser Mola en persona qui va col·locar les fites de la conspiració en una de les visites que va fer al Regiment de Bailén). Mola havia estat estudiant, tinent i tinent coronel a Logronyo on el seu pare havia estat cap de la guàrdia civil i les seves dues germanes hi estaven enterrades al seu cementiri, i tenia amics a la ciutat. L'alcalde, Basilio Gurrea, per exemple, a més, havia estat el seu dentista.

3 La Junta que preparava la rebel·lió *"la presidia el comandante Inneranty i la formaven el capità d'Artilleria Chacón, el del Regiment Bailén Navarro Brisóns per la Infanteria i el d'Aviació Gómez Martín. Participava també dels treballs preparatoris el tinent coronel de Bailén Ricardo Marzo... El capità Navarro, que va ser designat pe entendre's amb els elements civils, va encarregar a l'industrial Federico Pérez Iñigo que recaptés fons per a la compra d'armes a França* (Arraràs, 453), Cristina Rivero (*Política y Sociedad en La Rioja*, pp. 74 i ss, i "La Rebelión militar en La Rioja", revista *Berceo*, nº 127, p. 40) afegeix el capità Bellod el qual, juntament amb altres militars, viatja a Burgos, Valladolid i Saragossa per tal de preparar la rebel·lió; Roberto White, comandant d'aviació i de l'aeròdrom d'Agoncillo-Recajo, i els coronels Martínez Zaldivar - inicialment contrari a la rebel·lió, estovat després- i Ricardo Moltó, d'artilleria.

ment militar que el Govern diu que està reduint. A la matinada s'ha format un nou Govern presidit pel senyor Martínez Barrio". S'anuncia un dia de calor sufocant però, gairebé abans que surti el diari comencen a moure's les tropes. Són les set del matí a l'aeròdrom d'Agoncillo, i així ho va explicar Arraràs (Historia de la Cruzada, 454): "aconsegueix el comandant White desarmar i arrestar els més perillosos dels seus subalterns, quatre o cinc brigades, alguns sergents i vint soldats que estan en relació amb la Casa del Poble. Guanyats per la mà, se'ls va reduir a la impotència. Conjurat el perill, White forma la tropa i desfà uns grups d'obrers que es congregaven als marges del riu Iruega per recollir les armes que hi havia enterrades". Una hora més tard el coronel Ricardo Moltó forma el Regiment d'Artilleria reforçat amb uns 150 civils. En el seu discurs "altament patriòtic" justifica la rebel·lió "per salvar la Nació i fer fora del poder aquest Govern d'assassins" (Cristina Rivero, Política y sociedad, p. 89). A les 9 del matí, Víctor Carrasco Amilibia, governador militar, proclama l'Estat de Guerra. Les tropes ocupen ponts i altres indrets "estratègics", incloent-hi l'emissora *Radio Rioja* des d'on s'emeten proclames i es llegeix el Ban de Mola. El capità d'artilleria Emilio Bellod Gómez es fa càrrec del Govern Civil.

Comencen les detencions. Els primers, els militars lleials a la República, després autoritats i responsables polítics i sindicals. En pocs dies hi haurà tants detinguts que a la presó provincial s'hi afegiran les presons habilitades del Frontó Beti-Jai o Cine Avenida i l'Escola Industrial.

Pel pont de pedra ha arribat un heterogeni grup de voluntaris navarresos amb boina vermella. "Al matí d'aquell 19 de juliol uns quants centenars de requetès de Viana i d'altres indrets del sud de Navarra i algun d'Àlaba havien entrat a Logronyo. Al capdavant de tots ells hi havia José María Herrero de Tejada, el qual era dirigent del carlisme i cap de requetès de La Rioja, tinent d'ar-

tilleria retirat per la Llei d'Azaña (San Juan, *Los requetés riojanos...*, p. 79 i ss.).

La Casa del Poble declara, per al dilluns, la vaga general. Es prenen mesures: "En compliment del ban conegut per tothom, queden sense efecte els contractes de treball de tots els qui no es presentin a fer-lo. Els qui constitueixen les directives de les associacions que estiguin en vaga seran jutjats sumàriament. Es recorda la prohibició de formar grups al carrer en la intel·ligència que a partir d'aquest moment la força pública farà foc sense avís previ en cas de contravenir aquesta ordre. Logronyo, a 20.7.36" Signa el governador civil, Emilio Bellod. (El mateix Bellod esmentarà més tard el missatge rebut de Mola: "<Bellod, mà molt dura>, a la qual cosa vaig respondre <No passi ànsia, General, així ho faré>").

Se sap que a Alfaro hi ha resistència, i que han estat rebutjades algunes partides de falangistes i carlistes disposades a conquerir-lo.

Dilluns, 20 de juliol, els qui passen el pont de pedra són les tropes de Francisco García Escámez, rebudes per la banda de música del Regiment Bailén. Els soldats i canons silenci en els trets que s'han sentit al casc antic de Logronyo, al costat de la Tabacalera. Són els primers morts, i un dia més tard sufoquen la resistència a Alfaro. Els soldats travessen la serra cap a Madrid i per l'est arriben a Cervera, on hi ha alguns guàrdies civils que resisteixen. El dia 22 de juliol tot La Rioja és a mans dels rebels. Sense fronts ni trinxeres.

Aquest mateix dia s'enterren en el quadre escollit al cementiri de Logronyo els primers assassinats. Les saques des de les presons de gent de la ciutat i de tota la província, es duen a terme a l'entorn de la capital. Cada matinada, avisada la Creu Roja, es recullen els morts i es porten al cementiri... 400 per al dia 10 de setembre.

Col·lapsat el cementiri, se cerca un indret alternatiu on es pugui matar i enterrar. El lloc seleccionat, actualment declarat Bé d'Interès Cul-

tural, ara i sempre testimoni de vida i esperança, serà la Devesa de Barriuelo, a Lardero, a pocs quilòmetres de la capital. Allà hi deixaran la vida unes altres quatre-centes persones, entre mitjan setembre i desembre de 1936.

En altres indrets de La Rioja, aleshores província de Logronyo, seran assassinats, majoritàriament i "sacats", unes altres 1200 persones. En total el nostre llistat està conformat per una mica més de dos mil noms.

A la repressió física, l'assassinat, cal afegir-hi presons, multes, càstigs, expedients de responsabilitats polítiques, rapades de cabells, cessaments de mestres i funcionaris... Una mica de tot això ho veurem en d'altres articles d'aquesta revista.

ALGUNES DADES

A dia d'avui (amb el nostre llistat, sempre en construcció) podem parlar de 2.007 morts a La Rioja (dels quals 44 dones) la major part dels quals va ser assassinada en camps i cunetes, algun afusellat (després del corresponent consell de guerra) i altres pocs van morir per malaltia a les presons o als hospitals.

El 63,53 % eren casats i el 36,47 eren solters.

Pel que fa a les edats, els menors de 18 anys eren el 3,41 %; entre 19 i 24 anys hi ha un 15,65 %; la majoria -un 72,80 %- tenien entre 25 i 54 i els més grans de 55 anys atenyien un 8,14 %.

La major part dels assassinats, un 52,13 %, treballava al camp (hi incloem peons i agricultors petits propietaris), el 26,31 % a la indústria; la resta, un 20,56 %, als serveis, professions liberals, etc.

Totes aquestes dades apareixen al meu llibre *Aquí nunca pasó nada* ("Las cifras", pp. 966 a 970).

És evident que no sempre va ser fàcil arribar a conèixer aquestes i altres circumstàncies dels nostres protagonistes. Així, per exemple, el tema de les militàncies polítiques, de les quals la coneixem en 1200 casos: pertanyien a la CNT un 32,42 %; eren socialistes o de la UGT un 28,45

% i de l'aleshores minoritari partit comunista n'hi havia un 2,32 %. El grup més nombrós -un 36,81 %- corresponia a republicans en general, molts d'ells militants d'Izquierda Republicana.⁴

MEMÒRIA BIBLIOGRÀFICA

Al final dels treballs que presentem, es pot consultar una bibliografia general que inclou els llibres que s'han fet servir per a cada article i els que considerem importants per tal de conèixer millor el que va ser la repressió a La Rioja, on hem tingut la sort de comptar amb treballs i títols molt interessants, capdavanters en alguns casos. Fem-hi una ullada

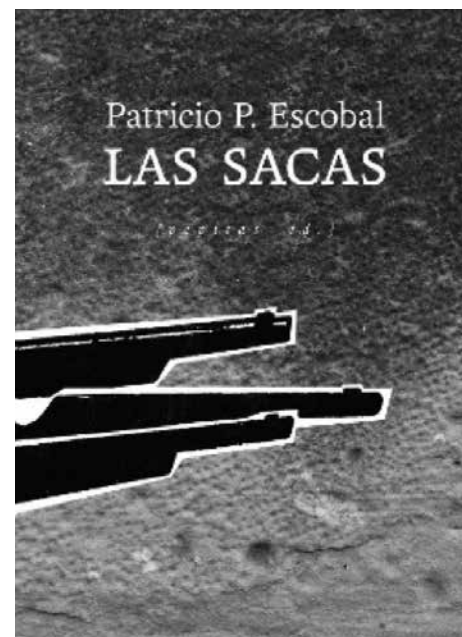
Comencem per *Las Sacas*, el degà de la nostra biblioteca. Un llibre de Patricio Escobal (que va conèixer les tres presons de Logronyo i que després de passar per l'hospital i una estada curativa i vigilada a Pedemales, Biscaia, acabaria en el vaixell que el va portar a l'exili). Va escriure a Nova York (1958, primera edició en anglès) *Death row*; en castellà ja com *Las sacas*, es publicà el 1974, també a Nova York; a Espanya apareix el 1981, Roldana, Logronyo, i el 2005 a la Biblioteca del exilio. L'any

2022 l'ha reeditat l'editorial Pepitas de Calabaza).

Las sacas és un llibre bàsic per tal de conèixer i potser entendre el que va ser a la província de Logronyo aquella barbaritat que va iniciar la rebel·lió del 18 de juliol.

L'any 1982, Enrique Pradas publica la primera, tot i que molt incompleta, llista de represaliats a la seva obra *1935 Holocausto en la Rioja*. Dos anys més tard, Antonio Hernández García presenta *La represión en La Rioja durante la Guerra Civil*, tres volums on, per primera vegada, apareixen els noms i les dades dels habitants de La Rioja assassinats. Tot i les repeticions i inexactituds, es tracta segurament d'un dels treballs capdavanters en aquest àmbit a tot Espanya.

Molt interessants són les aportacions, llibres i articles que es poden veure a la bibliografia, de Cristina Rivero, de Francisco Bermejo Martín, Jesús Ruiz Pérez, Carlos Gil Andrés i d'altres. L'any 2007, ja s'ha dit, apareix *Aquí nunca pasó nada*, que signa l'autor d'aquest article, seguit d'una addenda, publicada el 2010, i un tercer llibre, *Al fin de la batalla y muerto el combatiente*, l'any 2014, que presenta els habi-

tants de La Rioja morts en batalla.

Caldria afegir-hi autobiografies i novel·les que tenen a veure amb el tema i el temps que ens ocupa. Evidentment, en tots els treballs esmentats es recull documentació d'arxius nacionals, regionals i locals, així com, especialment, de les revistes i diaris de la Rioja de l'època.

Per descomptat a la bibliografia final trobarem els llibres dels articulistes que comparteixen el racó que aquesta revista dedica a La Rioja.

⁴ Els missatges de Mola, "la repressió ha de ser extremament violenta" i el caràcter de guerra de classe que imposen els rebels, portaran a la mort centenars d'obrers esquerrans a La Rioja, com a tot Espanya, i també, en un moment realment significat a la nostra regió, molts advocats, metges i funcionaris d'Izquierda Republicana. Potser algú els va considerar, a més, traïdors a la seva classe, la societat acomodada i benpensant de la ciutat.

TERROR CÀSTIG, ADOCTRINAMENT. ESPAIS DE RECLUSIÓ A L'ANTIGA PROVÍNCIA DE LOGRONYO DURANT LA GUERRA CIVIL

Tomás Llanos Justa

Historiador

(membre de l'associació La Barranca)

A) PRESONS

Com ho havia ordenat la Sisena Divisió, a Logronyo es proclama l'Estat de guerra el dia 19 a les 9 del matí. Un piquet compost per una companyia del Regiment Bailén 24 el pregona a la població. El coronel del 12 Lleuger d'Artilleria fa el mateix amb la seva tropa al pati de la caserna, a la qual adreça una "patriòtica proclama", immediatament surt d'aquesta mateixa caserna una secció de 16 homes comandada pel capità Emilio Bellod amb la missió d'assaltar el Govern Civil. Quan ja cau a les seves mans, el nou governador civil Bellod es fa càrrec de l'ordre públic: comencen les detencions d'elements que, en la seva ampla consideració, podrien fer perillar el cop d'Estat a la província i, també, les execucions extrajudicials.

-Presons a la capital

Les nombrosíssimes detencions de seguida desborden la capacitat de la presó provincial. Les noves autoritats rebels es veuen en la necessitat d'habilitar altres edificis per

Interior del cine Avenida (més popularment conegut pels habitants de La Rioja com frontó Beti Jai o Beti Jai, a seques), un dels espais que es va habilitar a Logronyo per a contenir detinguts governatius.

contenir aquestes allaus humanes. Patricio Pedro Escobal, detingut el dia 26, serà un testimoni d'excepció d'aquest tètric procés¹.

Enginyer municipal, reconegut fut-

bolista, afiliat a IR i maçó, resulta una peça substancial per als rebels. Després d'un pas previ per les instal·lacions del Govern Civil, on s'amunteguen detinguts als passadissos i a les habitacions, acaba a la presó

¹ Vegeu les diverses edicions de les seves memòries de la presó

habilitada del cinema Avenida². Amb la seva gens pesada prosa ens descobreix com es vivia quotidianament darrere les reixes: el ranxo deficient, comestible si arribava calent des de la propera caserna d'Artilleria, grumoll infecte si alguna circumstància l'endarreriria, la impossible higiene, amb alguns lavabos i excusats per a centenars de presoners- esmenta, potser en una estimació un pèl exagerada, de 900- circumstància que provocava infeccions i parasitisme; l'absolut amuntegament, incrementat pels matalassos que els interns agafaven per al seu "descans" nocturn i que, tot i estar recollits durant el dia, amb prou feines permetien l'existència d'un espai reduït dedicat al passeig, sempre interior, un espai que els presos anomenaven "la noria" (la sínia) atesa la seva disposició circular. Esmenta igualment la presència d'algunes dones, que ocupaven la zona de llotges i que van ser ben aviat traslladades. Ens esmenta, sobretot, sobre el terror nocturn, d'aquestes falses llibertats atorgades a altes hores i que acabaven amb els companys de presidi assassinats als murs o cunetes. Són les "saques" que donen títol a la seva obra.

Cap a començaments de setembre Escobal és traslladat a l'Escola d'Arts i Oficis, coneguda com la Industrial, l'altra presó provisional que es va habilitar a Logronyo al cap de poc d'esclatar la rebel·lió. L'autor, que ja havia recaigut d'una malaltia mal guarida, agreujada per la seva reclusió al cinema Avenida, hi passa els seus primers dies aïllat. Quan es reintegra amb la resta de presoners constata unes condicions semblants a les que ja havia patit, com els amuntegaments -calcula que

hi ha uns 1.200 presos repartits en els dos pisos de l'edifici -amb homes escampats per aules i galeries, circumstància que provoca complicacions higièniques, o les mateixes deficiències alimentàries. Ara les dones, que ocupen igualment el seu propi espai, ja són desenes. I continuen les terrorífiques "sacas" nocturnes.

Antonio Cacho, presoner igualment a la Industrial, i que va deixar unes memòries inèdites esmenta des repetidament per J.V. Aguirre a "*Aquí nunca pasó nada*", incideix en els aspectes adoctrinadors: presència obligatòria dels reclusos a les misses dominicals, pregàries forçoses dirigides per frares, comunions generals...

Un nou destí de presó treu el cap a la biografia d'Escobal a començament del mes de novembre. Durant tres mesos ocuparà una de les cel·les de la presó provincial. L'amuntegament no és tan gran; calcula que hi ha uns 300 reclusos, 60 dels quals comuns. A més, l'edifici havia estat dissenyat per fer funcions de presó i, d'aquesta manera, disposava, per exemple, d'un pati exterior preparat per al passeig dels interns, un "luxe" del qual no disposaven les presons habilitades. Continuen les "sacas", paulatinament decreixents, això sí³.

Mentre la malaltia avançava en el seu organisme -Escobal patia el conegut com a "mal de Pott", tuberculosi vertebral- continua patint trasllats penitenciaris, sempre com a detingut governatiu, a disposició del governador civil o del delegat d'ordre públic, però sense ser jutjat, sense un delictes reconegut del qual es pogués defensar. El mes de febrer de 1937 torna al seu primer lloc de detenció, el cinema Avenida. Allà

troba algunes novetats: esmenta una plaga de rates o la sortida dels presos per a ser usats en treballs municipals o en obres que depenen de la Diputació, cosa que també subratlla Cacho. Igualment tots dos esmenten l'obertura com a presó habilitada de l'espai contigu, el saló de ball Beti Jai, antic cinema del mateix nom. Durant el mes de març, i a causa del futur tancament dels altres dos espais habilitats com a presó per a detinguts governatius, es convertirà en l'única presó d'aquestes característiques a Logronyo; a les acaballes de maig de 1939 encara figuren en aquest espai 30 detinguts governatius i 4 detingudes.

Per acabar amb el recorregut del nostre guia per les presons de la capital, apuntem que a començament de l'estiu de 1937 és ingressat a l'hospital provincial, en una sala destinada a presos malalts -alguns altres també van ser internats al manicomi- i finalment el mes de novembre és desterrat a Pedernales Busturia (Biscaia) on passarà la convalescència, ja encartat, abans d'aconseguir exiliar-se, gràcies a les seves influències familiars, a l'estranger.

-Presons a la província

De la mateixa manera que va passar a la capital, també els dipòsits municipals van quedar de seguida col·lapsats a causa de l'allau de detencions; qualsevol espai capaç de contenir-hi éssers humans va ser utilitzat com a presó improvisada.

Tanmateix, igual que ho hem fet a l'espai dedicat a la capital, intentarem citar únicament els espais esmentats com a presons per a interns governatius a les llistes disponibles⁴ que es corresponen, en general, amb

2 El llarg frontó Beti Jai havia estat dividit, ja abans del Cop d'Estat, en dos locals annexos: el cinema Beti Jai i un frontó més curt convertible en cinema, l'anomenat cinema Avenida. A partir de febrer de 1936 el primer va començar a fer-se servir com a pista de ball. Tots dos espais, el cinema Avenida - conegut popularment com a frontó Beti Jai, o simplement Beti Jai- i el saló Beti Jai, anomenat també cinema Beti Jai, van ser utilitzats com a presons habilitades durant el període de la guerra civil.

3 Els assassinats extrajudicials gairebé desapareixen a La Rioja. Amb el nou any 1937 encara n'hi haurà, molt esporàdicament, alguns.

4 Les llistes, que relacionen els detinguts/les detingudes governatius tant de la capital com de la resta de la província, estan dipositades a l'Arxiu Històric Provincial de La Rioja (AHPLR). Les més completes, incloent-hi noms, edats, professions i localitats d'origen i residència, estan firmades el mes de novembre de 1937. D'altres, sens dubte anteriors, no estan datades. En tot cas, en totes ells no consten els noms dels centenars de presoners "sacats/sacades" durant l'estiu i la tardor de 1936.

les presons de Partit Judicial.

Així, als llistats corresponents al dia 16 de novembre de 1937, s'esmenta el dipòsit municipal de Santo Domingo de la Calzada, on hi ha 28 noms, l'habilitada de Villalobar de Rioja, amb 17 homes procedents de la presó habilitada d'Haro utilitzats en treballs de caminers; la presó preventiva d'Haro, situada a l'antic convents dels agustins, llista amb prou feines 8 noms, inclòs el d'una dona; el dipòsit municipal de Nájera, on hi ha 13 noms; la presó habilitada de San Millán de la Cogolla relaciona 32 homes, igualment utilitzats en treballs caminers, dependents de la Diputació; la presó habilitada a Nivea de Cameros tanca 33 homes; la presó preventiva d'Alfaro comptabilitza 83 noms, entre els qual hi ha 37 dones; el dipòsit municipal d'Arnedo que tanca 31 homes i dues dones, i el dipòsit municipal de Cervera del río Alhama, que té tancats 3 homes i una dona.

Cal fer una ressenya especial de la presó habilitada d'Haro. La llista relaciona 179 homes que ocupaven aleshores aquell espai. L'edifici, conegut com "les velles escoles", va rebre l'estiu de 1937 200 presos governatius provinents de presons de la capital. Van ser-hi enviats per a ser ocupats en treballs municipals.

-Les xifres, no tan fredes

La documentació d'arxiu, gràcies a les comunicacions mensuals que els rectors de les presons havien d'enviar a diverses autoritats provincials i extraprovincials ens permet, a partir dels primers mesos de 1937, tenir una imatge exacta del nombre de detinguts governatius tancats a les presons existents a l'antiga província de Logronyo.

Les relacions de dades mensuals, que inclouen les altes i les baixes amb noms i cognoms, ens forneixen dades ben precises⁵. Dels 1.429 comptabilitzats el mes de febrer de 1937 es passa als 914 reconeguts el mes següent: les xifres van decreixent paulatinament -738 el mes de

El mapa en la seva ubicació original a les parets de la plaça de toros. La imatge recull el moment en què Carlos Muntión "negocia" el seu rescat en els dies en què s'estava enderrocant la plaça. Avui llueix en el memorial La Barranca (Lardero).

setembre, 610 a les acaballes d'any, 395 el mes de maig de 1938, 250 el mes d'agost i només 72 a l'octubre-. El mes de maig de 1939, acabada oficialment la guerra, encara hi havia 59 detinguts governatius a les presons de La Rioja.

B) CAMPS DE CONCENTRACIÓ

Deixar constància que els camps de concentració que hi havia a Logronyo i Haro no eren camps d'extermini no ens ha de fer caure en l'error de pensar que la vida dels presoners de guerra concentrats entre els murs i les filferrades d'aquestes instal·lacions va ser plaent. Els relats d'alguns dels qui van estar reclosos a la plaça de toros de Logronyo, afortunadament conservats, incideixen en els maltractaments físics i psíquics que van patir. Per als concentrats d'Haro, malalts, ferits de guerra, mutilats, prou tortura van tenir en veure's privats de llibertat i havent de suportar proclames patriòtiques i doctrina catòlica, com ens confirma l'escassa documentació preservada.

Camp de concentració/Dipòsit d'evadits i presoners de Logronyo

L'antiga plaça de toros de La Manzanera, enderrocada l'any 2002, fou l'emplaçament triat per les forces rebels per localitzar-hi el primer camp de concentració que hi va haver a l'antiga província de Logronyo.

El 19 de juny de 1937 Bilbao cau a mans dels rebels. Amb la ciutat queden igualment en poder seu diversos batallons nacionals, els integrants dels quals es converteixen acte seguit en presoners de guerra. El seu elevat nombre suposa per als seus captors un problema per a custodiar-los. Els cal espai i hi troben la solució a la capital de La Rioja, ben comunicada amb el nord, però prou allunyada del front.

Ens ho explica la premsa: "*El Diario Vasco*" (6.6.1937): *Aquesta tarda han arribat a Vitòria 65 camions de presoners provinents del front de Biscaia*. El mateix diari, en la seva edició de l'endemà, ens aclareix el destí dels presoners: "*Vitòria. En trens especials han estat conduïts 1.300 presoners a Logronyo i 500 a Estella*."

⁵ Entre les altes són freqüents les de familiars de desertors.

La pròpia Inspecció de Camps de Concentració de Presoners (ICCP) era conscient que el recinte no tenia prou condicions per a albergar presoners; així ho afirma en un informe datat el mes de juny de 1938: *Pel que fa al Camp de Logronyo, situat a la Plaça de Toros, només es pot considerar com un Camp eventual de presoners, i cal que desaparegui tan bon punt es trobi un local més adient per a l'objectiu al qual s'ha de destinar.* El cert és que ja feia un any que estava en funcionament i encara continuaria gairebé un any més.

La capacitat estimada per al recinte, segons consta a la documentació de l'ICCP, és d'un màxim de 1.000 presoners. Així que, a l'anterior tara caldria afegir-hi pics d'amuntegament: ja vam veure que en els primers dies de vida va rebre 1.300 presoners bascos; l'abril de 1938 hom hi certifica l'existència de gairebé 1.400 presoners.

No fou dolça, no, la vida dels reclusos a la plaça de toros de Logronyo. En donen fe els qui ens han deixat els seus records en lletres de motlle. El malagueny Antonio Torres fou capturat en el front català els primers dies de l'any 1939. Transportat en un vagó de mercaderies, arriba a Logronyo el dia 5 de gener. El seu testimoni ens acosta a la quotidianitat a la plaça de toros: els indrets on dormien -sota les grades, en màrfegues o sobre el terra-, l'activitat física a què eren sotmesos per un *sergent baixet i grassonet*, el nefast sergent Piti, que treia a passejar la seva fusta amb facilitat, o la migradesa del menjar -deia el capellà que no els alimentaven perquè engreixessin sinó perquè sobrevisquessin.

Torres ens aclareix sobretot quina era la funció del camp en aquell moment. *Aquest camp era de classificació. D'allà demanaven informes als pobles o ciutats d'on era cadascú, i segons era l'informe així seria la nostra destinació: a l'Exèrcit, a un altre camp de concentració, a un batalló de treballadors (de càstig), a la presó, o qui sap on...*

Els presoners, generalment -hi va

haver excepcions-, eren al recinte el temps just per a ser classificats, amb prou feines un mes en el cas d'aquest testimoni. Sens dubte, és per això que l'indret és anomenat habitualment en la documentació conservada "Dipòsit d'evadits i presoners de Logronyo", tot i que ja hem vist que la pròpia ICCP el considerava, a tots els efectes, un camp de concentració.

La classificació dels presoners era, certament, el primer dels objectius dels camps de concentració franquistes. D'altres, el trencament de les voluntats dels qui s'havien oposat al cop d'Estat, el rentat dels seus cervells per al seu reaprofitament com a mà d'obra submissa, espigats per Torres, els explica amb més gran contundència Francesc Grau, barceloní de Calella.

Fet presoner en les mateixes circumstàncies i dates, és igualment transportat a Logronyo per ferrocarril. En el seu relat ens parla de les matineres salutacions braç enlaire, entonant himnes patriòtics, entre burles i maltractaments dels qui els custodiaven, del fred de La Rioja que les mudèjars finestres de la plaça no aconseguien temperar, del mapa d'Espanya pintat a la paret, recordant-los sense pietat que el terreny republicà minvava dia a dia, de la doctrina falangista impartida pels oficials, dels malintencionats sermons religiosos que els engaltava el capellà militar adscrit a la plaça -l'escolapi català Joaquín Seguí Carré-, *prèdiques inacabables* que acabaven vaticinant als presoners "*el mur d'afusellament o la presó*" com a *punt final del nostre pelegrinatge pels camps de concentració.*

Pel que fa a la data de clausura del camp, els testimonis es mostren coincidents a datar-la l'abril de 1939. Així ho afirma, per exemple, Claudio Barrios, de La Rioja, al qual va sorprendre la rebel·lió a Catalunya, on va lluitar contra els rebels, però, derrotat, va decidir de tornar al seu Santo Domingo de la Calzada natal, on es va presentar a la caserna de la Guàrdia Civil i des d'on va ser enviat a la plaça de toros de Logro-

nyo on es va convertir en testimoni d'excepció dels últims dies de vida del recinte concentracionari.

- Camp de concentració d'Haro

A la zona nord ja existia a Lerma (Burgos) un camp que concentrava presoners de guerra "incapacitats per al treball", homes llastrats per les seves ferides, per la malaltia, pels desastres que causen les guerres, en termes d'en Goya. Amb tota probabilitat, per descongestionar el centre de Burgos, s'estudia l'obertura d'un altre camp amb les mateixes característiques a la mateixa zona.: Haro serà l'indret triat.

Fins allà es desplaça una comissió de la Delegació de l'ICCP a Bilbao. Inspeccionen una fàbrica d'adobs abandonada -la dels Hereus d'Etcheverria- que es podria adaptar per a convertir-se en el camp de concentració desitjat. L'informe, redactat el 6 de juny de 1938, és positiu; no més caldria fer-hi alguna obra menor. A més, el projecte en destaca l'abundància d'aigua i l'amplitud de les naus. Per altra banda, la comissió es troba amb l'oferiment d'un altre edifici, l'Escola del Treball, que podria ser utilitzada com a instal·lació secundària.

De seguida, el 22 de juny, queden requisats tots dos edificis, i de seguida comencen a arribar per ferrocarril tots els elements que calen per convertir edificis civils en camps de concentració: filferrades i piquets, molt material d'infermeria i medicaments, plats i culleres, mantes, més estris de cuina, espadenyes, bruses per a presoners...

Tampoc no es fan esperar els militars que regiran el camp i que, de moment, gestionaran tot el que fa referència a la seva "reobertura". La premsa local ja ens informa de la presència del tinent coronel Benacloig, cap del *Camp de Concentració de Presoners i Comandant Militar de la Plaça* a la missa oficiada el 13 de juliol a l'església de Santo Tomás en commemoració del segon aniversari de l'assassinat de Calvo Sotelo; a la mateixa cerimònia s'esmenta la presència de l'oficialitat sanitària del

camp.

Dies després, el 31 de juliol de 1938, cent presoners provinents del camp de Burgos de San Pedro de Cardena inauguren les instal·lacions concentracionàries. Durant aquell estiu hi continuen arribant expedicions des de Cardena i Lerma; trasllats que, més distanciadament, hi continuarà havent els mesos següents.

En el cas d'Haro no tenim testimonis de presoners que ens parlin sobre la vida quotidiana del camp., del qual només ens podem fer una lleugera idea a través de documentació indirecta i d'una Memòria enviada pels rectors del recinte a l'IC-CP i per la seva mediació al Quarter General del Generalíssim, els últims mesos de 1938 (Arxiu General Militar d'Àvila). Està clar que cal prendre el seu contingut amb totes les reserves possibles ja que el seu objectiu era demostrar la competèn-

cia dels seus responsables. Tot i això hi ha alguna informació que ens pot ser d'utilitat; per exemple, s'inclou un pla esquemàtic del camp i se'n descriu les distintes dependències; també conté una sèrie d'estadístiques i gràfics mèdics que ens permeten conèixer que en el moment del redactat del document hi havia una mica més de 1.700 interns; es refereix a escoles per a analfabets amb mestres igualment presoners, a orfeons i rondalles, a la implantació de xerrades patriòtiques i catequesis -el camp disposava dels seus propis capellans-, a l'obligatòria censura de les comunicacions o a la instal·lació d'un taller de sastreria i sabateria a la instal·lació secundària de l'Escola de Treball.

La redacció es caracteritza pel seu to paternalista, en el qual el presoner sempre es troba en un pla visiblement inferior, tot intentant de fer tornar a la cleda els qui fos-

sin "aprofitables". *Els esforços... van destinats a crear, mitjançant una suau acció correctiva -no és el martell el qui poleix el terra, sinó l'aigua amb la seva música i la seva cançó- un estat de consciència moral del presoner, per tal de redreçar-lo, si torçat va venir, físicament i moral, i fer-li sentir fonament la Majestat de Déu i de l'ESPANYA NACIONAL DE FRANCO.* Tanmateix, tot i aquestes cures que pondera el document, es constata la mort de 13 presoners durant la seva estada al recinte.

El camp de concentració d'Haro tanca les seves portes l'octubre de 1939, tal com indica la premsa local, que acomiada la tercera Companyia de serveis auxiliars del Regiment Bailén 24, encarregada, durant catorze mesos, de prestar *serveis de guàrdia i custòdia al Camp de Concentració de presoners de Guerra traslladat recentment a Lerma.*

APROXIMACIÓ A LA REPRESSIÓ ECONÒMICA A LA RIOJA

Eva Mª Nestares Hervías

Doctoranda a la Universitat de Saragossa
Grup d'Investigació GRIHAL

Introducció

El conflicte civil que va tenir lloc a Espanya entre els anys 1936 i 1939 ha suscitat nombrosos estudis. Els treballs d'investigació sobre la repressió que es va dur a terme durant i després de la guerra, formen part d'aquests estudis, però encara hi ha qüestions pendents d'investigació sobre la repressió franquista, bàsicament en allò que pertoca l'àmbit local.

Pel que fa a la repressió a La Rioja s'han fet diversos estudis sobre repressió, però no s'ha arribat a treballar exhaustivament el que correspon a la repressió econòmica. Les pàgines que hi ha a continuació pretenen aportar una aproximació a la qüestió de la repressió econòmica en l'àmbit geogràfic de La Rioja, temàtica que centra la investigació doctoral que l'autora d'aquest text du a terme actualment.

No hi ha dubte que l'horror viscut per la societat espanyola durant la guerra va ser immens, però les conseqüències que es van derivar de la contesa van traspasar tots els

límits. Els qui van guanyar la guerra van persistir en la destrucció, la mort, la venjança i el control sobre el vençut. La repressió no solament va ser física, no només va executar, empresonar o torturar sinó que va perseguir políticament i econòmicament els ja de per si perdedors. Una repressió en forma de robatoris i rapinyes, de sancions, de confiscació de béns, de depuracions i d'aportacions "suposadament voluntàries", que van deixar part de la societat espanyola en la més absoluta misèria, el que s'ha vingut a anomenar la mort civil dels vençuts.

En aquest sentit, és important tenir en compte que la repressió econòmica afectava el nucli familiar, el qual restava en una situació complicada durant un llarg període de temps, ja que l'entramat judicial convertia aquest sistema repressiu en una autèntica teranyina de la qual era complicat sortir. Els instruments creats per a institucionalitzar la repressió econòmica es van crear durant la guerra i van sobreviure fins l'any 1945, tot i que el procés continuarà actiu fins als anys seixanta.

Trenta anys de repressió, de por, d'incertesa, de persecució de l'enemic fins a les últimes conseqüències.

Els instruments jurídics repressors

La repressió econòmica es va dur a terme des del començament de la rebel·lió mitjançant robatoris i confiscacions. La imposició de sancions es va dur a terme d'una manera arbitrària, basada en el Decret 108 de la Junta de Defensa Nacional. Les autoritats aplicaven multes i sancions als contraris o desafectes des del Govern Civil o des de l'esfera militar, però també hi havia "aportacions voluntàries" per al sosteniment del Gloriós Moviment Nacional que no eren altra cosa que multes camuflades o pagaments que pretenien ser un salconduit per al que pogués venir després.

Aquesta situació va revestir forma legal amb la Comissió Central Administradora de Béns Confiscats, creada per Decret Llei de 10 de gener de 1937 i les consegüents Comissions Provincials que van iniciar un procés sistemàtic de saqueig i pillat-

1 Aquest article es basa en la tesi doctoral que l'autora fa actualment sobre la repressió econòmica a La Rioja (1936-1945)

ge. Posteriorment, el 9 de febrer de 1939 es va promulgar la Llei de Responsabilitats Polítiques amb dos objectius clars: per una banda, castigar i allisonar l'enemic i, per altra banda, aconseguir finançament per al Nou Estat a costa d'arruïnar les famílies implicades en els expedients que es van obrir. La Llei tenia caràcter retroactiu amb data 1 d'octubre de 1934 i emparava tots els casos de responsabilitat política de persones físiques i jurídiques que havien "contribuït a crear o a agreujar la rebel·lió roja" i, a partir del 18 de juliol "a tot el qui s'oposés al Gloriós Moviment Nacional". Els partits i agrupacions que pertanyien al Front Popular i els seus aliats, tots, quedaven fora de la llei i el preu a pagar serà molt alt.

Per a gestionar el procés repressiu es va crear el Tribunal Nacional de Responsabilitats Polítiques, integrat per militars, magistrats i consellers de Falange que va assumir múltiples competències de la llei, i alhora, es van crear divuit Tribunals Regionals encarregats de dictar sentència. Del Tribunal Regional de la província de Logronyo depenien els Jutjats Instructors dels partits judicials d'Haro, Nájera, Santo Domingo, Calahorra, Logronyo, Arnedo, Alfaro, Torrecilla de Cameros i Cervera del Río Alhama.

Eren disset els supòsits que podien motivar l'obertura de l'expedient de responsabilitats polítiques, i la tipificació dels delictes era imprecisa, per la qual cosa qualsevol persona podia ser acusada i represaliada i convertir-se en víctima de l'instrument repressor i confiscador. La legislació especial es presentava totalment antijurídica i sense garanties, entre altres coses, pel fet d'obviar la presumpció d'innocència, jutjar persones mortes o jutjar una persona per la mateixa causa més d'una vegada com queda reflectit en el *supòsit a)* de la Llei:

"serà motiu de responsabilitat: ... haver estat o ser condemnat per la jurisdicció militar per algun dels de-

lictos de rebel·lió, adhesió, auxili, provocació, inducció o excitació a la revolta..."

Això els va passar a 135 habitants de La Rioja, el supòsit més repetit en els expedients conservats. És el cas, per exemple, d'Eusebio Moreno, de Torrecilla de Cameros. D'antecedents esquerrans, en iniciar-se el moviment nacional va fugir a les muntanyes veïnes i va participar en les voladures d'alguns claveguerams de la carretera que va de Logronyo a Sòria. Detingut el 21 de juliol de 1936 a l'Escola d'Arts i Oficis, va ser tret juntament amb d'altres per la carretera de Logronyo a Burgos la nit del 13 d'agost. En un parada de la camioneta, els van fer baixar i fer cinc passes endavant. Eusebio, en sentir els trets va començar a córrer i es va escapar i es va amagar en el seu poble fins el mes de març de 1939, moment en el qual es va lliurar i fou detingut. Se'l va condemnar a un any i un dia per auxili a la rebel·lió el mes de juny de 1940 i se li va obrir expedient de responsabilitats polítiques el mes d'octubre del mateix any. La multa va ser de 500 pessetes que no va pagar ja que era insolvent.²

El fet d'haver exercit càrrecs directius a partits, associacions i agrupacions de caràcter esquerrà o haver figurat inscrit abans del 18 de juliol de 1936 com a afiliat als partits i agrupacions esmentats, o simplement el fet d'haver-se significat, era un motiu més que justificat per a l'obertura d'expedients.

Altres supòsits penalitzaven la relació amb la maçoneria, oposar-se activament al moviment nacional o l'ampli i arbitrari supòsit d'haver fet qualsevol acte destinat a fomentar la situació anàrquica en què es trobava Espanya.

Pel que fa a sancions, cal dir que es podien acumular i quedaven definides a la legislació de la manera següent:

- Grup I: les restrictives de l'activitat.
- Grup II: les limitatives de la lliber-

tat de residència.

- Grup III: les econòmiques.

L'any 1942 es va dur a terme una reforma de la llei, es van dissoldre els Tribunals Regionals i els Jutjats Instructors Provincials, i l'any 1945 es va suprimir el Tribunal de Responsabilitats Polítiques i, en lloc seu, es va crear una Comissió Liquidadora en vigència fins l'any 1966, data en què es decretarà l'indult general per als casos pendents.

Els expedients

La principal font primària que s'ha fet servir per dur a terme el treball d'investigació correspon als expedients generats per la Comissió Provincial de Confiscació de Béns i els expedients generats pel Tribunal Regional de Responsabilitats Polítiques; un total de 1.278 expedients que es conserven a l'Arxiu Històric Provincial de La Rioja (AHPLR).

El fet que se solapin les actuacions de tots dos instruments jurídics -la Comissió Provincial de Confiscació de Béns i el Tribunal Regional de Responsabilitats Polítiques- fa que la revisió de les fonts sigui, en certa manera, complexa. En la majoria dels casos, els expedients del Tribunal Regional de Responsabilitats Polítiques són el resultat de la consecució dels expedients de la Comissió Provincial de Confiscació de Béns o de sentències militars, la qual cosa fa que els documents continguin una munió de pàgines, moltes vegades sense un ordre lògic, que fa que siguin complicades d'analitzar.

Sens dubte els expedients i la informació que se'n desprèn ens mostren d'una manera més propera les víctimes, a més d'aportar, gràcies a informes, denúncies i declaracions, una visió sobre les relacions entre les autoritats locals, l'Estat i la resta dels sectors de la població. En definitiva, els expedients estudiats amb la seva amplíssima informació ens ajuden a conèixer de manera intensa i concreta el sistema repressiu que va patir la societat de La Rioja

2 AHPLR, expedient RP 22/12

durant la Guerra Civil i el franquisme.

La iniciació de l'expedient podia ser degut a diverses vies, com ara, una sentència procedent de la jurisdicció militar, una denúncia de les autoritats locals o a iniciativa de la Comissió de Confiscació de Béns o del Tribunal de Responsabilitats Polítiques. En poques ocasions queda reflectida la denúncia a títol individual, però, evidentment van existir. És el cas de Juliana Hermosilla Cantabrana, veïna de Treviana. En l'escorcoll de casa seva s'hi troben diverses armes i munició. Va ser denunciada per la seva jove. El seu marit i quatre fills van ser afusellats. Fou víctima d'un consell de guerra amb resultat de presó menor per auxili a la rebel·lió. En la seva declaració afirma haver contribuït a la causa nacional amb 500 pessetes, "cosa que no pot dir qui l'ha denunciat". El seu expedient va quedar finalment absolt però, clar, ja havia pagat.³

Després de la incoació de l'expedient s'inicia un llarg procés judicial que passa per la sol·licitud d'informes sobre els antecedents polítics i socials de l'inculpat a les autoritats locals on queden reflectides la conducta pública i privada de l'expedientat i dels seus familiars, així com l'opinió dels declarants sobre la moralitat de l'acusat.

Després dels informes s'elabora un resum i es decreta l'embargament dels béns de l'inculpat. Ben sovint, s'hi inclouen terceries exigint el pagament de deutes contrets per l'expedientat, i moltes vegades són els mateixos familiars els protagonistes d'aquestes reclamacions, per exemple, l'esposa demana que se li retornin els béns embargats que li corresponen a ella. Igualment, ens trobem amb procediments de subhasta dels béns de l'inculpat, la sol·licitud de rebaixa de la multa, el pagament ajornat i fins i tot la seva petició

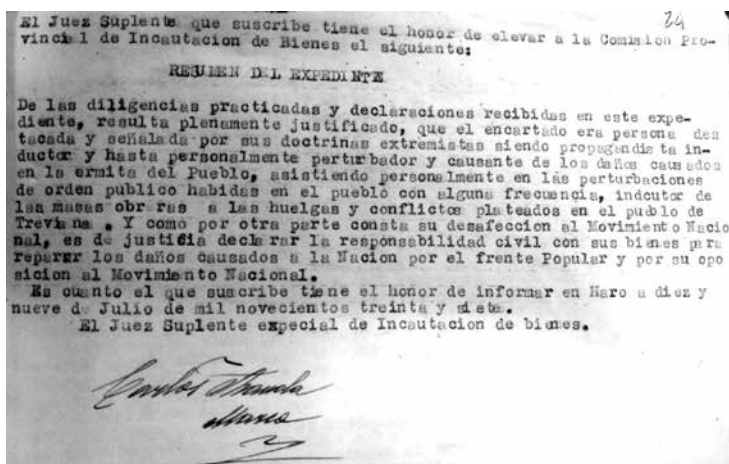
d'anul·lació mitjançant escrits de descàrrec.

Posteriorment al resum de l'expedient, se'n decreta la sentència la qual pot variar en funció de l'aparat de la llei en què es vegi immers l'inculpat. El procediment judicial es continua allargant en el temps a causa de revisions i el requeriment del pagament de la multa en no haver-la fet efectiva en el seu moment.

La sort dels expedients és diversa; alguns acaben amb el pagament de la multa i la devolució dels béns embargats; d'altres, sobreseguts i d'altres reben l'indult per la Comissió Liquidadora ja als anys seixanta. El procediment judicial durava anys, la qual cosa suposava que l'expedientat i la seva família quedaven "marcats" a nivell social i econòmic durant tot aquest temps.

Algunes dades sobre la repressió econòmica a La Rioja

Tot i que la seva aplicació va ser desigual en els diversos territoris de La Rioja, no hi ha dubte que la repressió econòmica fou intensa. Es va començar a aplicar ben aviat i tot i que hi havia hagut saqueigs i sancions des de l'inici de la guerra, amb l'aplicació del decret del 10 de gener de 1937 i la Llei de febrer de 1939, es va iniciat una persecució econòmica cruenta en què van participar ajuntaments, clergat, Guàrdia Civil, Requetè, FET i els mateixos veïns.

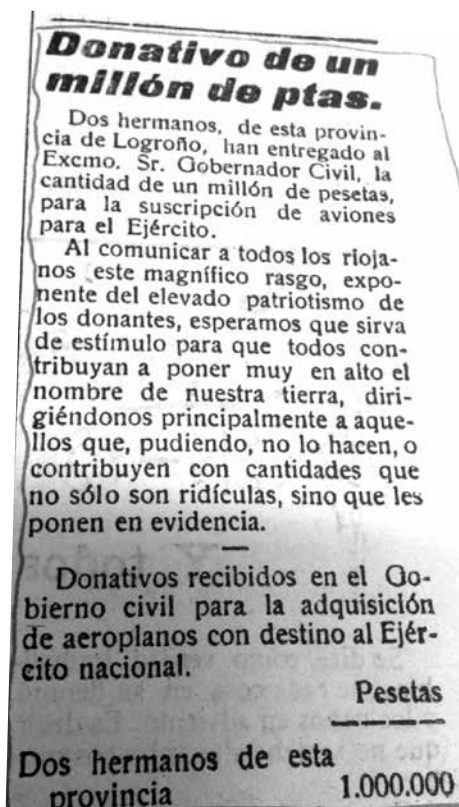
Imatge 1. Resum d'expedient Font: Arxiu Històric Provincial de La Rioja. AHPLR

Com ja s'ha apuntat abans, són 1.278 els expedients que es conserven a l'Arxiu Històric Provincial de La Rioja. El gruix de la repressió econòmica es va fer durant la guerra i així, doncs, serà la CPIB (per les seves sigles en castellà -Comisión Provincial de Incautación de Bienes [Comissió Provincial de Confiscació de Béns])- la que iniciï el nombre més gran d'expedients, un

80%, mentre que el nombre d'acusats del TRRP (Tribunal de Responsabilitats Polítiques) només assoleix un 20 %.

Després de l'estudi dels expedients podem concloure que el perfil mitjà de l'expedientat és el d'un home, d'uns 35-40 anys, casat, pagès o jornal·ler, i identificat políticament com d'esquerres. En el cas de les dones, tot i que el nombre d'expedientades és menor, ens trobem amb 32 expedients en què el perfil que ens mostra és el d'una dona d'uns 45 anys, vídua i de professió mestressa de casa, però amb ideologia suposadament esquerrana. Com és d'esperar, en la majoria dels casos les expedientades eren les dones, filles o mares d'altres expedientats o ja represaliats amb la presó o la mort, però també mestres i dones d'autoritats polítiques, com és el cas de Felisa Vidurreta, mestra i veïna de Logronyo, assassinada el 20 d'agost de 1936, abans que se n'incoés l'expedient. Felisa era de l'Associació de Treballadors de l'Ensenyament afecta a l'UGT. A l'expedient se li atribueix haver incitat les masses al saqueig i crema de convents i haver fomentat la immoralitat entre els alumnes de tots dos sexes a la seva càtedra de mestra de l'Escola Normal. A Felisa li embarguen un dipòsit de 167,40 pessetes que servirà per fer front a la desmesurada sanció de 50.000 pessetes que, evidentment, no pagarà. L'any 1941, l'expedient continua el procediment de mà del

3 AHPLR, expedient RP 13/08

Retall del diari La Rioja informant d'un donatiu.
Font: Arxiu Històric Provincial de La Rioja. AH-PLR, 17/10

Tribunal Regional, es tornen a fer perquisicions, confirmen que Elisa és insolvent però l'ajuntament de Logronyo esmenta d'altres dones com a possibles responsables de la sanció: Victoria García, María Clavijo Torralba i Fidel Martínez del Río, directora i mestres de l'Escola Normal. L'any 1943 es publica la sanció al BOP i se n'informa els hereus perquè facin efectiva la sanció. L'expedient quedarà sobresegit el mes de gener de 1944.

Sobre la ideologia atribuïda als expedientats, com ja s'ha indicat, la majoria són acusats de tendència esquerrana amb múltiples accepcions. Hi hauria majoritàriament els expedientats amb tendències republicanes, seguits dels socialistes, els anarquistes i els comunistes. A més, a alguns d'ells se'ls acusava de pertànyer a triangles maçònics. És el cas de Basilio Gurrea, alcalde de Logronyo assassinat i president

de la Lliga dels Drets de l'Home i vicepresident del club Rotari. El seu fill, Basilio Gurrea Ortiz de Zárate, també fou expedientat. En les seves declaracions va afirmar que estava afiliat a la Lliga del Drets de l'Home i a Izquierda Republicana per pressions del seu pare. Va saldar la sanció imposada al seu pare que va passar de 10.000 a 700 pessetes i la seva de 2000 pessetes.⁴

Les sancions imposades, igual que les sentències, eren totalment arbitràries i desproporcionades i anaven de les 100 pessetes als 100 milions de pessetes, sanció imposada a Amós Salvador Carreras, ministre de la Governació i que, finalment, va quedar en un pagament de 100.000 pessetes.⁵ Cal remarcar que la majoria d'expedientats era insolvent o tenia el just per sobreviure i, generalment, la sanció imposada era més gran que l'import dels béns embargats. A més, en molts casos els relacionaven a nivell familiar, és a dir, famílies senceres quedaven sota el jou de la repressió econòmica amb la qual cosa es trobaven en la més absoluta misèria.

A més de les sancions, els represors tenien d'altres instruments de recaptació que, en certa manera, encobrien la repressió econòmica en un halo de voluntat. Però la realitat és que les subscripcions i donatius formaven part d'un entramat d'aportacions "voluntàries" que venien condicionades per la supervivència, física i social. És cridaner el cas dels germans Azpilicueta, cellers de Fuenmayor, que van arribar a negociar la seva llibertat amb el Govern Civil en 1 milió de pessetes que es van repartir pagant-ne mig milió cadascú. La versió oficial va ser la del donatiu com a exemple de generositat i que, a més, es va publicar al diari *La Rioja*.

De totes maneres, i malgrat el

nombre de sancions imposades i la seva elevada quantitat, la seva efectivitat va ser més aviat migrada per la qual cosa, si, realment, un dels objectius de la jurisdicció repressora era aconseguir finançament per al Nou Estat, mai no es va arribar a produir, si més no en relació amb l'import de les sancions imposades i la seva efectivitat. En el cas de La Rioja, i per als expedients conservats, només es va aconseguir recaptar un 1 % de les sancions imposades.

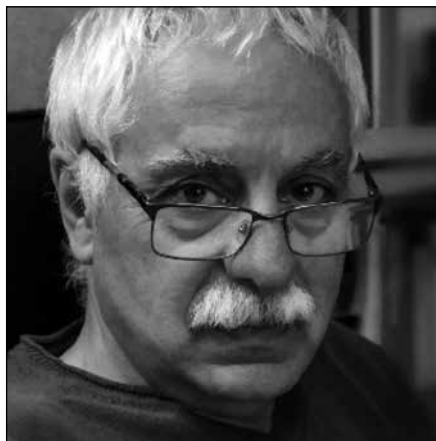
Com ja ha quedat apuntat anteriorment, la repressió es va dur a terme durant i després de la guerra i no va ser únicament física; es perseguirà políticament i econòmicament els vençuts. El nou règim tenia clars els seus objectius: castigar els vençuts, depurar responsabilitats i recaptar fons per al finançament del Nou Estat Nacional. El més sorprenent és que volia fer-ho sobre una població delmada, pobre, sense recursos i que tenia el just per sobreviure, tal i com es desprèn dels expedients estudiats per al cas de La Rioja. Ho sabien i, tot i així, van seguir endavant; aleshores, era acarissament? Quin sentit tenia imposar grans multes a persones que no podien pagar-les o que fins i tot ja eren mortes? Caos de la insurrecció? O simple humiliació de l'enemic?

La societat de La Rioja es va veure immersa en aquest procés represor i va patir-ne les conseqüències de manera important. S'imposaven multes a persones insolvents, mentre que l'entramat jurídic a què eren sotmeses les deixava en una situació complicada durant un llarg període de temps i arruinava famílies senceres. És gràcies als expedients de la Comissió Provincial i del Tribunal Regional de Responsabilitats Polítiques de La Rioja que podem saber el que va significar la repressió econòmica en l'àmbit de La Rioja.

4 AHPLR, expedient RP 8/01 i 17/11

5 AHPLR, expedient RP 30/12 i 31

EL MAGISTERI DE LA RIOJA, ENTRE LA SUSPENSIO I EL MUR D'AFUSELLAMENT

Jesús Vicente Aguirre,
Investigador i escriptor
(membre de l'Associació La Barranca)

*“Se sol dir, tot basant-se en la considerable presència d'escriptors i acadèmics a les files del republicanisme, que aquella va ser una <República d'intel·lectuals>. Atentent al seu projecte social i a les seves realitzacions, penso que és més apropiat de qualificar-la com una <República de mestres>”.*¹

Josep Fontana.

I de mestres, en femení.

Evidentment, no va ser únicament l'educació i la cultura. La República, en el seu primer govern i en el programa del Front Popular, proposava la reforma d'altres molts sectors, des de l'industrial i el laboral, fins al repartiment de terres, passant per la institució militar o la separació de l'Església i l'Estat.

La reacció en contra de totes aquestes reformes, en realitat contra l'esperit creatiu i reformador de la República, va arribar amb un cop d'Estat dirigit pels militars, amb el suport de la dreta reaccionària, i beneït per l'Església.

No només era la fi de les reformes, de tants somnis, de tant d'esforç. Era també la fi de molts dels reformadors, dels somniadors, dels esforçats... De molts i moltes mestres. A La Rioja, per exemple, van ser represaliats, pel cap baix, 211 ensenyants (164 homes i 47 dones), 33 d'ells van ser assassinats, 4 eren dones.

A La Rioja no disposem d'un treball monogràfic sobre la repressió del magisteri durant la guerra civil i la dictadura, tot i que sí se n'han escrit alguns articles. Tanmateix, sí hi ha una publicació que analitza, com diu el seu títol, *l'Educación y*

sociedad en La Rioja republicana (1931-1936), i en la qual María del Carmen Palmero estudia objectius, fites i debats de l'aposta educativa republicana a La Rioja.²

La repressió del magisteri de La Rioja durant la guerra civil oscil·la entre assassinats i suspensions de sou i ocupació, entre les proclames ultracatòliques d'Anselmo Rodríguez, inspector de Primer Ensenyament, i els escrits i catecismes d'Alejandro Manzanares, que havia estat inspector a Biscaia i candidat pel Partit Radical de Lerroux. Les successives disposicions van resolent tots els temes: des de la depuració a l'educa-

1 “En defensa de la República”, article publicat a *Clío Revista de Historia*, abril 2006, any 5, n. 54, pp. 16 i 18.

2 A la bibliografia general s'hi poden veure algunes publicacions sobre l'educació durant la República i sobre la posterior repressió. D'aquestes últimes esmentarem més endavant les de Carlos Muntión o Carlos Gil Andrés. També hi ha referències al tema en els llibres de Cristina Rivero (*La ruptura de la paz civil*, sobre depuracions pp. 99 i ss, la llista, amb 120 represaliats a les pp. 175 i ss.), i d'Antonio Hernández (*La represión en La Rioja durante la guerra civil*, vol 3, pp. 157 i ss.). I dins d' *Aquí nunca pasó nada*, pp. 920 a 926, on també incloc un llistat de mestres -homes i dones- represaliats i assassinats

ció a la Nova Espanya.

Al capdavant de la Comissió de Depuració, a la província de Logronyo, hi ha Ángel Sáenz Melón, anterior secretari de l'Institut de 2n Ensenyament, del qual serà director a partir del mes d'octubre de 1936, càrrec en el qual substitueix Benigno Marroyo, al qual podem trobar a la llista de represaliats. Com se sap, el president de la Comissió de Cultura i Ensenyament de la Nova Espanya és José María Pemán.

Enrere va quedar l'Escola Moderna de Francesc Ferrer i Guàrdia, afusellat l'any 1909; la Institució Lliure de l'Ensenyament, de Francisco Giner de los Rios, Nicolás Salmerón, Manuel Bartolomé Cossío, nat a Haro, i tants d'altres; la Residència d'Estudiants; l'educació a la Naturalesa; les missions pedagògiques...³ El laboriós esforç constructor de la República en l'àmbit escolar.⁴ I legislatiu (ja des de l'article 48 de la Constitució amb els seus objectius d'unificació, escola laica i renovació metodològica).

Són noms, paraules, idees, conceptes i realitats fonamentals en l'intent d'aconseguir una millor educació a Espanya, a l'Espanya republicana. I la pretensió, fallida aleshores i que avui, en ple segle XXI, avança a empentes i rodolons, d'aconseguir una educació laica. Això va ser el que alguns no van voler perdonar. El conservadorisme religiós no va acceptar perdre els crucifixos, i encara menys que se'ls escapés el control de l'educació. Com ho confirma l'inspector

Anselmo Rodríguez a *La Rioja* el 17 d'agost de 1936:

*"En aquests últims temps, tot i que sigui dolorós de dir, l'inspector que subscriu ha sabut amb pena que molts mestres, oblidant el punt august de la seva missió i conculcant les lleis, han dut a terme una tasca anticatòlica i antipatriòtica... Mentre l'Escola no sigui catòlica, com demanem a Deu que ho sigui, com ho ha estat en els temps de la grandesa d'Espanya..."*⁵

Una tasca antipatriòtica? Vegem el que escrivia, per exemple, **José María Pérez-Brun**, mestre republicà el qual, com Anselmo Rodríguez, havia participat en algunes missions pedagògiques. El text correspon al pròleg del seu llibre *Ejemplario*, aparegut

abans de la rebel·lió de 1936:

*"Aquest llibre és obra, més que pensada, sentida... Sentida perquè el seu objectiu principal és encendre la foguera de l'amor a la nostra pàtria, on han destacat tants homes il·lustres. Mantenir viva la flama de l'amor de pàtria és una obligació cívica i un dels deures principals del mestre per tal que, tant els infants com els homes, tan inclinats per instint a emocionar-se davant de tot el que representa grandesa i heroisme, estimin la seva pròpia terra amb la cega devoció que mereix, sense que per aquesta devoció es deixi de considerar que al món tots els homes som germans"*⁶.

És evident que l'Església i molts dels seus capellans veuen en els mestres republicans els seus més grans "competidors". Així que el problema no era la "pàtria", subterfugi i acusació ("antipatriotes") que sempre han fet servir les dretes conservadores en el nostre país (fins i tot ho fan ara mateix). La qüestió radicava, certament, en la laïcitat de l'Estat. Continuem llegint Pérez-Brun:

"Nosaltres, homes d'esquerra, en nom de l'altra Espanya, de l'Espanya proletària, del poble que treballa i crea, en nom de 20.000 mestres sense escola, demanem el compliment del que hi ha decretat i del que mereix un Estat que es diu laic: que l'ensenyament sigui funció única i exclusiva de l'Estat, ja que l'Estat és l'únic competent per poder-la fer; demanem

3 Carlos Muntión dedica la major part del contingut del número 51 (any 2018) de la revista *Piedra de Rayo*, incloent-hi la portada, a "Cossío y las misiones pedagógicas en La Rioja". Set, entre 1934 i 1936. Es fa ressò, també, de la vergonya que a la terra on va néixer no hi hagi cap institut que porti el nom de Cossío. Un fet encara més vergonyós si considerem que va ser l'any 2016 quan un conseller de Cultura del Govern de La Rioja el va fer desaparèixer

4 Com hem pogut comprovar a les actes municipals de molts pobles de La Rioja, construir noves escoles és un dels principals objectius de les seves autoritats, emparades en la política educativa de la República. I a les pròpies i gairebé infinites necessitats de les escoles que hi havia, en mestres, primer de tot, en locals escolars i habitatges per a mestres, en reparacions, calefacció...

5 El text que publica Anselmo Rodríguez a *La Rioja*, correspon a una instrucció de la Inspecció d'Ensenyament de Logronyo que apareix al Butlletí Oficial de la Província amb data de 20 d'agost.

6 L'*Ejemplari* poliquet el 1936 el signa el seu autor, Gosés Mara Pérez-Brun. Després de la guerra es va tornar a editar. Ara només amb les inicials de l'autor. Se n'ha tallat la seva "explicació" i se n'han eliminat les semblances de Marino Gosés de Laura, Manuel Gosés Quintana o Basco Iberes. La nova edició, que s'inicia amb el *nihil obstat* canònic, datat l'any 1942, incorpora en el seu lloc d'altres biografies més pietoses i acaba amb el text intitulat "*Resplendor de la Cruzada*. Una resplendor i una croada que ja havien assassinat el 21 de novembre de 1936 a La Barranca de Lardero, José María Pérez-Brun, un mestre que estimava els infants, la seva pàtria i la humanitat. Sobre Pérez-Brun escriuen també Carlos Muntión al número 51, ja esmentat, de la revista *Piedra de Rayo*, i Carlos Gil Andrés a la revista *Berceo*, número 165: "*Un noble afany. El magisteri republicà de José María Pérez-Brun, mestre d'Herramélluri*"

la separació dels frares i les monges de les escoles amb prohibició absoluta de poder-se dedicar a l'ensenyament, com s'ordena a la Carta fonamental per a prestigi de la República i tranquil·litat d'Espanya, ja que l'escola confessional és enemiga de la ciència i el progrés", com l'autor intentava de demostrar en els paràgrafs anteriors del butlletí que publicava Izquierda Republicana amb aquest mateix nom (n. 44, 7.10.1935).

Els primers dies de setembre de 1936 (segons disposava la circular del 31 d'agost), la reposició de crucifixos a les escoles entre processons, desfilades, emoció i moralitat, tornarà a deixar les coses a lloc. Però n'hi ha més. L'alcalde d'Haro el dia 24 d'agost (vegeu *La Rioja* del 26) anuncia "que ja fa dies que ha donat l'ordre no només de reposar els crucifixos on eren abans, sinó també de revisar els llibres de text de les escoles, amb la finalitat de separar i destruir els que es considerin perniciosos". I és que la missió de les autoritats és de gran responsabilitat en aquest nou sistema educatiu. "Els governadors civils, pel que fa a les capitals de província, i els alcaldes pel que fa a la resta de municipis, enviaran al rectorat informe personal sobre els antecedents, conducta pública i moral de tot el professorat i personal dels centres docents" (*La Rioja*, 29 d'agost). En aquesta mateixa línia, el Rectorat de la Universitat de Saragossa s'adreça als alcaldes amb instruccions per fer els informes sobre els que defineix com

a mestres pertorbadors, deixant-los clar a més que "Espanya us mira i us jutjarà"⁷

El dia 9 de setembre de 1936 *La Rioja* publica una relació de 66 Mes-tres suspesos de sou i ocupació "pel fet de pertànyer a la Federació de treballadors de l'ensenyament". Ja ho havia anunciat Julio Marco, encarregat de premsa i propaganda del falangista Sindicat Espanyol del Magisteri: seran destituïts "fulminantment" els mestres que pertanyin a la FETE (Federació de Treballadors de l'Ensenyament, UGT), CNT i organitzacions semblants i seran sotmesos a sumari "tots aquells la conducta dels quals hagi estat mal informada per l'alcalde de la localitat on fan els seus serveis". I continua explicant les prioritats que es tindran en compte per a la contractació de mestres, tot estenent-se després en la importància de l'educació física, intel·lectual i moral, del culte a la bandera i el cant de l'himne falangista, i de l'educació religiosa.

Amb data 16 de setembre, el rectorat del districte universitari de Saragossa acorda suspendre de sou i ocupació 74 mestres, d'acord a l'Ordre de 19 d'agost. Signa el rector, Gonzalo Calamita. (La llista al *Butlletí Oficial de la província de Logronyo* del dia 26 de setembre). Més suspensions apareixen a *La Rioja* del 29 de setembre amb ordres de la Junta de Defensa Nacional. Segueixen les depuracions a l'octubre i novament el mes de novembre, amb la signatura del rector Calamita "conforme a

l'Ordre de 19 d'acost... S'adverteix que aquesta llista no és definitiva, ni en el seu contingut ni en la possible extensió dels correctius". Les publica el BOP del 28 de novembre de 1936. Tot i que en un nombre menor, els anys següents continuen els expedients i suspensions (Butlletins Oficials de la província i de l'Estat de 1937 i 1938).

Algunes vegades, la Comissió Depuradora del Magisteri Nacional, l'11.2.1937, no sap on és el mestre: "plec de càrrecs que no s'envia al seu domicili, atès que es desconeix", ho publica el Butlletí del dia 11. Novament la Comissió Depuradora presenta plects de càrrecs el 2.3.37 i el 3.4.37.

TOTS ELS NOMS

A Aquí nunca pasó nada, a més de dedicar unes quantes pàgines a la repressió del magisteri de La Rioja, vaig poder recollir, un a un i poble per poble, alguns aspectes biogràfics sobre la vida, família, professió i mort de tots els mestres assassinats, afegint-hi, moltes vegades, dades sobre els expedients, de suspensió o de responsabilitats polítiques que, generalment, els van obrir després de morts.

Està clar que tota aquesta informació no cap en aquestes pàgines, però tampoc no vull acabar sense recordar-los tots, mestres, homes i dones. Són 33 persones (quatre dones) de les quals indiquem l'indret on van néixer i el lloc on exercien:

NOMS	NAIXEMENT	MESTRE A
Florencio del Amo Marina	La Revilla, Sòria	Alfaro, LR
Claudio Barrios Sanz	Sto. Domingo de la Calzada, LR	Cilbarrena, aldea d'Ezcaray, LR
Santiago Blanco Nieto	Calahorra, LR	Calahorra, LR
Otilia Fernández Maeztu	Oyón, Àlaba	Logronyo, LR
Daniel Garrido Jiménez	Calahorra, LR	Arcadia, Navarra
Julio Gómara Sáenz	Logronyo, LR	Logronyo, LR
Julián Hermida Montoya	Logronyo, LR	Escola Normal A Corunya
Marcelo Jiménez Jiménez	Préjano, LR	Pamplona, Navarra
Juan Larreta Larrea	Pamplona, Navarra	Treviana, LR

7 Aquesta conducta d'alcaldes i rectors venia marcada a l'ordre de 19 d'agost de 1936 de la Junta de Defensa Nacional d'Espanya (Butlletí del dia 21, desenvolupada posteriorment el mes de novembre del mateix any). La instrucció del rectorat de la Universitat de Saragossa es publica al Butlletí Oficial Extraordinari de la Província de 31 d'agost. Alguns exemples sobre l'expurgació, destrucció i crema de llibres a pobles de La Rioja dins Carlos Gil, *Lejos del Frente*, p. 384.

Valentín Llorente Benito	Igea, LR	Fitero, Navarra
Julio Martín Fernández	Cenicero, LR	Laguardia, Àlaba
Alberto Martín Pardo	Madrid	Ortigosa de Cameros, LR
Consolación Martínez Sánchez	Casalarreina, LR	Cervera del Río Alhama, LR
Resurrección Martínez Sánchez	Casalarreina, LR	Hernani, Guipúscoa
Ismenio Moneo Tordovar	Hervías, LR	Haro, LR
José Luis Mozos Martínez	Haro, LR	Haro, LR
Hipólito Olmo Fernández	Baraona, Sòria	Ajamil, LR
José Ollero Valle	Sto. Domingo de la Calzada, LR	Ojacastro, LR
Santiago Pascual Rodrigo	Enciso, LR	Alcanadre, LR
José María Pérez-Brun Pórtol	Villastar, Terol	Herramélluri, LR
Máximo Puerta Ochoa	Autol, LR	Torrecilla en Cameros, LR
Manuel Regadera Andrés	El Redal, LR	Loma de Montijo, Burgos
Marino del Rey Gasco	Nájera, LR	Sense plaça
Vitorio Rodrigo Gallejones	Simancas, Valladolid	Calahorra, LR
Hipólito Ruano Enciso	Igúzquiza, Navarra	Logronyo, LR
José Ruiz Galán	Aldeanueva de Ebro, LR	Inspector d'Ensenyament a Osca
Domingo Santos Sáenz-Torre	Lardero, LR	Logronyo, LR
Matías Somalo García	Logronyo, LR	Sense plaça
Eloy Tejada Sáinz	Tudelilla, LR	Rañadoiro, Ourense
José Torre Fernández	Munilla, LR	Reinosa, Santander
Fortunato Vicente García	Bargota, Navarra	Logronyo i Ribafrecha, LR
Simón Vicente Vicente	Caudé, Terol	Pradejón, LR
Felisa Vidorreta Miruri	Logronyo, LR	Escola Normal de Logronyo, LR

Juan Larreta amb els seus alumnes, Treviana

Recollim, després d'aquests 33 noms, algun altre, tot i que amb circumstàncies diferents o dubtes evidents.

Antonio Bombín Hortelano, el pare Bombín, franciscà, nascut a Castrillo de Don Juan, Palència, professor a Perú, traslladat per les seves idees, escolars i republicanes, al convent d'Anguciana a La Rioja, assassinat el 1936; Lorenzo Pinillos Pinillos, de Murillo de Río Leza; va ser assassinat el 1936 i creiem que era mestre; Victoriano Mena Fernández, estudiant de magisteri, possiblement havia acabat la carrera, tot i que feia de comptable; feia classes nocturnes a la Casa del Poble d'Haro, assassinat el 1936, com Germán Albelda Ubis, estudiant de magisteri i secretari de l'Ateneu Cultural de Villamediana d'Iregua.

LA REPRESSIÓ CONTRA LES DONES A LA RIOJA

Aleix Romero Peña
Historiador

L'estudi de la repressió contra les dones exigeix, com a mínim, dues consideracions prèvies. La primera, bàsica, suposa que tractar de manera diferent la repressió contra les dones és una contribució inexcusable per a entendre el fet global de la repressió. La segona fa referència a l'abast de la pròpia repressió que, com a procés de supressió i persecució sistemàtiques de drets i llibertats fonamentals, va afectar la població espanyola en el seu conjunt, per damunt de fronteres ideològiques, polítiques i socials. Però en el cas específic de les dones, tenint en compte la inspiració intrínsecament misògina de facciosos i franquistes, això encara va ser més destacat, amb independència de la posició social, la militància, les connexions familiars o la pròpia autoconsciència de les afectades.

Prenguem dos exemples trets de la realitat local i provincial per de-

mostrar-ho. L'any 1937, quan la fulla de la dalla ja havia segat la vida de gairebé dos mil habitants de La Rioja, els treballadors de la Fàbrica de Conserves i Dolços Francisco Moreno, de Calahorra, van gosar denunciar al Govern Civil el seu empleador. En el seu gest es va fer evident la mentalitat d'aquells patrons que, a l'empara de la seva publicitada adhesió a l'anomenat Moviment Nacional, varen aprofitar la conjuntura per a exercir una petita dictadura a les seves empreses.

Per altra banda, i ja de ple en els anys quaranta, les autoritats de La Rioja van constatar un augment de la prostitució, especialment la de l'anomenada per les fonts "clandestina", fenomen que es pot associar tant a la dura situació de la postguerra per a tota la societat, com a les dificultats experimentades pels represaliats i les seves famílies per accedir a recursos econòmics. En

tot cas, la recomanació oficial va ser que les dones que s'hi dedicaven entressin a cases reconegudes on poguessin satisfer amb la més gran seguretat les "necessitats fisiològiques (sic)" dels homes de La Rioja -el Comissari en Cap de Logronyo calculava que, pel cap baix, un 40 % dels homes de la capital deuen ser clients d'aquesta mena de serveis.¹

El meu propòsit inicial era tractar la repressió directa, és a dir, l'exercida contra subjectes determinats amb finalitats concretes, un ampli espectre que abraçaria des de l'assassinat, les represàlies físiques o la presó, a les sancions econòmiques i el clima de terror que pateixen les víctimes. Però diverses consideracions, com ara l'exigüïtat de l'espai, la dificultat de trobar fonts i la feliç circumstància que una companya, Eva María Nestares, ha tractat en aquestes pàgines la repressió econòmica, fan que em circumscrigui

¹ Les referències es consignen a la bibliografia final.

exclusivament a la repressió que va revestir un caràcter cruent.

La meua metodologia ha estat senzilla. He acarat sistemàticament la base de dades que hi ha a la pàgina web de l'Associació La Barranca², recopilats del seminal treball de Jesús Vicente Aguirre *Aquí nunca pasó nada*, excloent-ne aquelles dones que no residien en el territori de La Rioja en el moment de la seva mort, o la defunció de les quals no va poder ser definitivament atribuïda, d'acord amb els testimonis de què es disposa, a la repressió.

El balanç final suposa un resultat de trenta-cinc dones de La Rioja víctimes de la repressió cruenta, a les quals cal afegir-hi una més per raons que indicaré en el seu moment. Per tant, són trenta-sis mortes repartides entre els mesos de juliol i octubre de 1936.

Un cop obtingut el nombre, he recopilat mitjançant *Aquí nunca pasó nada* tota la informació de què es disposa sobre les víctimes. Entre les dades més destacables hi ha el de la distribució, que no va ser uniforme, per tot el territori de La Rioja. Se'n comptabilitzen sis a Logronyo i a Calahorra, respectivament; quatre a Cervera del Río Alhama, tres a Carnicero, dos a Nájera, dos a Alfaro i d'altres onze repartides per diverses localitats. Es pot arribar a concloure que la repressió cruenta de dones va

existir bàsicament en els nuclis més poblats, és a dir a les capçaleres dels partits judicials de la província.

S'han demanat també notícies sobre l'ocupació socio-professional i la militància política/sindical d'algunes de les víctimes, sis de les quals eren operàries -dues d'elles van estar treballant a la Fàbrica de Tabacs

de Logronyo, mentre que una altra feia de conservera al destacat nucli industrial de Calahorra-, sis exercien professions liberals -quatre mestres i dues infermeres-, cinc hi apareixen com a mestresses de casa i unes altres quatre, des de les que atendien una cantina a les que feinejaven al camp com a agricultora, les emmarco en un genèric altres.

L'encara més escarida informació sobre la seva militància política i sindical indica que cinc eren de CNT, quatre socialistes -més una altra de dubtosa-, tres d'Izquierda Republicana i dues de comunistes. Algunes van compatibilitzar aquestes militàncies amb altres formacions: tres d'elles pertanyien a la UGT, i dues

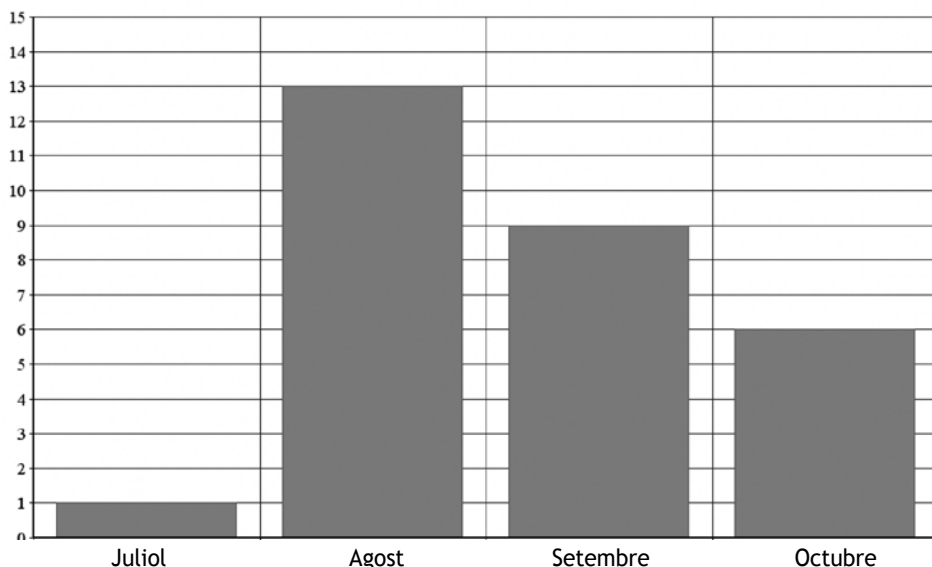
més, a la Unió Tabacalera.

Pel que fa a les causes, les he agrupades en quatre apartats, tot basant-me en la informació de què disposava i la bibliografia sobre la repressió de les dones: extermini polític, relacions afectivo-familiars, desencontres, modernitat-tradició i desavinences personals. La dificultat d'establir en diversos casos què hi va haver i què no hi va haver darrere de les motivacions últimes de les morts, m'han conduït a substituir l'enfocament quantitatiu per un altre de qualitatiu que, de ben segur, serà més il·lustratiu.

L'extermini polític ocupa el primer lloc en ordre d'importància estratègica. Descriuint les accions que van tenir lloc els dies 19, amb prou feines declarat l'estat de guerra a la província, i 21 de juliol de 1936, el tinent coronel Ricardo Marzo, del Regiment d'Infanteria Bailén n. 24, aquarterat a Logronyo, deia que "tot era una confusió, ningú no concretava el que passava, no hi havia cap comandament que dirigís la repressió, totes les actuacions eren espontànies [...] filles de l'entusiasme produït per l'Alçament, a banda de la fòbia justificada [sic] contra gran part de l'element obrer femení de la Tabacalera a causa de la seva actuació en els últims fets i anteriors".

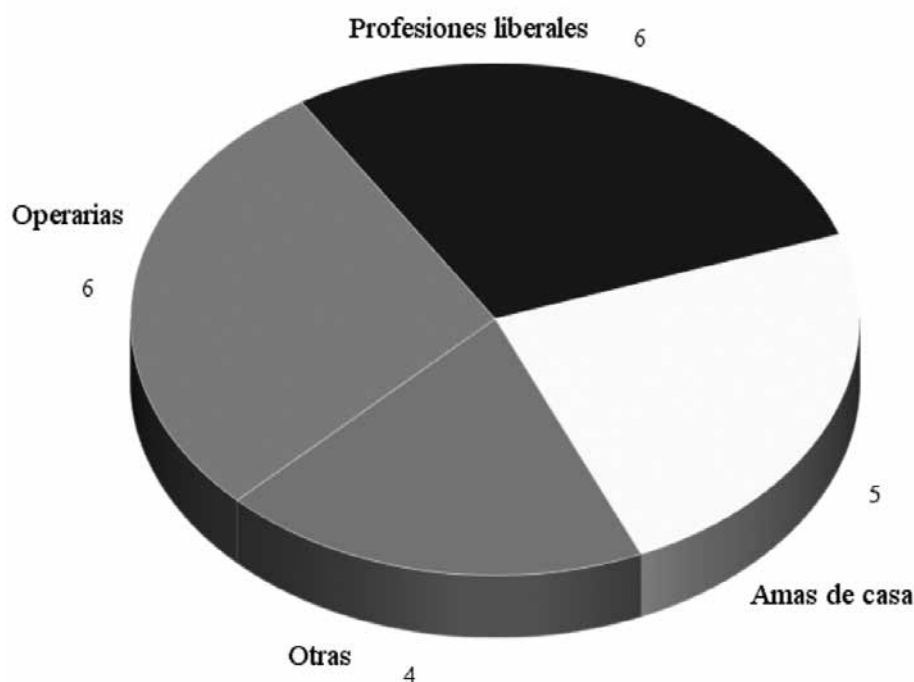
Hi havia un interès militar evident a neutralitzar els membres de la Unió Tabacalera, un dels referents indiscutibles d'un moviment obrer que s'havia oposat inicialment a l'estat de guerra amb una vaga. La Unió Tabacalera era un sindicat estatutàriament mixt, però aclaparadorament femení, que defensava els interessos del mig miler de treballadores que tenia la Fàbrica de Tabacs de Logronyo. Creat el 1919 com a sindicat integrat a la Federació Tabacquera, d'inspiració primer socialista i més tard comunista, les seves líders - Luisa Marín Lacalle i Carmen Villar Aguado- eren dones amb un carisma innegable:

Amb la detenció i posterior execució de Luisa i Carmen, els facciosos

Imatge 1. Dones assassinades a La Rioja el 1936

2 <https://labarranca.org/los-asesinatos/asesinados-alfabeticamente/>

Imatge 3. Distribució socio-professional de les represaliades de La Rioja.

no només van escapar la Unió Tabacalera sinó que van eliminar dos importants quadres del PSOE i de la CNT. Però no es van aturar aquí. Tan bon punt es van fer amb Logronyo, els facciosos es van afanyar a liquidar els seus enemics i enemics ideològics. El primer assassinat d'una dona -Otilia Fernández-Maeztu, afiliada a Izquierda Republicana- es va dur a terme el 19 de juliol. La víctima pertanyia al cos de magisteri, un col·lectiu molt polititzat, com ho demostra l'expedient de Responsabilitats Polítiques de la seva companya Felisa Vidaurreta, que moriria afusellada un mes més tard. La Guàrdia Civil la va acusar de tenir una gran influència a l'Associació de Treballadors de l'Ensenyament, pertanyent a la UGT, i a l'Associació Pro-Infància Obrera, "de tendències marcadament marxistes".

Els botxins no sempre triaven dirigents. De vegades en tenien prou amb aquells que en alguna ocasió haguessin destacat. És el que va passar amb les comunistes de Logronyo Juana Moreno i Segunda Arpón; Segunda o "Segundita" havia estat detinguda pels fets d'octubre de 1934 a Logronyo, i era coneguda

per les seves reivindicacions feministes. A Calahorra crida l'atenció el cas d'Emilia Arnedo, "La Lechuga", coneguda per la seva participació en el quadre artístic de la Casa del Poble. Hi ha testimonis que, abans de morir, "La Lechuga" va passar per algun dels turments més temuts per les represaliades, la rapada de cabells i la ingesta forçada d'oli de ricí. També sovintejaven les violacions, com es pot comprovar amb "Las Cebolleras" o amb Antonia Ysbert.

Les relacions afectivo-familiars es troben també al darrer d'algunes de les assassinades. Ser esposa, mare o filla, amb independència de les conviccions personals i els comportaments polítics, va comportar per a moltes dones una responsabilitat consort i/o moral. A La Rioja un dels casos més dramàtics és el de "Las Cebolleras" de Calahorra. Una mare (Pilar Fernández) i dues filles adolescents (Carmen i Dolores Gurrea) assassinades amb el cap de família (Cándido Gurrea, "El Cebolero"), l'únic de qui constava una militància política. També van caure a mans dels botxins Ana María Romero i María Restauración Gasco, esposa i mare, i filla i germana, respectiva-

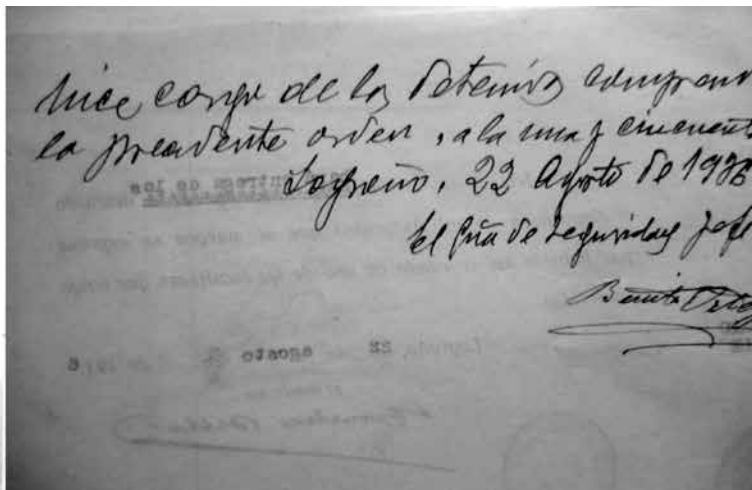
ment, de destacats anarquistes de Nájera.

Per altra banda, el que va passar a Cenicero té un especial simbolisme. María Luisa Garabina, "L'Andaluza", va estar investigant on parava el seu marit, al qual s'havien endut, juntament amb les seves amigues, Marina Argentina García i Enriqueta Santamaría, "La Libertaria". Es tractava de tres dones de conegudes filiacions polítiques -una d'elles va arribar a ser multada pels fets de Cenicero de 1933- que, tanmateix, es van posar en el punt de mira dels botxins pel fet de buscar un home. Innegablement, el seu gest les converteix en les valentes predecessores de les famoses Dones de Negre, referents de la memòria històrica de La Rioja.

L'enfrontament entre modernitat i tradició també va tenir un paper important en els assassinats, especialment a les zones on la influència eclesiàstica encara era important. L'expedient de Responsabilitats Polítiques de la mestra Felisa Vidaurreta destaca la seva contribució a la creació d'aules mixtes de nens i nenes "cosa que no feia més que contribuir a fomentar la immoralitat d'uns i altres". Però el cas més paradigmàtic en aquest sentit és el d'Antonia Ysbert Orozco, una de les dues infermeres assassinades a Alfaro, de la qual només hem trobat notícies gràcies al testimoni que a la dècada dels setanta va deixar un de les seves ties³. D'acord amb aquest testimoni, el trist destí d'"Antoñita", una jove sense cap nexa familiar amb Alfaro, va ser a causa de l'escàndol que va provocar a la població el fet de posar injeccions a les natges dels homes.

Aquesta topada també va existir en àmbits més populars. La calagurritana Tomasa González, àlies "La Rehostias", que acostumava a manifestar el seu anticlericalisme visceral insultant i amenaçant les seves paisanes rosegaltars, també va ser assassinada. Altres vegades, va ser la desesperació provocada per tanta massacre la que desembocaria en

3 Recollit pel periodista i activista per la memòria Eduardo Pons Prades. Aquesta és la dona que no apareix al llistat del memorial de La Barranca.

La "saca" de Luisa Marín i Carmen Villar.

actituds iconoclastes. Va ser el que va passar amb Manuela Aróstegui, la qual en saber de la mort dels seus tres fills va renegar públicament de la fe religiosa i va cremar a la plaça d'Amedo les estampes de verges i sants que conservava. Setmanes després ella mateix va ser assassinada.

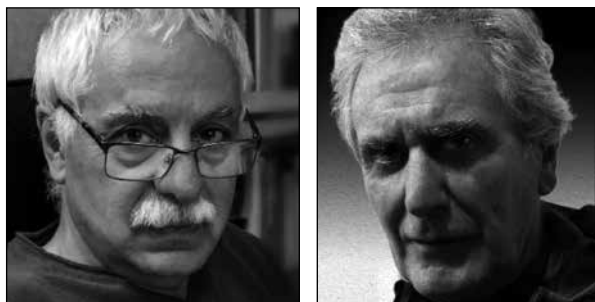
Per últim, les desavinences personals, és a dir, les enveges, gelos, enfrontaments i odis que es desfermen a les comunitats humanes, són, ahora, les més fàcils d'esmentar en casos de topades civils -només cal veure la producció audiovisual i lite-

rària sobre la guerra-, però les més difícils de rastrejar. Tot i això, n'he trobat alguna menció puntual, com en el cas de María Armas, la mort de la qual se sospita que va poder estar provocada per la propietat compartida d'un immoble a Sotés.

Aquesta és una petita aproximació a un estudi que hauria de ser més extens i incloure la repressió incruenta de les dones. De tota manera, i com recorda Mèlani Ibañez, seguint en aquest raonament altres autors, la repressió de les dones no va ser més que el reflex de com una part de la societat percebia els canvis i

avenços de la qüestió femenina. Per altra banda, no hi ha cap dubte que aquestes víctimes no eren una finalitat en elles mateixes, sinó que van ser utilitzades com un mitjà amb el qual es feia sentir a la població que la repressió no tenia límits, que la guerra contra l'enemic, tot i que no hi hagués combats, seria total. Cal tenir en compte que cap dels contemporanis no tenia notícies anteriors d'assassinats premeditats de tantes dones, d'edats i ocupacions tan diverses. Amb això es posa de manifest que la repressió en el seu conjunt va ser totalitzadora.

EXHUMACIONS A LA RIOJA

Jesús Vicente Aguirre
Escriptor

Carlos Muntión

Historiador i editor de la revista *Piedra de Rayo*
(membres de l'Associació
La Barranca, fotos Luis Brox)¹

Víctor Jara cantava una cançó que es deia “El dret de viure en pau”. És evident que es tracta d’una bonica expressió per a un Dret que ha estat conculcat contínuament al llarg de la història, que avui mateix agonitza en molts indrets del nostre món on la guerra i la mort senyoregen sense cap mena de respecte per les persones ni pels Drets que diuen que assisteixen aquestes persones.

I el dret a morir en pau? Segurament existeix per a aquells que moren en el seu llit, o en el d’un hospital, atesos per familiars o metges. Fins i tot per a aquells que es queden a les carreteres (producte d’aquesta guerra no declarada que s’anomena accidents de circulació), o pateixen infarts i altres morts sobtades, si passen en aquesta part del nostre món desenvolupat que les accepta com quelcom quotidià.

Perquè, en tot cas, després hi ha el Dret a descansar en pau, sigui dipositant els ossos, o més recentment les cendres, en nínxols, tombes o urnes.

I aquest Dret, el tercer, és quelcom sagrat d’ençà de fa milers d’anys per a la major part de les cultures del planeta. Evidentment, i està molt clar, per a Espanya. És important recordar-ho i fer-ho notar a aquelles persones que quan es parla d’exhumar els morts llençats a cunetes o dipositats en fosses comunes per a enterrar-los “com Déu mana”, s’exclamen enèrgicament.. Remoure, diuen. Obrir ferides...

Com es pot obrir una ferida que encara no s’ha tancat? Com es pot qüestionar que una família vulgui enterrar els seus, encara que sigui després de 40 o 70 anys?

El que sí ens podem qüestionar, el que sí és absolutament tràgic i inhumà és considerar com va ser possible que (a més del mateix fet dels injustificables i inexplicables assassinats), els qui van matar, els qui van ordenar matar, els qui ho van consentir, els qui van callar, els qui van girar el cap -parlem des de La Rioja, però podríem fer-ho des de qualse-

vol altre racó d’Espanya-, després de fer-ho, els neguessin als morts l’enterrament familiar que ordenava, fins i tot, la tradició social i la seva pròpia religió.

Callin, doncs, els qui s’esquincen els vestits ara, i permetin que les famílies dels assassinats que volen i poden enterrar els seus, ho facin en pau. I en justícia. I, aleshores sí, els morts descansaran en pau.

LES EXHUMACIONS ELS ANYS 1978, 1979 I 1980

Des de Priaranza del Bierzo, l’any 2000, les exhumacions es van dur a terme amb equips pluridisciplinars, que, juntament amb Associacions de Memòria i familiars, cercaven les restes dels assassinats amb l’objectiu de retornar-ne les restes un cop identificades. Per fer-ho es van utilitzar recursos arqueològics, antropològics i mèdics. S’obté l’ADN de familiars i s’analitzen les restes per tal de, com deïem i quan és possible,

lliurar les identificades de manera individual a cada família la qual, normalment, en farà l'enterrament en panteons familiars.

Tanmateix, hi va haver un temps, i de seguida en veurem exemples, en què les exhumacions i els posteriors enterraments de les restes trobades van tenir un caràcter col·lectiu de cap a cap, sense cap llei que ho permetés o ho proposés, sense cap ajuda econòmica, sense equips multidisciplinaris que sumessin ciència a les restes. Només les restes importaven, i els familiars, amb les seves quotes i mans, van fer-hi la resta. Amb l'ajuda, tot s'ha de dir, de la majoria dels ajuntaments de la zona, que van oferir terrenys en els cementiris, i alguns sacerdots que van moure més la terra que el cel per fer-ho possible. I parlem d'ajuntaments de la transició. Es tractava de les últimes incorporacions franquistes o dels primers governs municipals de la democràcia, després de les eleccions de 1979. En tot cas, tots estaven d'acord a cedir espais en els seus cementiris. Van ser centenars els cadàvers que es van exhumar a la Ribera navarresa i a la Rioja Baja. I quan estaven barrejades unes i altres a les fosses, se'n repartien les restes sobre la marxa allà on la mort els havia unit: tants navarresos per a Navarra, tantes persones de La Rioja per a La Rioja. I després, cada

grup s'enterrava, novament junts, a les tombes o mausoleus de cada localitat. Un patrimoni social i col·lectiu amb el qual van comptar també altres regions espanyoles.

A La Rioja tot va començar l'any 1977. Hi havia les fosses. I, alguna vegada, segurament, els familiars dels assassinats van somiar que les trobaven i les exhumaven. I així va ser, i així es va començar a preparar tan bon punt va morir el dictador.

L'homenatge del 2 de setembre de 1977 sobre la fossa de El Carrascal als 29 habitants de Cervera assassinats el mateix 2 de setembre, però de 1936, és una fita en el moviment memorialista de La Rioja i d'Espanya que sempre haurem d'agrair a José Vidorreta, familiar, i Tomás Navarro, sacerdot. Un any després arribaria l'exhumació, el funeral i a partir d'aleshores el record etern de cada 2 de setembre.

Però en aquell temps havien passat altres moltes coses. Fins i tot abans. Perquè aquí entren en escena els sacerdots navarresos que d'ençà de 1975 tractaven el tema, fins i tot escrivien articles a la premsa i es reunien amb familiars a Peralta, Marcilla, Cárcar, Sartaguda... Amb Josefina Campos o Terencio Ruiz, per exemple i per esmentar alguns familiars. I col·laborant en la realització de cerques, exhumacions i funerals a la Ribera navarresa o a La Rioja Baja. Aquí, i en la memòria i el cor de tantes persones, queden els seus noms: Eloy Fernández Tejerina, Javier Vesperinas Iraizoz, Victoriano Aranguren Barbarín i Vicente Ilzarbe Gorosquieta.

Segons les investigacions que recull el llibre *Volver a casa*, ja esmentat, en aquells anys es van exhumar fosses en els següents pobles de La Rioja (incloent-hi aquells en què, sense dur-les a terme directament, sí van poder acollir les restes de veïns assassinats en altres indrets): Aguilar del Río Alhama, Alcanadre, Aldeanueva de Ebro, Alfaro, Anguciana, Arnedo, Ausejo, Autol, Calahorra, Cervera del Río Alhama, El Villar

de Arnedo, Enciso, Haro, Igea, Munilla, Muro de Aguas, Pradejón, Quel, Rincón de Soto, Rodezno, San Asensio, San Vicente de la Sonsierra, Treviana i Villamediana de Iregua. En la majoria de pobles les restes exhumades van ser enterrades en panteons col·lectius en els cementiris de cada indret.

La xifra aproximada d'exhumats de La Rioja, que extraïem de la mateixa font i que hem d'entendre com la millor aproximació a les dades reals, seria aproximadament de 340.

EXHUMACIONS AL SEGLE XXI

Després del "tejerazo" de 1981 (ningú no ha estudiat amb profunditat la seva influència en aquesta qüestió, però per a molts és indubtable), les exhumacions, diguem-ne familiars, es van aturar. I ja en el segle XXI va arribar Priaranza, l'Associació per a la Recuperació de la Memòria Històrica i els equips multidisciplinaris disposats a exhumar col·lectivament i, després del pertinent estudi de l'ADN, retornar individualment les restes als seus familiars.

Seguint amb aquest sigil, va venir després la Llei del 2007, anomenada de la Memòria Històrica, amb algunes iniciatives interessants, amb articles que podrien haver acabat amb alguns problemes no resolts si haguessin arribat acompanyats de mesures coercitives. Em refereixo, per exemple, a l'article 15, que fa referència als carrers i la simbologia franquista. Però amb aquesta Llei l'Estat continuava sense fer-se càrrec oficialment de les exhumacions, una cosa que, des de bon començament, hauria d'haver assumit qualsevol govern democràtic que, evidentment, no era culpable del que va passar a la guerra o en el franquisme, però sí responsables d'actuar sobre les seves conseqüències. No va ser així, i com escriu Jordi Ibáñez en el seu interessant *Antígona y el duelo*, va resoldre la qüestió de les exhumacions atorgant subvencions, una pala i un co-

Exhumació l'any 1980 (persones de La Rioja assassinades a Labastida).

pet d'empatia a les famílies i associacions memorístiques: “Apa, tot per a vosaltres”.

Immediatament després va arribar la petició als governs autònoms per tal que cadascun d'ells aixequés el seu “mapa de fosses”. Per a què? Era per tal que servissin de guia en un definitiu esforç del govern per a acabar amb aquest etern problema i vergonya alhora? O potser es tractava, més aviat, de repetir les notes de la trompeta de la Memòria Històrica que ja sonava arreu? En tot cas, sí era un suport per tal de visibilitzar una realitat.

La resposta a aquesta petició per part de l'aleshores govern de La Rioja, amb data de 4.12.2008, fou taxativa: no. Exposaven problemes de competències (“en tot cas la competència serà estatal”) i financers (que pagui l'Estat). Això sí, el Govern de La Rioja accedia a “facilitar als descendents de les víctimes que ho sol·licitessin les activitats d'indagació, localització i identificació de desapareguts... concessió de permisos, accés a arxius propis, etc.”.

En aquell moment, i ja que el Govern de La Rioja no assumiria la realització d'aquest mapa, jo mateix vaig preparar un document que vaig intitular “Dades per a un mapa de fosses de La Rioja”, i que podia servir per a situar les exhumacions que ja hem vist als paràgrafs anteriors, i algunes de les que s'havien dut a terme en aquest segle, que ara veurem.

L'abril de 2006, el Foro por la Memoria dirigia l'exhumació d'onze habitants de La Rioja assassinats al túnel de Viguera, La Rioja, el 6 i 7 d'agost de 1936. Hi col·laboraven alguns familiars i l'Associació La Barranca. I amb informació documental i històrica que va facilitar el treball. Cinc dels exhumats eren de Villamediana de Iruya, tres d'Uruñuela i dos d'Entrena.

El mateix mes i any, la Societat de Ciències Aranzadi, juntament amb el col·lectiu de familiars va exhumar vuit habitants de La Rioja, set de Sajazarra i un de Cuzcurrita

L'abraçada, exhumació el 2005 (Altable, foto Luís Brox)

del Río Tirón, al cementiri d'Altable, Burgos, on se'ls havia enterrat després d'executar-los en un indret proper el 18 d'agost de 1936.

Fuenmayor i Briones, La Rioja. La matinada de l'11 d'agost són assassinats onze veïns de Casalarreina. Segons diversos testimonis, la majoria va ser assassinada en uns revolts propers a Fuenmayor, i potser que algun altre a Briones. Les dades que coneixíem van ser la base per a l'exhumació dirigida per l'Associació per a la recuperació de la Memòria Històrica i el col·lectiu de familiars que va trobar onze cossos al cementiri de Fuenmayor el mes de desembre de 2007. Tanmateix, només se n'ha pogut establir la identitat de tres. Més endavant, tant la societat Aranzadi com el Foro por la Memoria, esperonats sempre pels familiars, van intentar trobar els qui possiblement van ser assassinats a Briones, però no hi van reeixir.

La Societat de Ciències Aranzadi i l'Agrupació de Familiars de persones assassinades a les Muntanyes de La Pedraja, van dur a terme dues exhumacions a la zona els anys 2010 i 2011. S'hi van recuperar 135 restes, de les quals només s'han pogut identificar, ara com ara, 20; 6 són de La Rioja. (Segons la nostra investigació, a la Pedraja van ser assassinats, el 1936, gairebé 60 habitants de La Rioja de 8 pobles diferents).

A Montenegro de Cameros, Sòria, la Societat de Ciències Aranzadi, els familiars i l'Associació La Barranca van dur a terme l'abril del 2012 l'exhumació de nou persones de La Rioja assassinades el 26 de setembre de 1936. Quatre d'ells eren de Torrecilla en Cameros, altres quatre de Nieva de Cameros i l'últim de Pradillo. Fins ara no se n'han pogut identificar les restes.

EXHUMACIONS FALLIDES

És evident que, quan s'inicia una exhumació, es té en compte la informació oral o documental que, en principi, ens fa pensar que trobarem les restes que cerquem. Però això no sempre és així. És per això i per l'enorme decepció que poden patir els familiars que sempre s'ha de tenir cura d'aquesta tasca de preparació. Tot i així, les exhumacions fallides són un fet, que no acostuma a ser notícia, però que nosaltres creiem que es bo tenir present. Aquestes són:

Hervías	2008
Cornago.....	2010, 2012
Alfaro	2010, 2012, 2022
Ausejo	2011
Hormilla	2011
Briones.....	2012, 2013
Arnedo.....	2013
Santa Coloma ..	2018
Corera	2019

LES DUES GRANS FOSSES DE LA RIOJA QUE NO EXHUMAREM

Una, la que en el seu dia va estar al cementiri de Logronyo, perquè ja no existeix. L'altra perquè és un Memorial i Bé d'Interès Cultural des de 2021, que conserva al seu interior les restes dels assassinats a La Barranca.

Al cementiri de Logronyo entre el 22 de juliol i el 13 de setembre de 1936, s'hi van enterrar 400 persones, persones de la capital de La Rioja o de la província, assassinades a l'entorn de la ciutat. Malauradament, la major part de les restes van acabar a l'ossera municipal vint anys després quan aquelles tombes es van reutilitzar.

A partir de l'1 de setembre, van ser assassinats altres 400 habitants de La Rioja i van ser enterrats a La Barranca, la devesa de Barriguelo, terme de Lardero. Un tros de terra que van defensar amb la seva eterna presència les mares, les dones i les filles dels assassinats, les que anomenem "les dones de negre". Reunides primer en el que va ser una agrupació de familiars que es va convertir, ja el 2008, en l'Associació per a la preservació de la Memòria Històrica a La Rioja.

Abans, molt abans, s'havia inaugurat el Memorial de La Barranca, fossa comuna-cementiri civil. Va ser el primer de maig de 1979, fa ja 43 anys. Es va tancar l'espai sobre les tres enormes fosses, es va envoltar de flors i se'n van cobrir les parets amb els noms i altres dades dels assassinats i enterrats en aquell indret. Allà mateix es poden veure també les llistes dels dos mil assassinats a tot La Rioja. La Barranca és el centre de la nostra memòria, obert a familiars, amics, estudiants, sindicats, partits, polítics, a tothom.

ELS NÚMEROS FINALS

No és fàcil determinar quantitats finals i molt menys exactes. Comptarem, per exemple, tots els que pensem que van morir a La Pedraja, i no només els sis identificats. Farem el mateix amb els que sabem que van ser enterrats a Fuenmayor, Briones o Montenegro de Cameros. Oferim, en tot cas, una aproximació que, tant de bo, es pogués traduir en més certesa de cara al futur.

Com sabem, a La Rioja moren, a conseqüència de la repressió, al voltant de 2000 persones. Hem parlat de 340 exhumats dels anys 79 i 80 del segle passat, 100 més de les ex-

humacions d'aquest segle. I 800 entre les impossibles exhumacions del cementiri de Logronyo i la nostra Barranca. Unes 1.240 persones. Caldria afegir-hi altres 100 víctimes producte de sentències militars, morts a les presons i hospitals o en camps de concentració. Està clar, encara i malgrat tant d'esforç, que no hem pogut trobar les restes de més de 600 habitants de La Rioja, tot i que de molts d'ells sí tenim alguna referència d'on van morir, no tant d'on foren enterrats; però... seguim.

Com sabem, a La Rioja moren a conseqüència de la repressió al voltant de 2.000 persones. Hem parlat de 340 exhumats durant els anys 79 i 80 del segle passat, 100 més a les exhumacions d'aquest segle. I 800 entre les possibles exhumacions del cementiri de Logronyo i la nostra Barranca. Unes 1.240 persones. Caldria afegir-hi unes altres 100 víctimes producte de sentències militars, morts a presons i hospitals o en camps de concentració. Està clar, encara i malgrat tant d'esforç, que no hem pogut trobar les restes de més de 600 habitants de La Rioja, tot i que de molts d'ells sí que tenim alguna referència d'on van morir. No tant d'on van ser enterrats. Però... continuem.

BIBLIOGRAFIA CITADA I GENERAL

*Aguirre González, Jesús Vicente, *Aquí nunca pasó nada. La Rioja 1936*, Editorial Ochoa, Logroño 2007.

-, *Aquí nunca pasó nada 2*, editorial Ochoa, Logroño 2010.

-, *Al fin de la batalla y muerto el combatiente*, editorial Ochoa, Logroño 2014.

*Alonso Castroviejo, Jesús Javier (prólogo y notas), *II República y Guerra Civil en Calahorra. Imágenes de una época*. Fotos Bella. Editado por Amigos de la Historia de Calahorra. La Rioja 2001.

*Álvaro Dueñas, Manuel, *Por ministerio de la Ley y voluntad del Caudillo. La Jurisdicción Especial de Responsabilidades Políticas (1939- 1945)*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2006.

*Arrarás Irribarren, Joaquín, *Historia de la Cruzada, volumen III*, Dirección literaria JAI, Dirección artística Carlos Sáenz de Tejada, Madrid 1984. (L'edició de 1940 és d'Ediciones Españolas SA).

*Astorgano, Rober, *Las mujeres de negro. Análisis de la represión ejercida durante la guerra civil y la dictadura a través de relatos de vida*, Logroño, Consejería de Igualdad, Participación y Agenda 2030, 2021.

*Barruso Barés, Pedro, *Morir en La Pedraja. Conflictividad social y represión en los municipios rurales de la Rioja Alta*. Logroño: Instituto de Estudios Riojanos, 2019.

*Bermejo Martín, Francisco, *La II República en Logroño: elecciones y contexto político*, Biblioteca de Temas Riojanos, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto de Estudios Riojanos, Logroño 1985.

-, *100 años de Socialismo en La Rioja*, edición del Partido Socialista de La Rioja, Logroño 1994.

-, *La II República en Logroño. Ocio y espectáculos*, Piedra de rayo, 2009.

*Casanova, Julián y Cenarro, Ángela (eds.), *Pagar las culpas. La represión económica en Aragón (1936-1945)*. Critica: Barcelona 2014.

*Escobal, Patricio Pedro, *Las sacas*, Edición americana, Colección Montaña, editorial- distribuidora Mensaje, editor: Odón Betanzos, Nueva York 1974. Edició a Logronyo, Roldana Editorial, editor Anselmo Ruiz, Logroño (Dipòsit legal a Navarra) 1981. Tercera edició, Biblioteca del Exilio, Edició do Castro, edición de María Teresa González de Garay, Coruña 2005. Cuarta edició, Pepitas de Calabaza, Logroño 2022.

*Fandiño, Roberto, "Logroño, 1936. La quema de con-

ventos, mitos y realidades de un suceso anticlerical", article publicat a la Revista (electrónica) de Historia Contemporánea *Hispania Nova* nº 2, 2001-2002. (www.hispanianova.rediris.es/general/articulo/026/fandino1.htm).

*Gil Andrés, Carlos, *Echarse a la calle, Amotinados, huelguistas y revolucionarios (La Rioja, 1890-1936)*, Prensas Universitarias de Zaragoza, Zaragoza 2000.

-, *La República en la Plaza: Los sucesos de Arnedo de 1932*, Instituto de Estudios Riojanos, Colección Ciencias Históricas nº 4, Edita Gobierno de La Rioja, Instituto de Estudios Riojanos i Ajuntament d'Arnedo, Logroño 2002.

-, *Lejos del Frente, la guerra civil en La Rioja Alta*, Editorial Crítica, Contrastes, Barcelona 2006.

*Grau Viader, Francesc, *Cautivos y desarmados*, Club Editor, 2017.

*Hernández García, Antonio, *La represión en La Rioja durante la guerra civil*, tres tomos. Edició de l'autor, imprès a Almazán. Soria 1984.

*Ibáñez Domingo, Mélani, "La represión femenina en la inmediata posguerra: qué, quiénes, por qué, cómo", en González Madrid, Damián A. y Ortiz Heras, Manuel (eds.), *Violencia franquista y gestión traumática del pasado*, Madrid, Sílex, 2021, pp. 105-134.

*Ibáñez Fanés, Jordi, *Antígona y el duelo*, Tusquets editores, Barcelona 2009.

*Iribarren, José M^a, *Con el general Mola, escenas y aspectos inéditos de la Guerra Civil*, Librería General, Talleres Editoriales del Heraldo de Aragón, Zaragoza 1937.

*Jorge Torres, Abilio, *La masonería en La Rioja*, Biblioteca de Temas Riojanos, Instituto de Estudios Riojanos, Gobierno de La Rioja, Logroño 1992.

*Llanos Justa, Tomás, *Se los llevaron en el camión. Guerra Civil y represión en Casalarreina (La Rioja)*, Editorial Piedra de rayo, La Rioja 2015.

- "Forjando buenos españoles. El olvidado campo de concentración de Haro", *Piedra de rayo* nº 54, marzo 2021, pp. 6-45.

*Mir, C., Corretgé, F., Farré, J., Sagués, J., *Represió econòmica i franquisme: l'actuació del Tribunal de Responsabilitats Polítiques a la província de Lleida*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997.

*Muntión, Carlos, "El rescate del mapa de los presos. (La historia no contada)", *Piedra de rayo* nº 47, marzo 2016, pp. 6-25.

-, y Lander, J.M., "Cuatro testigos contra el olvido", *Piedra de rayo* nº 47, marzo 2016, pp. 57-69.

-, *Cossío y la misiones pedagógicas en La Rioja, Piedra de rayo* nº 51, (revista dedicada íntegramente a diversos aspectos de la educación republicana a La Rioja y la represión posterior).

-, coordinador, *Volver a casa, exhumaciones de víctimas de la guerra 1936-1939 en La Rioja (en proceso de edición)*. Observatorio de Derechos Humanos del Gobierno de La Rioja.

*Navarra 1936, de la Esperanza al Terror, Altaffaylla y Afan (Asociación de Familiares de Asesinados Navarros), primera edición Tafalla setiembre 1986, segunda edición, corregida y aumentada Tafalla, noviembre 2003 (és la que se esmenta).

*Palmero Cámara, M^a del Carmen, *Educación y Sociedad en La Rioja Republicana (1931-1936)*, Publicaciones Universidad Pontificia de Salamanca, Gobierno de La Rioja, IER. Logroño 1990.

-, "La formación del magisterio en La Rioja republicana (1931-1936)", revista Interuniversitaria, Salamanca, 1989.

-, "Sociedad y educación en La Rioja republicana", *Berceo* 120, 1991.

*Peña Rambla, Fernando, *El precio de la derrota: la Ley de Responsabilidades Políticas en Castellón, 1939-1945*, Castellón: Humanitats (Universitat Jaume I, Servei de Comunicació i Publicacions), 2010.

*Pons Prades, Eduardo, *Las escuadras de la muerte. La represión de los sublevados*, Barcelona, Flor del Viento Ediciones, 2006.

*Pradas Martínez, Enrique, *La segunda República y La Rioja (1931-1936)*, Cuadernos Riojanos, Logroño 1982.

-, *Holocausto en La Rioja*, Cuadernos Riojanos, Edición del autor, Logroño 1982.

-, *8 de diciembre de 1933, Insurrección Anarquista en La Rioja*, Cuadernos Riojanos, Edición del autor, Logroño 1983.

**Rioja 1936, Jirones de la Historia*, La, artículos y relatos de Juan Aguilera, Jesús Vicente Aguirre, Javier Bañares, Francisco Bermejo, José Mª Buzarra, Roberto Fandiño, Carlos Gil, Mª Teresa González de Garay, Diego Iturriaga, Marcelino Izquierdo, Carlos Navajas, Luis Sáenz, Mª Pilar Salas y Mª Antonia San Felipe, edición de la Federación Riojana de Estudios Sociales (FRES), al cuidado de Ediciones del 4 de agosto, La Rioja 2006.

*Rivero Noval, Mª Cristina, *La ruptura de la paz civil. Represión en La Rioja (1936 - 1939)*, Biblioteca de Temas Riojanos, Instituto de Estudios Riojanos. Gobierno de La Rioja. Logroño 1992

-, *Política y sociedad en La Rioja durante el primer franquismo (1936-1945)*, Historia del Tiempo Presente, Gobierno de La Rioja, Instituto de Estudios Riojanos, Logroño 2001.

-, "La represión en La Rioja durante la guerra civil", *Berceo* 121, 1991, IER Logroño, pp. 139- 166

-, "La rebelión militar de 1936 en La Rioja", *Berceo* 127, 1994, IER Logroño. pp. 31-58.

-, "La Rioja Baja y la guerra civil: el caso de Alfaro", *Berceo* 131, 1996, IER Logroño, pp. 159-172.

*Rodríguez Teijeiro, Domingo, *Las cárceles de Franco*, Los libros de la catarata, 2011.

*Rojo del Río, David, *Campos de concentración en La Rioja durante la Guerra Civil* (recurs electrònic), 2014.

*Romero Peña, Aleix, *Haciendo historia. Mujeres trabajadoras a la conquista de sus derechos (La Rioja, 1860-1936)*, Madrid, Fundación Anselmo Lorenzo, 2020.

*Rubio Dalmati, Alejandro, *La razón de lo irracional*, Editorial Ochoa, Logroño, 1990.

*Ruiz Pérez, Jesús, *Posibilismo libertario. Félix Morga, Alcalde de Nájera (1891-1936)*, Ayuntamiento de Nájera, Universidad de La Rioja, Nájera (La Rioja) 2003.

*Sáez Santacruz, Bernabé, *Desterrados por el franquismo*. Escrita en colaboración con Ernesto Muro. Edición del autor. La Rioja 2003. 2ª edición, Ediciones del 4 de agosto, 2003.

*Sainz Rodrigo, Javier, "Violencia económica en la posguerra. La jurisdicción especial de responsabilidades políticas en el Tribunal Regional de Burgos" en Navajas Zubeldía, Carlos Iturriaga Barco, Diego (eds.): *Siglo. Actas del V Congreso Internacional de Historia de Nuestro Tiempo*. Universidad de La Rioja (págs... 245-262), 2016.

*San Felipe Adán, María Antonia y Cañas Díez, Sergio, *Historia de la industria de las conservas vegetales. Calahorra (La Rioja), 1852-2014*, Logroño, Instituto de Estudios Riojanos, 2015.

*San Juan Gil, José M^a, *Los requetés riojanos en la Guerra de España*, Madrid 1988.

*Silva, Emilio y Macías, Santiago, *Las fosas de Franco. Los republicanos que el dictador dejó en las cunetas*, Temas de hoy, Historia viva, Madrid 2003.

*Torres Morales, Antonio, *Recuerdos de guerra y represión de un miliciano malagueño*, Federación Local de Sindicatos de la CGT de Málaga, 2009.

*Vega Sombría, Santiago, *La política del miedo. El papel de la represión en el franquismo*, Crítica, 2011 (capítulo 4. "Las prisiones y los presos", pp. 94-147).

ARXIU CONSULTATS

- Arxius municipals a La Roja (Arnedo, Calahorra, Haro, Logronyo)
- AHPLR Arxiu Històric-Provincial de La Rioja
- AGMAV Arxiu General Militar d'Àvila
- CDMH Centre Documental de Memòria Històrica de Salamanca

MURCIANS, REPRESALIATS I DESAPAREGUTS A ESPLUGUES DE LLOBREGAT. LA HISTÒRIA D'UNA FAMÍLIA ESPLUGUENCA COM A EXEMPLE DEL QUE VA SIGNIFICAR L'AIXECAMENT MILITAR I LA DICTADURA FRANQUISTA

INTRODUCCIÓN

Des de fa anys, entrevistem famílies del Baix Llobregat relacionades amb la repressió franquista de la comunitat objecte del monogràfic. Aquest any l'entrevista està relacionada amb una família d'Esplugues de Llobregat els orígens de la qual són per una banda catalans i per altra murcians, com a resultat de l'emigració que va tenir lloc cap a Catalunya.

El divendres 27 de gener de 2023, a les deu del matí vam quedar amb Alfonso Asensio a casa seva per tal de parlar, per segona vegada, de la desaparició del seu estimat pare Antonio Asensio Gázquez. Quan vaig arribar a casa seva a Esplugues de Llobregat, m'estaven esperant, al voltant d'una taula del saló, l'Alfonso, la seva dona, la Maria Teresa Pedret Estrella i la seva filla la Cristina Asensio Pedret, a la qual no coneixia. L'Alfonso em va dir que la Cristina havia mostrat interès per assistir a la reunió per tal de saber més coses de la família. Em va semblar molt important que la Cristina estigués interessada per saber de què parlaríem sobre el seu avi patern desaparegut i de la família represaliada de la seva mare.

La primera entrevista que vaig tenir amb aquesta família la vaig

Família Asensio González. Al centre Antonio Asensio i Agustina González amb la seva filla Maria i el seu fill Alfonso en braços. Foto cedida per Alfonso Asensio González

fer el curs 2013-2014 amb Sara Morales García, una alumna de segon de Batxillerat de l'institut de La Mollola, a la qual vaig dirigir un "treball de Recerca" sobre la repressió franquista a Esplugues de Llobregat. Amb ella vam recollir l'escassa informació que l'Alfonso tenia del seu pare estimat. Un curs més tard, el 2014-2015 vam tornar a entrevistar la seva dona, la Maria Teresa, per tal de recollir la història d'una tia seva anomenada Romualda Just Alicart per a un altre "Treball de Recerca". A Catalunya l'alumnat fa a Batxillerat un treball d'investigació, tutelat pel professorat.

En aquesta tercera entrevista, ja sense alumnat, no només vam parlar de la desaparició del pare de l'Alfonso, anomenat Antonio Asensio

Gárquez, sinó també de la repressió de la família de la seva dona, la Maria Teresa Pedret Estella. Així és que començarem recollint tot el que ens va explicar la Maria Teresa, que actualment té 82 anys.

FAMÍLIA DE MARIA TERESA PEDRET ESTELLA

El primer que ens va explicar la Maria Teresa va ser que el seu pare, Marcos Pedret Folch, va estar nou mesos en un camp de concentració, segons recorda a Sòria, on va treballar de manobre. A continuació va continuar explicant que el germà del seu avi matern, anomenat Amadeo Estella Pagès, va marxar cap a França, tot fugint de la repressió franquista, amb l'alcalde republicà

d'Esplugues, Rafael Sebastián Irla. Després va demanar a la seva filla Cristina que tragués l'arbre genealògic familiar, que guarden a casa, en el qual vam llegir que Amadeo va néixer el 13 de març de 1891, que tenia 6 germans i estava casat amb Romualda Just Alicart. La parella no tenia fills, però havien adoptat un nebot, fill d'una germana de l'Amadeo, que es deia Esteban Ardèbol Estella. Vivien a la Plaça Santa Magdalena i tenien un magatzem de construcció. A la Causa General d'Esplugues que vam consultar, vam observar que Amadeo Estella Pagès era un dels dirigents destacats del Front Popular a Esplugues de Llobregat¹. També el vam trobar, com a membre de l'equip de govern municipal, a les actes dels mesos d'octubre i novembre de 1936². Romualda Just Alicart, la dona de l'Amadeo, no va voler marxar a l'exili amb el seu marit Amadeo Estella Pagès i va ser detinguda i jutjada per un delicte de rebel·lió militar, en el sumari n. 3658, que hem consultat, de data 22 de març de 1939. Va ser condemnada a dotze anys i un dia de reclusió. Va estar tres anys reclosa a la presó de dones de Les Corts de Barcelona i quan va sortir de la presó no es va tornar a casar, va treballar a Can Bagueria, una empresa d'Esplugues de Llobregat i va morir el 1955. Era natural de l'Hospitalet de Llobregat i veïna d'Esplugues de Llobregat, tenia 46 anys i no sabia ni llegir ni escriure, com moltes de les dones de la seva època. Se l'esmenta a la Causa General com a pertanyent a les organitzacions d'esquerra. Amadeo Estella, segons ens conta la Maria Teresa, es va casar a l'exili i va tenir descendència.

El germà de Romualda, Cristóbal Just Alicart també va ser detingut i jutjat el 10 de maig de 1939 en el sumari n. 7504; va ser con-

demnat a la pena de mort i fou executat el 4 de novembre de 1939 al Camp de la Bota de Barcelona. Les seves restes van ser traslladades al Fossar de la Pedrera del cementiri de Montjuïc on encara reposen. En Cristóbal era natural de l'Hospitalet, com la Romualda, i veí d'Esplugues de Llobregat. Vivia al carrer Laureà Miró 56 i estava casat, tenia 30 anys i de professió era manobre. Va ser membre del Comitè Revolucionari d'Esplugues l'any 1936, responsable d'Avituallaments, va estar afiliat a la UGT i va marxar voluntari al front. Després del seu assassinat, la seva dona, Angelina Badia, va quedar vídua amb una filla petita, que es deia Angelina Just Badia, a càrrec seu.

L'últim represaliat de la família de la Maria Teresa va ser Esteban Ardèbol Giralta, que era cunyat d'Amadeo Estella i de Romualda. A partir de l'estudi del seu Expedient de Responsabilitats Polítiques, sabem que era fill de Marcelino i Antonia, natural de Barcelona i veí d'Esplugues de Llobregat. Tenia 53 anys, era vidu de Maria Estella Pagès, la germana de l'Amadeo Estella i tenia un fill de 21 anys, anomenat Esteban Ardèbol Estella. Pertanyia a la UGT, era pagès i va ser Guàrdia de la col·lectivitat d'Esplugues, no posseïa cap bé. El mes de setembre de 1940 estava pres al penal de Sant Miquel dels Reis de València on complia condemna i on va firmar una documentació digitalment, fet que indica que no sabia escriure. Va ser jutjat en el sumari 2383, juntament amb d'altres veïns d'Esplugues i va ser condemnat a 20 anys. A l'Expedient de Responsabilitats Polítiques d'Esteban Ardèbol Giralta, en un escrit de data 9 de setembre de 1941, el comandant de la Guàrdia Civil d'Esplugues informa que no té béns i que el seu fill Esteban Ardèbol Estella està servint en el

Regiment Mixt n. 4, 41, divisió 1er. Batalló de la 1a. Cia Fondak de Din Jedida Tetuan. Exiliat l'Amadeo, engarjolada la Romualda i pres el seu pare, Esteban Ardèbol Estella es va refugiar a casa de la família de la Maria Teresa i va passar a ser un més de la família. Ens queda el dubte de com va acabar Esteban Ardèbol Giralta, si va sobreviure a la presó o bé hi va morir.

Fins aquí tota la història de la repressió franquista de la família de la Maria Teresa Pedret Estella, esposa d'Alfonso Asensio González, la família del qual era de Llorca (Múrcia) i de la qual parlarem a continuació.

FAMÍLIA

D'ALFONSO ASENSIO GONZÁLEZ

Antonio Asensio Gázquez, el pare de l'Alfonso, va néixer el 1909 a Llorca (Múrcia); els seus pares es deien Alfonso i Maria. Emigrat a Barcelona, va treballar com a jornal·ler i rajoler. El 12 d'agost de 1934 es va casar a Esplugues de Llobregat, a l'edat de 25 anys, amb Agustina González López, nascuda també a Llorca (Múrcia) el 20 d'agost de 1913, de 21 anys d'edat.³ Del matrimoni van néixer dos fills a Esplugues de Llobregat, la més gran, Maria, i el menor Alfonso, que va néixer el 25 d'octubre de 1934, el nostre amfitrió, que actualment té 88 anys.

El 20 d'octubre de 1936, dos anys després d'haver-se casat i tenir el seu segon fill, Antonio s'inscriu a l'ajuntament d'Esplugues de Llobregat com a militar republicà de la Generalitat de Catalunya,⁴ se'n va voluntari al front i deixa la dona a Esplugues amb dos fills de cinc i dos anys a càrrec d'ella, als quals no tornarà a veure mai més.

El 24 d'octubre de 1936 el conseller Primer Josep Tarradellas i el Conseller de Defensa, Felip Díaz i

1 Investigació dels represaliats pel Franquisme a Esplugues de Llobregat". Rubén Pacheco i Laia Sanuy Trullàs. Pàg. 28. Treball de recerca. Institut La Mallola. Esplugues de Llobregat.

2 El llarg camí cap a l'exili. Aproximació a la vida a l'exili de la família de Rafael Sebastià Irla". Elena García Arcos . Institut La Mallola . 2015-1016 . Esplugues de Llobregat . Pàgs 90 a 92

3 Carpetas Vídues de guerra. Esplugues de Llobregat.

4 Document d'inscripció militar cedit per Antonio Asensio González

Sandino publiquen un Decret al Diari Oficial de la Generalitat n. 302, pàgina 70, mitjançant el qual s'organitzen i militaritzen les columnes antifeixistes per fer front a l'adversari. L'article 1 del Decret indica que a partir de l'1 de novembre de 1936 les milícies antifeixistes reclutades quedaran sotmeses als preceptes del codi de justícia militar que dicti el Consell de la Generalitat. A partir d'aleshores, segons l'article 5, les milícies s'organitzen en batallons, companyies i seccions. Així que Antonio Asensio quedarà inscrit en alguna companyia militar que fins ara desconeixem.

El seu fill, Alfonso Asensio, ens diu que mai no va escriure cartes a la família des del front, si ho hagués fet sa germana Maria les hauria guardat. Així és que la família no va tornar a tenir notícies d'ell des del moment que se'n va anar de voluntari a l'exèrcit republicà. Mai no els va arribar cap notícia de la seva mort o desaparició. Un amic de la família, que havia estat també al front, els va dir que el va veure per última vegada al front de l'Ebre. Tota la família tenia l'esperança que algun dia, Antonio Asensio Gázquez apareixeria, pensaven que podia haver anat a França, però amb el temps aquesta esperança va desaparèixer.

A la carpeta de vídues de guerra de l'Arxiu Històric d'Esplugues, hem trobat un certificat literal d'inscripció de la defunció que diu el següent:

"A Esplugues de Llobregat, Barcelona, a les 11 hores del dia 11 de juliol de 1944, davant d'En José Gelabert Argemí, jutge municipal i de N'Eduardo Oriach Pons, secretari, es procedeix a inscriure la defunció de N'Antonio Asensio Gázquez, nascut a Llorca, Múrcia, de 29 anys, amb domicili en aquest poble, de professió rajoler. Va morir en acció de guerra al front de l'Ebre el dia 25 de gener de 1938 a conseqüència d'un fet que s'ignora, segons es desprèn de l'acta dimanant de l'expedient

de reconeixement practicat, i el seu cadàver haurà de rebre sepultura en un cementiri el parador del qual s'ignora. Aquesta inscripció es fa en virtut de manament del Jutge d'Instrucció del Partit i l'han presenciada com a testimonis En Jaime Marco Cervera i En José Marlet Faura, veïns d'aquesta localitat"⁵.

Desaparegut Antonio Asensio Gázquez, es va fer càrrec de la família la seva dona Agustina González López, que va haver de treballar durament per poder pagar les despeses de la casa i tirar endavant els seus dos fills. Alfonso ens va explicar que la seva mare va treballar a la fàbrica "Micrométrica", que era al carrer Juan Corrales d'Esplugues, on feien peces de ferro. Ens va explicar que va passar molta gana, que els volien fer fora de la casa on vivien i fins i tot els van tallar la llum perquè no tenien diners per a pagar-la, malgrat que hi havia moltes botigues on els fiaven. Sort en va tenir dels veïns i d'una cosina germana de la mare que els van ajudar molt, perquè el sou de la mare no arribava a cobrir les necessitats familiars, tot i que treballava tot el dia i havia de deixar els fills amb qui podia i de vegades els deixava sols per anar a la fàbrica.

L'Alfonso diu que veia la seva mare plorant pels racons i que per tal d'ajudar-la va començar a treballar als set anys, repartint la llet d'una vaqueria d'Esplugues. Quan portava les lleteres a les cases li donaven un got de llet, que era el seu esmorzar. També va treballar com: jardiner, pastor, recollint clavells i en una bòvila; tot això per poder ajudar l'economia familiar. Al migdia anava a menjar a l'Auxili Social d'Esplugues, on els feien cantar himnes feixistes i on el menjar era força dolent; només els donaven bé de menjar el 18 de juliol, aniversari del cop d'Estat militar, dia en el qual també els donaven entrades gratuïtes per anar al cinema.

Amb 14 anys va començar a treballar en una fàbrica de làmpades que

es deia "Talleres Pons", al carrer Joaquín Rosal d'Esplugues. Va ser treballant en aquests tallers que va conèixer la Maria Teresa, la que més tard seria la seva dona. Va progressar molt laboralment i va arribar a ser cap de secció i ens diu "*el que a mi m'han faltat són estudis perquè vaig anar poc temps a escola, però la necessitat espavila la gent*". Al final de la seva vida laboral l'Alfonso va arribar a gestionar, amb altres socis, una empresa. La Cristina, la seva filla, diu que si l'Alfonso hagués pogut estudiar hauria arribat a treballar a la NASA, perquè li agrada molt aprendre i a casa tot ho recompon. A partir dels setanta anys, ja jubilat, va aprendre ell sol a fer anar l'ordinador i a fer pel·lícules, hobby que avui dia, amb els seus 88 anys, continua.

A la carpeta de vídues de guerra de l'Arxiu d'Esplugues, trobem la compareixença de la vídua Agustina González davant del secretari municipal de l'Ajuntament, acompanyada de dos testimonis: Marcos Pedret Folch i Pedro Prats Alsina que testimonien que Agustina és la vídua d'Antonio Asensio Gázquez que va morir en acció de guerra entre el 18 de juliol de 1936 i l'1 d'abril de 1939. Aquesta compareixença té lloc el 22 de gener de 1979 i el motiu és l'inici dels tràmits per sol·licitar la pensió de viduitat en relació a la llei 35/1978, del 16 de novembre, i el real decret 2926/1978 d'1 de desembre. Ja havien passat quaranta anys i les vídues de guerra republicanes encara no havien cobrat cap pensió, a diferència de les vídues de l'exèrcit franquista que van començar a cobrar les pensions un cop acabada la guerra.

El nostre amfitrió, Antonio, també ens explica que el seu pare tenia una germana a Múrcia que es deia Margarita i un germà que es deia Ginés Asensio Gázquez, que treballava de xofer en una empresa de transports i que es va haver d'amaragar ja que havia defensat la Segona República, fet gràcies al qual va

sobreviure i ens ensenya amb orgull una foto del seu oncle Ginés.

Tot i la difícil situació que va viure l'Alfonso durant la dictadura, orfe de pare, el seu afany de superació, treball i intel·ligència li van permetre aconseguir una vida digna al costat de la seva estimada dona, Maria Teresa Pedret Estella, i les seves tres filles, de les quals ens parla amb orgull i ens comenta que són molt bones persones per dins i per fora.

ELS CASOS DE DOS MURCIANS VEÏNS D'ESPLUGUES DE LLOBREGAT: UN ASSASSINAT I UN ALTRE EXILIAT I RETORNAT

Abans d'acabar l'entrevista preguntem a l'Alfonso si coneixia Facundo Fernández Melchor d'Águilas (Múrcia), assassinat al Camp de la Bota de Barcelona el 10 de maig de 1939. Ens diu que sí que era un familiar llunyà i que el van anar a buscar a casa seva i el van "passejar", com es deia.

Consultat el Consell de Guerra n. 2978, de data 7 de març de 1939, de Facundo Fernández Melchor, hem pogut saber que tenia 30 anys, era solter, natural d'Águilas, Múrcia, i veí d'Esplugues de Llobregat. Va estar afiliat a la CNT, va ser xofer del Comitè durant un temps i també d'un sanatori. L'any 1937 va ingressar voluntari als Carrabiners on també va fer de xofer tot transportant malalts; més tard el van destinar a un batalló de xoc i va anar als Pirineus a fer instrucció i d'allà el van enviar a l'Ebre, Vendrell, costes de Garraf, Castelldefels, El Prat de Llobregat. Assetjats per les tropes nacionals van fugir a Montjuïc i d'allà va tornar a Esplugues on es va presentar a l'ajuntament, quan el poble ja havia caigut a les mans de les tropes de Franco.

A l'esmentat expedient informen d'ell, com és habitual en aquests sumaríssims: l'alcalde, acabat de nomenar per les tropes nacionals

a Esplugues, Melchor Llavínés; el cap d'informació de Falange d'Esplugues, Vicente Bonet, José Mañé Vallet i Pedro Bosch Argemí, tots ells veïns d'Esplugues. Després torna a declarar en Facundo i diu que ell no va tenir res a veure amb cap assassinat. Per últim té lloc el judici el dia 10 d'abril de 1939 al Palau de Justícia de Barcelona; és un sumaríssim a nou persones, entre les quals hi ha en Facundo. La sentència té lloc el mateix dia i a en Facundo i a un altre més se'ls condemna a mort. Es trasllada la condemna de la pena capital al Generalíssim.

El dia 10 de maig de 1939 a la Presó cel·lular de Barcelona, a les 2 de la matinada, el secretari del sumaríssim comunica a en Facundo la sentència a la capella de l'esmentada presó. Aquest mateix dia, a les cinc de la matinada, vaser lliurat en Facundo i en Juan Cervera al cap encarregat de dur a terme l'execució, la qual es va dur a terme al Camp de la Bota a les cinc de la matinada. El tinent mèdic del Batalló d'Ordre Públic n. 409, Rafael Pajares Fidalgo, certifica que han mort a conseqüència d'"hemorragia interna" Juan Cervera Rodrigo i Facundo Fernández Melchor, els quals, en compliment de la sentència han estat passats per les armes, fet del qual es fa un certificat a Barcelona el 10 de maig de 1939. El dia 11 de maig de 1939 s'inscriu la seva mort al Registre Civil de Barcelona n. 7 a conseqüència d'"hemorràgia interna". El cementiri del sud-oest de Barcelona confirma que el 10 de maig de 1939 són enterrats en una fossa comuna. Un cop executada la mort física, s'inicia la repressió per Responsabilitats Polítiques d'en Facundo i de més persones d'Esplugues. El Tribunal de Responsabilitats Polítiques de Barcelona cita en Facundo el dia 6 de novembre de 1939, el qual no podrà compareixer ja que ha estat assassinat i que l'única família que queda d'en Facundo a Esplugues és sa mare, ja

gran, a la qual ell mantenia. Aquest era el funcionament despietat de la repressió franquista, que queda perfectament detallat en aquest sumaríssim.

I seguint amb la investigació dels murcians represaliats residents a Esplugues, ens trobem amb el cas de l'Antonio López Belmonte, exiliat a França i el sumaríssim del qual n. 034953, de data 22 de juliol de 1946, també hem consultat. El 14 de juliol de 1945 a les 24 hores va ser fet presoner per la Guàrdia Civil en entrar clandestinament per la frontera a la Poble de Segur (Lleida), provinent de França, i va quedar detingut a la Presó Provincial de Lleida el dia 16 de juliol de 1945, amb tota la documentació que duia al damunt. Quan va ser interrogat va dir que tenia 41 anys, que era fill del Jesús i de l'Àngela, natural de Múrcia, i que estava casat amb Josefina Cervera Melchor, la qual havia mort feia vuit mesos a Esplugues de Llobregat, al carrer Alegria n. 14, i que tenia dos fills menors a l'esmentada localitat a casa dels avis materns.

També va indicar que tenia dues germanes casades a Barcelona, dues més a Cartagena, un germà al qual suposava en el servei militar i un altre anomenat Jesús López Belmonte, que residia a França, "Estagell" (Pirineus Orientals). Antonio treballava a Campsa d'ençà de 1928, va pertànyer a la CNT, el mes de juliol de 1938 la seva quinta va ser cridada a files i va ingressar en el cos de Tremp i el mes de febrer de 1939, amb la seva companyia, va passar a França pel Pertús. A França s'hi va estar 30 mesos en un camp de concentració on va fer de conductor i va treballar a l'agricultura; més tard va passar a mans alemanyes, en l'organització Todt⁶, a Carcassona i últimament amb un contractista de Banhères de Luishon (Bagneres de Luchon) [França]. No va poder tornar abans a Espanya a causa de les dificultats que va tenir amb la do-

6 L'organització Todt (OT) va ser un organisme de caràcter paramilitar que seguia la Wehrmacht per tot Europa amb la missió de reparar infraestructures i creant-ne d'altres per tal d'assegurar el territori conquerit. Els rojos espanyols van ser el grup més gran de treballadors forçats utilitzats per la OT de França.

cumentació, però en tenir coneixement de la mort de la seva dona va decidir de passar clandestinament a Espanya on es va presentar a les autoritats militars a Les Bordes, Lleida. L'alcalde d'Esplugues, amb data 28 de juliol de 1945, comunica al jutjat militar de Lleida que Antonio va formar part del Comitè Roig d'Esplugues, que pertanyia a la CNT i la FAI i que va fugir a França.

El jutge militar de Lleida, amb data 7 d'agost de 1945, diu que Antonio es dedicava a França al servei d'espionatge a favor dels rebels, des de Tolosa (Occitània -França) a la Vall d'Aran⁷. Preguntat si durant la seva estada a França va tenir relació amb els rebels que la tardor passada van voler passar i atacar Espanya, Antonio diu que no va tenir relació amb els rebels, que allò a ell el va agafar treballant al departament de Carcassona, França, on va estar fins al mes de març i que després va ingressar en una clínica i que, en sortir, va treballar amb uns agricultors i posteriorment amb uns contractistes a Banhèras de Luishon (Bagneres de Luchon [França]). El 25 de juliol compareix al jutjat de Lleida i és posat en llibertat provisional fins a la resolució definitiva del procediment que s'instrueix i fixa la residència a la seva adreça d'Esplugues de Llobregat, que haurà de presentar-se cada quinze dies a la Guàrdia Civil d'Esplugues i que no podrà canviar d'adreça. La informació del sumari s'acaba aquí. Suposem que se'l va mantenir en llibertat vigilada a Esplugues de Llobregat.

Per últim he tornat a capbussar-me en la investigació de les carpetes de les vídues de guerra republicanes a Esplugues de Llobregat, on vaig dirigir Sara Morales García el curs

2013-2014 i en el buidat que vam fer. Hi he trobat tres vídues murcianes veïnes d'Esplugues de Llobregat que reclamen llur pensió a partir de la "Llei 5/1979, de 18 de setembre, sobre reconeixement de pensions en favor de les vídues, fills i altres familiars dels espanyols morts com a conseqüència de la passada Guerra Civil" i hi he trobat el següent:

ELS CASOS DE TRES MURCIANS MÉS VEÏNS D'ESPLUGUES DE LLOBREGAT. DOS MORTS PER ACCIÓ DE GUERRA I UN DE MORT PER MALALTIA CONTRETA AL FRONT.

1. Miguel Sánchez Noguera, fill de José i Cándida, casat, pescador, nascut el 10 de setembre de 1908 a Mazarrón, Múrcia. Va pertànyer a la unitat militar 133, Brigada Mixta 537 Batalló. Va morir en acció de guerra el 18 d'agost de 1938 a Corbera d'Ebre. Enterrat a, no s'hi indica, inscrit per ordre del jutjat de Gandesa el 19 de febrer de 1980, segons expedient n. 204/79. La seva vídua, també murciana i resident a Esplugues inicia els tràmits per poder cobrar la pensió en aquest municipi el 1981.

2. Antonio Camacho Penalva, fill de Juan i Antonia, nascut a Cieza, Múrcia, de 33 anys. La seva vídua, veïna d'Esplugues de Llobregat, compareix davant de l'alcalde d'Esplugues per iniciar els tràmits de sol·licitud de pensió de viduitat el 16 de gener de 1979 i indica que el seu marit va morir en acció de guerra a Càceres el 5 de gener de 1939 i que ella es va quedar amb dos fills orfes.

3. Francisco Mondéjar Cazorla, solter, de 26 anys d'edat, fill de José i d'Ángela, natural de Llorca

(Múrcia), es casa a Esplugues amb una dona també de Llorca (Múrcia). Durant la guerra civil (1936-1939) en Francisco se'n va anar voluntari a l'exèrcit republicà amb la columna Francisco Ascaso i va estar al front d'Aragó, a Montsó (Osca), on va contraure tuberculosi pulmonar, a conseqüència de la qual va ser traslladat al sanatori Salvador Seguí, situat a la Bonanova de Barcelona i on va morir el 7 de setembre de 1938 a conseqüència de la malaltia esmentada⁸; va ser enterrat al cementiri del sud-oest de Barcelona. Tenia 32 anys, estava casat i deixa cinc fills orfes. Per últim, llegim la sol·licitud de pensió de la vídua davant de l'alcalde d'Esplugues, amb data de 23 de novembre de 1981.

SÍNTESI O CONCLUSIÓ

Quan vaig iniciar l'article per a aquest monogràfic, intentant de relacionar la repressió de Múrcia amb Esplugues de Llobregat a través de la família murciana d'Alfonso Asensio González, vaig pensar que només podria comptar amb un murcià desaparegut al front republicà, que era Antonio Asensio Gázquez. La realitat ha estat que la investigació ha donat com a resultat la localització de dos murcians desapareguts més; un d'ells mort per malaltia contraïda al front, un murcià assassinat i un altre exiliat i retornat. En total, hem acabat parlant de sis murcians veïns d'Esplugues de Llobregat.

A més de rescatar de l'oblit cinc persones més, tres presoners, un assassinat i un exiliat, tots ells espluguencs i familiars de Maria Teresa Pedret Estella, la nora del primer desaparegut de qui tenia constància.

Agustina Merino Tena

7 La invasió de la Vall d'Aran, anomenada en clau "Operació Reconquesta d'Espanya" va ser organitzada per la UNE el mes d'octubre de 1944 contra la dictadura franquista. Després del fracàs de l'operació, la UNE va ser dissolta oficialment el 25 de juny de 1945.

8 Acta notarial Juan Comín d'Esplugues de Llobregat. Carpeta vídues de guerra. Arxiu Històric d'Esplugues de Llobregat.

Amb el suport de:

Ajuntament de Cornellà
de Llobregat

AJUNTAMENT DE
SANT JOAN DESPÍ

Ajuntament del Prat de Llobregat

Ajuntament de
Sant Feliu de Llobregat

AJUNTAMENT D'ESPLUGUES

baix llobregat - alt penedès - anoia - garraf